

Dalhem, Ganthem, Halla
måln. bilder sid 188, 189
vägghöjnings- bild s. 183
måln. bilder s. 232, 233
altarsköjningsmål. bild sid. 275
altarsköjnings- bild sid. 236, 237, 238

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

PÅ UPPDR. AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

GOTLAND

BAND IV. HÄFTE 2.

HALLA TING

NORRA DELEN

AV

JOHNNY ROOSVAL

Av

SVERIGES KYRKOR

föreligga följande delar:

- UPPLAND. (7) Band I, h. 1. *Danderyds skeppslag*, mellersta delen. Pris 6: 60.
» (29) Band I, h. 2. *Danderyds skeppslag*, östra och västra delen. Pris 13 kr.
» (62) Band I, h. 3. *Värmdö skeppslag*. Pris 16: 50.
» (64) Band I, h. 4. *Åkers skeppslag*. Med register till Bd I. Pris 17: 50
» (8) Band II, h. 1. *Häverö och Vaddö skeppslag*, Pris 4: 40.
» (50) Band II, h. 2. *Bro och Vätö skeppslag*. Pris 8 kr.
» (58) Band II, h. 3. *Frötuna och Länna skeppslag*. Pris 12 kr.
» (12) Band III, h. 1. *Långhundra härad*, norra delen. Pris 15 kr.
» (1) Band IV, h. 1. *Erlinghundra härad*. Pris 4: 50.
» (11) Band IV, h. 2. *Seminghundra härad*. Med register till Bd IV. 17 kr.
- GOTLAND. (3) Band I, h. 1. *Lummelunda ting* (utom Tingstäde). Pris 4 kr.
» (21) Band I, h. 2. *Lummelunda ting*, (Tingstäde). Pris 5: 50.
» (31) Band I, h. 3. *Bro ting*. Pris 12 kr.
» (33) Band I, h. 4. *Endre ting*. Pris 12 kr.
» (35) Band I, h. 5. *Dede ting*. Med register till Bd I. Pris 10 kr.
» (42) Band II. *Rute setting*. Med register till Bd II. Pris 16 kr.
» (54) Band III. *Hejde setting*. Med register till Bd III. Pris 26 kr.
» (61) Band IV, h. 1. *Lina ting*. Pris 12 kr.
» (66) Band IV, h. 2. *Halla ting*, norra delen. Pris 18 kr.
- VÄSTERGÖTLAND. (2) Band I, h. 1. *Källands härad*, norra delen. Pris 5: 40.
» (4) Band I, h. 2. *Källands härad*, sydöstra delen. Pris 4: 50.
» (15) Band I, h. 3. *Källands härad*, sydvästra delen. I. Pris 10 kr.
» (16) Band I, h. 4. *Källands härad*, sydvästra delen. II. Med register till Bd I.
Pris 10 kr.
- STOCKHOLM (17) Band I, h. 1. *Storkyrkan*. 1. Församlingshistoria. Pris 11 kr.
» (24) Band I, h. 2. *Storkyrkan*. 2. Byggnadshistoria. Pris 15 kr.
» (25) Band I, h. 3. *Storkyrkan*. 3. Inredning och inventarier. Med register till Bd I.
Pris 20 kr.
» (28) Band II, h. 1. *Riddarholmskyrkan*. 1. Byggnadshistoria. Pris 20 kr.
» (45) Band II, h. 2. *Riddarholmskyrkan*. 2. Fast inredning, inventarier och gravminnen.
Med register till Bd II. Pris 38 kr.
» (5) Band III, h. 1. *Kungsholms kyrka*. Pris 4: 50.
» (10) Band III, h. 2. *Hedvig Eleonora kyrka*. Med reg. till Bd III. Pris 14 kr.
» (26) Band IV, h. 1. *Jakobs kyrka*. 1. Församlingshistoria. Pris 13 kr.
» (32) Band IV, h. 2. *Jakobs kyrka*. 2. Konsthistoria. Pris 13 kr.
» (40) Band IV, h. 3. *Johannes kapell och kyrka, S:t Stefans kapell*. Med register till
Bd IV. Pris 10 kr.
» (20) Band V, h. 1. *Adolf Fredriks kyrka*. Pris 12: 50.
» (55) Band V, h. 2. *Gustav Vasa kyrka*. Pris 5: 50.
» (60) Band V, h. 3. *Matteus Kyrka*. Pris 4 kr.
» (23) Band VI, h. 1. *Klara kyrka*. 1. Församlingshistoria. Pris 12 kr.
» (27) Band VI, h. 2. *Klara kyrka*. 2. Konsthistoria. Med reg. till Bd VI. Pris 12 kr.
» (41) Band VII, h. 1. *Maria Magdalena kyrka*. Pris 12 kr.
» (56) Band VII, h. 2. *Katarina kyrka*. Pris 16 kr.
» (49) Band VIII, h. 1. *Bromma kyrka och Västerledskyrkan*. Pris 6 kr.
» (53) Band IX, h. 1. *Skeppholmskyrkan*. Pris 10 kr.

(Forts. å omslagets 3:e sida)

KYRKOR I HALLA TING

NORRA DELEN

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM
UTARBETAT AV
JOHNNY ROOSVAL

På uppdrag av
KUNGL. VITT. HIST. OCH ANT. AKADEMIEN
utgivet av
SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag
STOCKHOLM 1952

*UTGIVET MED BIDRAG AV
HUMANISTISKA FONDEN
OCH WILHELMINA VON
HALLWYLS GOTLANDSFOND*

Centraltryckeriet
Esselte AB, Stockholm 1952
606204

FÖRORD

Härmed börjar Halla ting. Av dess åtta kyrkor beskrivas tre i ett häfte för sig: Dalhem, Ganthem, Halla. Dessa och särskilt de två först nämnda ha genom sin rikedom i arkitektonisk form och i inredning anspråk på så stort utrymme, att de återstående fem kyrkorna böra sparas till ett snart utkommande eget häfte.

Ju mera specialarbeten över gotländska kyrkokonsten som utkommit, desto närmare har det kyrkliga konstlivet i landskapet kunnat skildras, stilskiftningarna preciseras och namngivas och de skapande personligheterna karakteriseras, så väl de, vilkas verkliga namn äro kända, som den stora mängden anonyma. Dessa, som av forskningen fått »kännenamn», utgöra nu ett stort antal. De bli allt oftare citerade i SVERIGES KYRKORS text. Det vore orimligt att av läsaren begära, att han för varje dylikt namn skulle söka närmare upplysning i specialundersökningar av Carl R. af Ugglas, Johnny Roosval, Ragnhild Boström, f. Strömbom, eller Bengt Söderberg. Vi hänvisa därför den intresserade läsaren till en lätt tillgänglig, kortfattad handbok över Gotlands kyrkokonst, där samtliga anonyma behandlats och illustrerats, nämligen Roosval, Den gotländske ciceronen, 2:a upplagan, 1950.

I föreliggande häfte är texten skriven av Roosval, utom gravminnena, för vilka Alfred Edle svarar. För tolkning av vissa runinskrifter ha Professor Elias Wessén och Docent Sven B. F. Jansson vänligen lämnat bistånd. Fil. dr Agnes Geijer har granskat beskrivningarna av textilier, Ingenjör Alb. Löfgren tennföremål och Fil. kand. L. M. Holmbäck kyrkklockor och orglar. Utgivarna tacka på det hjärtligaste för all sålunda given hjälp.

Stockholm i oktober 1951.

SIGURD CURMAN

JOHNNY ROOSVAL

FÖRKORTNINGAR

Övriga förekommande förkortningar i överensstämmelse med förkortningsregistret i Nordisk Familjebok, 3:e upplagan

- A. T. A. = Antikvariskt Topografiska Arkivet i V.H.A.A.
BRUNIUS = C. G. Brunius, Gotlands konsthistoria under medeltiden 1—3, Lund 1864—66.
B. ST. = K. Byggnadsstyrelsen, Stockholm.
E. D. handl. = Ecklesiastikdepartementets handlingar i R.A.
FORNVÄNNEN = Fornvännen, Meddelanden från V.H.A.A.
G. ARKIV = Gotländskt Arkiv, Meddelanden från föreningen Gotlands Fornvännen, Visby.
G. F. = Gotlands Fornsal, Visby.
Gr. f. = Grekisk fot (33 cm)
HILDEBRAND = Hans Hildebrand, Sveriges medeltid 1—3, Stockholm 1879—1903.
HILFELINGS JOURNAL = Journal hållen under resor till Gotland (1799, 1800) på välborne P. Thams bekostnad av C.C.G. Hilfeling. Text och atlas. Ms (F.m. 57) i K.B.
HÅKANSSONS avgj. saml. = Gunnar Håkanssonssons samling av gipsavgjutningar i S.H.M.
INV. = Inventarieförteckning.
K. B. = K. Biblioteket, Stockholm.
LINDQVIST, BILDSTEINE = Sune Lindqvist, Gotlands Bildsteine 1—2, Stockholm 1941—42.
LM = G. Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid 1—2, Stockholm 1892—95.
LUNDMARK, KYRKLIG KONST = Efraim Lundmark, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands Fornsal, Stockholm 1925.
P. A. SÄVES BERÄTT. = Säves berättelser över sina resor på Gotland 1850—56 och 1863—64, i original i V.H.A.A.
PROT. = Protokoll.
R. A. = Riksarkivet, Stockholm.
ROOSVAL, GLOBUS = J. Roosval, Globus, en gotländsk stenhuggare verksam omkr. 1160—80, G. Arkiv 1942. — J. Roosval, Globus amplificatus, G. Arkiv 1943.
ROOSVAL KIRCHEN = J. Roosval, Die Kirchen Gotlands, Stockholm 1911.
ROOSVAL, MEDELTIDA SKULPTUR = J. Roosval, Medeltida skulptur i Gotlands Fornsal, Stockholm 1925.
ROOSVAL, REVISION I—IV = J. Roosval, Revision av gotländska dateringar, Fornvännen; I (1925). II, III (1926), IV (1934).
ROOSVAL, STEINMEISTER = J. Roosval, Die Steinmeister Gotlands, Stockholm 1918.
ROOSVAL, VITRIARIUS = J. Roosval, Gotländsk vitriarius, Stockholm 1950.
RÄK. = Räkenskaper.
S. H. M. (St. H. M.) = Statens Historiska Museum, Stockholm.
St. f. = Stångafot (27,7 cm).
STRELOW = Chronica Guthilandorum. Den guthilandiske Chronica,..... aff Hans Nielsson Strelow, Kiöbinghaffn 1633.
ST. PROT. = Stämmoprotokoll.
SV. f. = Svensk fot. (29,7 cm).

SÖDERBERG, PASSIONSMÅLNINGARNA = B. Söderberg, De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder, Lund 1942.

TAXUSLISTAN = Förteckning över de gotländska kyrkornas taxus till biskopen i Linköping under medeltiden, enl. Linköpings handskr. o. a., varvid användes Steffens text (publicerad i G. Arkiv V. 1933).

Vis. = Visitation.

VITRIARIUS, se ROOSVAL.

V.H.A.A. = K. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, Stockholm.

Ö.I.Ä. = Överintendents Ämbetet (efter 1918 B. St.), Stockholm.

I FÖRENING MED MÅTTUPPGIFTER

B = bredd, D = diameter, Dj = djup, H = höjd, L = längd.

Samtliga mått äro, där ej annat angives, i cm.

Väderstrecken förkortas: N, n., S, s., Ö, ö., V, v.

Silverstämplar tydda enl. G. UPMARK, Guld- och silversmeder i Sverige 1520—1850, Stockholm 1925.

Tennstämplar tydda enl. A. LÖFGREN, Det svenska kanngjutarehantverkets historia, del I, bd 1—3, Stockholm 1925—1950.

INNEHÅLL

Dalhems kyrka.....	151
Ganthers kyrka.....	218
Halla kyrka.....	252

HALLA TING

AV

JOHNNY ROOSVAL

FOTOGRAFIERNA ÄRO, DÄR EJ
ANNORLUNDA ANGIVES, TAGNA
AV ALFRED EDLE 1924—1951

ORIGINALENTILL SAMTLIGA AV-
BILDNINGAR FÖRVARAS I A.T.A.,
OM ANNAT EJ NÄMNES

Å omstående sida: Mellersta tredingens sigill
(ur JÖRAN WALLIN, Gothländska samlingar,
Stockholm 1747, Tab. IV:6).

Fig. 169. Dalhems kyrka före restaureringen med putsade murytor och utan skymmande plantering framför den vackra västfasaden. Foto J. W. Hamner.

Aussenansicht vor der Restaurierung, mit verputzten Mauerflächen und ohne die störende Bepflanzung vor der schönen Westfassade.

Exterior (with plastered walls), photographed before the restoration of ca. 1900, when the plaster was removed. The splendid western façade was not — as it is now — hidden by trees and bushes.

DALHEMS KYRKA

TRYCKTA KÄLLOR: BRUNIUS, II, 314. — Dalhems kyrka på Gotland. Restaureringsförslag. Wisby 1896. — Dalhems kyrka och Duneskatten (Gotlands Bladet Sign. V. J. 27/10 1942) — LINDGREN GUSTAF, Dalhems kyrka (Ord och Bild, Årg. 5, sid. 542 ff.). — NYBLUM, C. R., Om Dalhems kyrka (Post och Inrikes Tidningar 1896, omtr. i Gotlänningen N:o 28 1897). — ODIN, JOH., Ett af landets vackraste och märkligaste medeltida tempel (St. D. 19/12 1909) och Dalhems kyrka på Gotland. Visby 1917. — ROOSVAL, J. Gotländska studier. Dalhems kyrka (Sv. D. 26/9 1909). — STRELOW, sid. 140, med årtalet 1052. — Svenska konstminnen. H. 1. Stockholm (1878).

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: HILFELINGS JOURNAL 1799, sid. 14, avb. av 2 gravstenar i ATLAS 1799 Tab. 3. — HÅKANSONSKA AVGJ.-SAML.: Kristushuvud på insidan av s. portalen, kvinna i halvfigur med två barn, del av gravsten, inmurad i n.-portalen. — P. A. SÄVE, ATLAS till BERÄTT. 1850, stenkors, gravstenar, inskr. å portalsten; ATLAS till BERÄTT. 1851, ext. fr. s. v.; ATLAS till BERÄTT. 1855, glasmåln.; BERÄTT. 1864, ext., 6 teckn. av helgedomarummet, 2 glasmåln., korstol och väggskåp. — TAXUSLISTAN med årtalet 1209. — A. T. A.: ext. fr. n. akvarell av BROR ALMQVIST 1890; ext. fr. s. v. av AR. JOHANSSON 1883; korskåp, 2 blyertsteckn. av AR. JOHANSSON 1883 och A. T. GELLERSTEDT; skåpdörr vid bänk, blyertsteckn. av JAKOB ÅBERG; predikstolen, blyertsteckn. av A. HÄGG 1897, uppmåtn. av dopfunten av A. T. GELLERSTEDT; gravsten med bonde och dotter med krona, blyertsteckn. samt här nedan reproducerade teckn. av densamme; uppmåtn. av portaler och -detaljer, trol. av I. G. CLASON 1878. — B. ST.: ritn. till orgel, osign. 1874; restaureringsförslag av A. H. HÄGG, gillade 1899; ext. fr. s. och v. före restaureringen av LUDVIG PETTERSSON 1904; förslag till bilder å v.-portalen och tornets gavelspets, flöjel och skorsten m. m. av A. H. HÄGG 1899—1904; förslag till uppvärmning C. A. HELLSTRÖM 1927. — R. A.: E. D. handl. 22/10 1892; 25/10 1898; 28/4 1899; 12/1 1903; 20/11 1903 (samtliga angående den stora restaureringen 1899—1909).

KYRKANS ARKIVALIER: RÅK. 1694—1724 samt fr. 1728; ST. PROT. fr. 1753; VIS. PROT. fr. 1738; INV. 1694 i kyrkobok C 1, däri även »vad inom och utom kyrkan år efter år så ock i prästgården byggt är»; i kyrkoboken C 3 anteckningar å sista sidan om spirans ombyggnad 1843.

KYRKO-
GÅRDEN

Kyrkogården (fig. 171) begränsas sedan 1872/73 av dike med terrasseringsmur och häckar, den gamla fyrkantplanen förändrades samtidigt genom fasning av hörnen. Den ovanliga planformen med absidartat utsprång åt s. tillkom 1900 under den stora restaureringen, då en s. utvidgning skedde, på bekostnad av den s. k. prästängan. I utsprånget gravplats för prosten Odin d. 1919, ivrig tillskyndare av restaureringen. I n. och v. gallerbroar av järn sedan 1872/73. I stenskoningen ingår mycket huggen sten från rivna stigluckor, särskilt i n. Vissa rundade block härröra trol. från den äldsta Dalhemskyrkans absid.

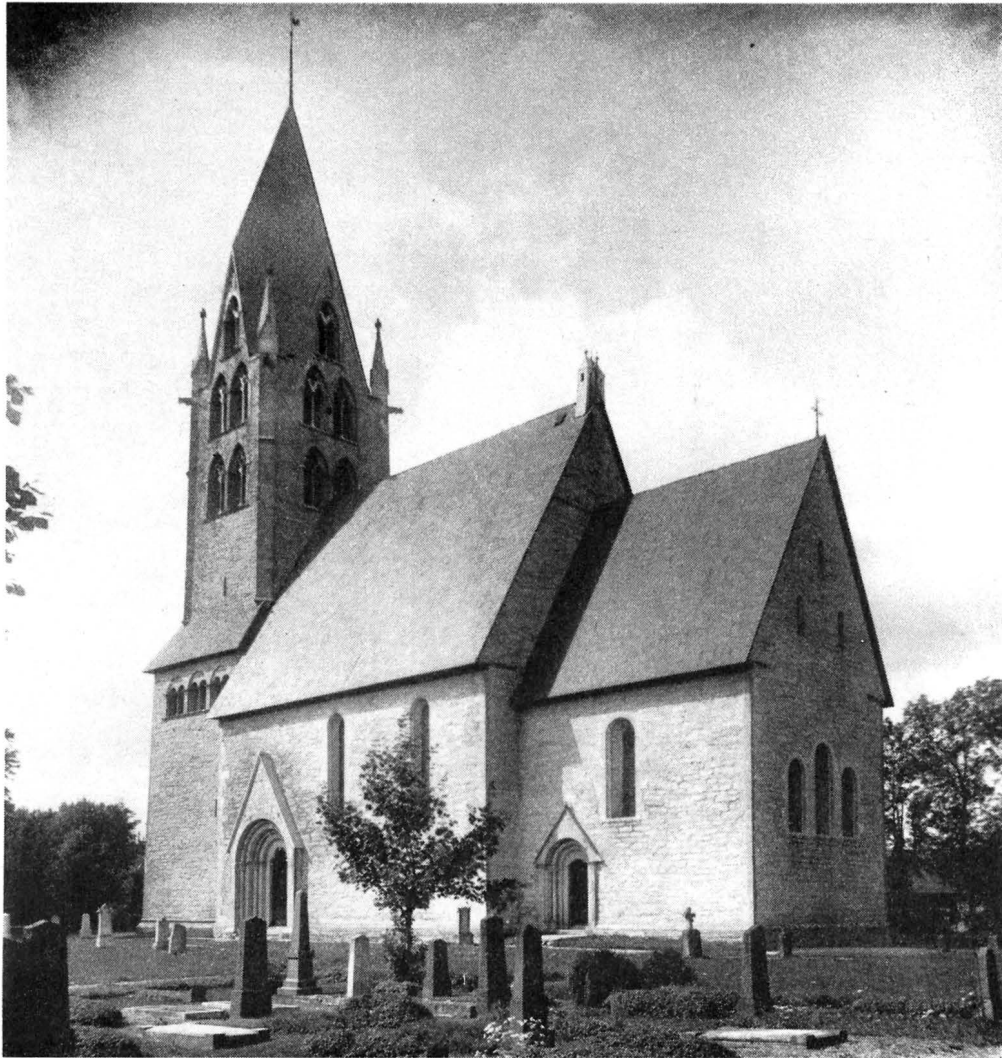

Fig. 170. Exteriör från SÖ, nuvarande skick, putsen borttagen. Foto Sam Lindskog, Örebro 1931.
 Aussenansicht von SO: jetziger Zustand, Verputz entfernt. From S.E., showing the walls when stripped of their original plaster covering.

Kyrkogården hade urspr. tun av trä, utom i n. mot landsvägen, där av ålder stenmur synes ha funnits (vis. PROT. 1753). I n. och v. funnos murade stigluckor, av vilka den v. (kallad likporten) var störst och låg något längre åt s. än den nuvarande gallerbron. Luckorna voro vitputsade med hörnkedjor, utan valv, täckta endast med ett spetsigt sadeltak. Dörr av ek omtalas 1820, 1860 »nya dörrar till v. likporten». Den

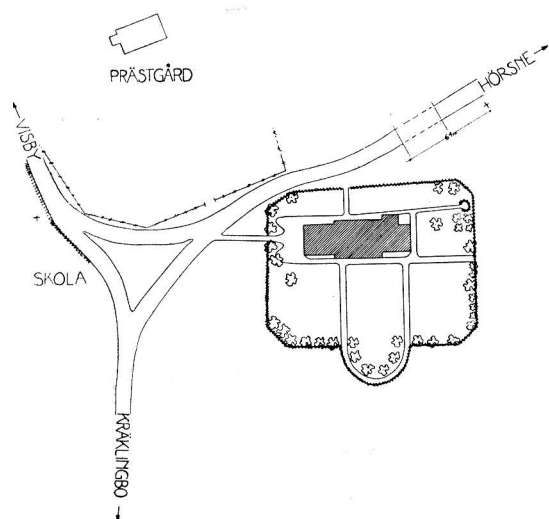

Fig. 171. Situationsplan, 1: 2000. Uppm. Bo Lindwall 1939.

Situationsplan. Plan of site.

gamla hägnaden av trä var rest av grova plankor med underhållsförpliktelse fördelad på socknens gårdar. »Stora kyrkluckan» i v. underhölls av socknen i gemen, n.-luckan av några namngivna gårdar. Vid vis. 1753 tillfrågades församlingen om de ej kunde sätta stenmur kring hela kyrkogården. »Svarades nej, emedan det var så ont om sten; men kyrkogårdsplanket vilja vi sätta i gott stånd.» År 1763 lovar man att bygga stenmur, vilken torde varit färdig senast 1798.

Den murade stigluckan i v. framträder på Gellerstedts akvarell (fig. 172) av 1867. Redan före restaureringen blev den nedbruten och ingångens för medeltiden typiska belägenhet, som *icke* sammanföll med kyrkans axel, ändrades till

pedantisk inriktning mot v.-portalen (fig. 169). Den vackra helhetsblicken i snedperspektiv på v.-fasaden, som i detta stadium ännu kunde njutas av vandrare som närmade sig på landsvägen, blev efter restaureringen mer och mer fördunklad genom ett beskäftigt buskplanterande utanför kyrkomuren.

I kyrkogårdens n.v. hörn låg fordom, såsom Gellerstedts akvarell (fig. 172) visar, sockenmagasinet. Ö. om kyrkan låg enl. sockentradition den medeltida prästgården. Samma tradition förmäler, att kyrkoherden Hans Krok slog ihjäl sig, då han tog en genväg hemifrån till landsvägen. Han klättrade över ett stängsel och föll. På platsen restes ett döds kors. Se vidare sid. 210. Norr om kyrkan har man vid grävning för åskledare funnit ett skelett i träkista riktat i ö.—v., jämte bronsspännan.

BYGGNADS-
KROPPEN OCH
DESS HUVUD-
DELAR

Nuvarande prästgårdsbyggnaden, byggd 1772—74, ligger n.v. om kyrkan.¹

Dalhem är jämte Öja ansevärdast och skönast bland gotländska landskyrkor. Frånsett interiörens moderna behandling, som är ett misstag, är Dalhem den gotländska kyrka som mer än någon annan förenar de stora måtten med helgjutenheten. Hon är vördnadsbjudande och reslig som en katedral, där hon mitt på slätten stiger ur den parkartade grönskan. L. är 40,7 m, H. av tornet med spira 50,2 m; båda närma sig maximum på ön².

¹ Denna är skildrad i Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1926, Dalhems prästgård av Hermanna Lange.

² Gothem och Öja stegra L. till 44,3 m, Grötlingbo till 44,6. Av dessa tre uppnådde Gothem sitt L.-mått i senare hälften av 1200-t., de övriga två först vid mitten av 1300-t. Dalhem innehade alltså

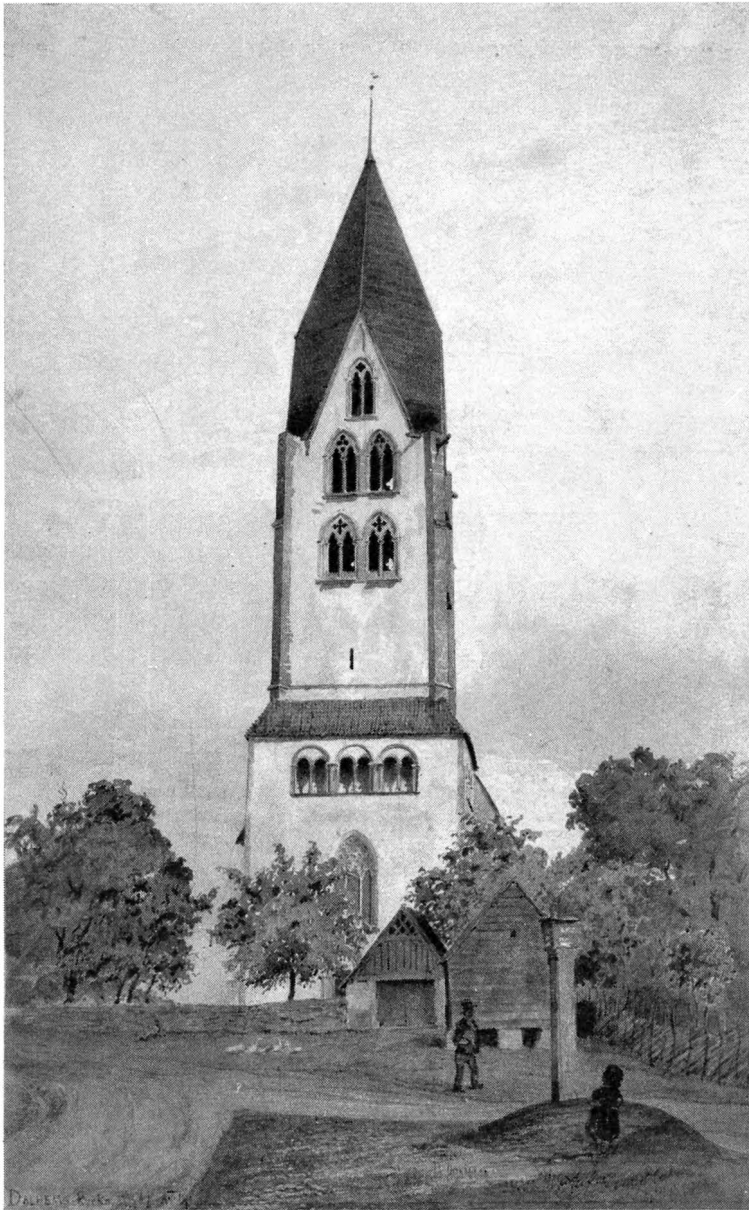

Fig. 172. Exteriör från V; i kyrkogårdsmuren ses stigluckan på dess urspr. plats, något till höger om kyrkans mittlinje. Akvarell av A. T. Gellerstedt 1867. I A.T.A.

Aussenansicht von W: in der Kirchhofsmauer die Friedhofspforte an ihrem ursprünglichen Platz etwas rechts von der Mittelachse der Kirche.

From W. The lychgate was still in its original asymmetric position to the right of the axis of the church.

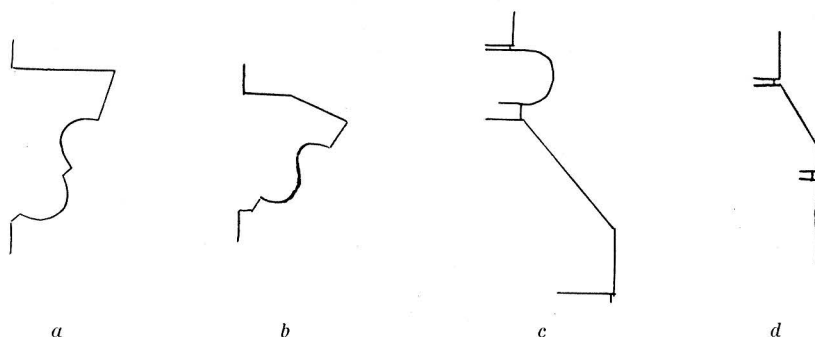

Fig. 173. Skisser av profiler: *a.* tornbågslist; *b.* V-fönstrets dropplist; *c.* tornets sockel; *d.* långhusets och korets socklar. Uppm. Bo Lindwall 1939.

Profile: *a.* Kämpfer des Turmbogens; *b.* Was-
sersnase des Westfensters; *c.* Turmsockel;
d. Langhaus- und Chorsockel.

Profiles: *a.* impost of tower arch; *b.* dripnose
of the window in the W. façade; *c.* socle of
the tower; *d.* socle of nave and chancel.

Alla huvuddelarna ha byggts i en enhetlig skala och i oklanderlig harmoni sinsemellan, ehuru i enskildheter en växling sker från övergångsstil till unggotik och slutligen till höggotik. Bygget har visserligen dragit ut minst hundra år och avbrutits av långa pauser, men säkert har det funnits en omsorgsfullt måttsett ritning från början, som, trots den sjudande utvecklingen av arkitekturens former på 1200- och början av 1300-talen, varit i stånd att reglera och modifiera.

Dalhems nuvarande kyrka började byggas med koret och sakristian omkr. 1225 under cisterciensisk ledning. Långhuset togs därefter omedelbart i arbete och fullbordades efter ett par avbrott av Botvid och hans son Lafrans, unggotikern, som då även kompletterade vad som återstod i koret (välvning och portal). Botvids verksamhet torde ligga omkr. 1230, Lafrans' omkr. 1240. I rask följd kommer därefter tornbygget i gång, vilket trol. omkr. 1250 nådde halva avsedda höjden, där det provisoriskt avslöts för att med anledning av tidens oro apteras till kyrkfästning. V. portalen på tornet med det däröver tronande stora spetsbågefönstret samt tornets slutgiltiga fullbordan med hela överpartiet och spiran utgöra den sista och höggotiska insatsen, trol. 1300—1330. Mästaren Fabulator deltog, kanske som arkitektonisk ledare, säkert som skulptör och ansvarig för v.-portalen.

En omfattande restaurering genomfördes 1899—1914 under ledning av konstnären Axel Herman Hägg, varvid i stort sett exteriören bibehölls i det medeltida tillståndet, fränsett ytbehandlingen.

rekordet bland landskyrkorna vid mitten av 1200-t., då tornet delvis var färdigt. — Vi förmoda att urspr. en L. av 120 gr. f. (= 39,6 m) var avsedd i Dalhem. Om tornet, som normalt, fått rida på långhus-röstet, hade total-L. minskats med något över 1 m och sålunda stannat vid i det närmaste 120 gr. f. eller 60 gr. alnar. — Torn-H. 50,2 m torde motsvara en urspr. ritning med 150 gr. f. eller 75 gr. alnars torn-H. (= 49,5 m), som vid slutliga utförandet modifierats till 160 ty. f. eller 80 ty. alnar (= 50,24). Även total-L. efter slutliga utförandet kan uppfattas som ty. f.: 130 ty. f. = 40,8 m.

har uppgjorts av A. H. Hägg »golfvets beläggande dels med slipade kalkstensplattor, dels med cement, funtens flyttning till tornrummet samt de nuvarande bänkarnas utbytande mot nya, hvarefter de gamlas luckor, gaflar och skärmar skulle placeras som panel utmed kyrkans väggar.» Ö. I. Ä. anser att funten skall flyttas och att de av Hägg upprättade ritningarna skola läggas till grund för restaureringen, dock med den inskränkningen, att de av Hägg föreslagna ornamentala uthuggningarna av baser och kapitäl å kyrkans fyra pelare icke böra förekomma (de voro kopierade från Hörsne).

Utom ovanstående förändringar nämnas i Häggska förslaget: borttagande av altartavla och dess ersättande av altardekoration av ek för 2 000 kr.; nedrivande av n.v. läktaren och dess ersättande av 2 åhörarläktare å angivna platser, 800 kr.; anordnande i västra delen av tornrummet av en förstuga med glaspartier, 1 200 kr.; orgelns flyttning, 300 kr. m. m.

Församlingen som att börja med icke lyssnat till Häggs förslag, beslöt först 25 okt. 1898 att hemställa om godkännande av detta. Det tillstyrkes av Vitterhetsakademien så när som på hörnblad på baser och uthuggning av kapitäl.

Ö. I. Ä. yttrar att skeppets gamla bänkfasaderna skulle komma till användning i de restaurerade bänkarna så långt dessa fasader försloge och behövlige nya bänkfasaderna förfärdigas i samma stil.

I PROT. 25 okt. 1898 nämnes bl. a. att dopfunten skulle förses med genombrutet lock, nytt altarskrank förfärdigas, korstolarna restaureras och bekrönas samt en i vinkel bruten skärm framför dem anbringas, korets norra väggsåp understödas med nya pelare, varjämte de gamla bänkarna skulle ändras och restaureras samt nya i samma stil förfärdigas väster om stora tvärgången samt tvenne värmeugnar på vederbörligt sätt anbringas.

E. D. handl. 12/1 1903:

Riksdagen hade 1902 som bidrag till den yttre restaureringen beviljat 37 000 kr., 1903 18 500, under villkor att församlingen ansvarade för övriga kostnaden och fullbordade återstoden av kyrkans inre utsmyckning.

Ur E. D. handl. 20/11 1903:

Församlingen vill betäcka tornets spira och gallerier med skiffer samt skeppets, korets och sakristians tak med cementplattor i skifferliknande färgton i stället för brädbeklädnad på kyrkans tak och munktegel på tornets gallerier.

Ö. I. Ä. kunde ej gå med på cementkalksten, utan hellre enfärgat taktegel, dubbelböjt. Församlingen skulle redan nu bortskaffa det för närvarande av röta och mask anfrätta virket i takstolarna uti skepp och kor och ersätta det med nytt virke. Till 1918 kan församlingen få anstånd med beklädnaden av skepp, kor och sakristia med svensk skiffer.

Vid restaureringen upptäcktes under golvet grunden till en mindre, äldre Dalhems kärnkyrka (fig. 174; jfr även fig. 233 a), av vilken även andra delar kunna påvisas, återanvända i nuvarande koret. Denna kärnkyrka, som hade den vanliga romanska planen, torde liksom dess stora efterföljare tillkommit i etapper: koret omkr. 1150, långhuset omkr. 1180, tornet i v. år 1209.

NUVARANDE
KORET

Den skråkantiga korsockeln (fig. 173 d) går avbrottslöst över i långhusets. Korets fint huggna hörnkedjor sakna putsrand; putsen, som sedan 1904 är omsorgsfullt (historiskt oriktigt) avlägsnad, begränsades urspr. genom hörnstenarnas egna konturer (jfr Ala, Bd IV: 4). På ö. gaveln står en grupp av trestaplade smala rundbågefönster (fig. 170). Högt upp i röstet tre vindsgluggar i form av små rundbågefönster; de upprepa den nedre gruppens fördelning, men i mera spridd formering och i skarpere triangelform, bildande en övergång till de pilspetsaktigt uppåtskjutande röstetrianglarna,

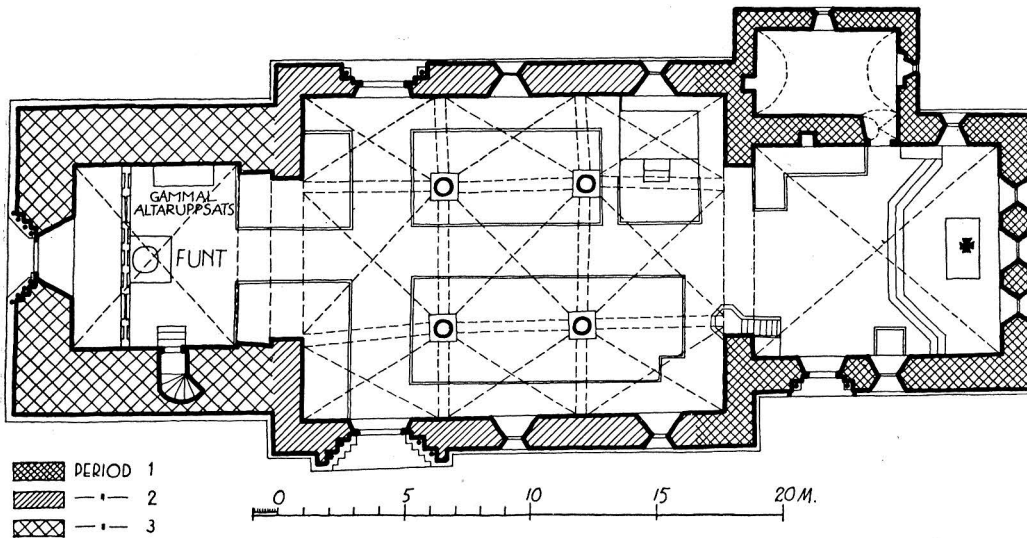

Fig. 175. Plan, 1:300. Fig. 175—180 uppm. Bo Lindwall 1939.
Grundriss. Plan.

korets och långhusets. I vardera s. och n. sträckmuren ett rundbågigt fönster; alla dessa fönster och gluggar urspr. — Den framspringande rundbågiga kolonnprydda korportalen, (fig. 181 ff) krönt av ett röste med omkr. 78 graders toppvinkel, är till större delen byggd med begagnande av äldre material. Tympanons ovanliga kontur förefaller sekundärt inskuren för att öka H. i den nuvarande ingången. De inre murhörnen kantas av smala kolonneter med tärningskapitäl (fig. 184), erinrande om dylika i Lau (som avb. i Bd VI och som där antagas ha tillhört Lau äldre kor. 1100-t:s mitt eller tidigare). De yttre kolonnerna, grövre och fristående, bära kapitäl av Globus' tillverkning. (fig. 183—184)¹. De yttersta murhörnen äro hålkälade på samma sätt som en Globus-portal i Lau av yngre datum än den nyss nämnda. Röstets små blindarkader synas tillhöra samma familj som tärningskapitälkolonnerna. Dörren är gammal. Av järnbeslagen förefalla de fyra tvärbanden höra till 1100-t., det övriga är ungotiskt (fig. 187). Här ingå alltså element från tre skilda tider. Vi återvända därför till portalen dels vid kärnkirkans kor (sid. 182), dels vid kärnkirkans långhus och dels vid skildringen av ungotikern Lafrans Botvidarssons verksamhet (sid. 173). — Kortaketets toppvinkel är 60°, alltså den för 1200- och 1300-t. normala slutningen. Det är täckt med skiffer liksom hela kyrkan sedan den stora restaureringen. Ytterbetäckningen var dessförinnan överallt tjärade bräder utom på tornets galleritak, som voro tegeltäckta. Från 1728 fram till 1782 förekomna dock tegelinköp för »lilla kyrktaket» (= koret).

¹ För denne anonymus redogöres i ROOSVAL, Globus. Gotländskt Arkiv 1942, s. 40, samt Globus amplificatus a. a. 1943, s. 33.

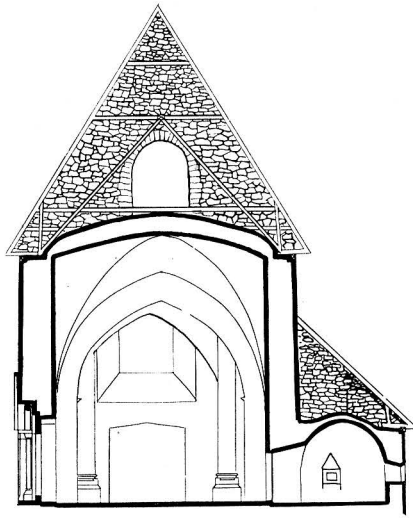

Fig. 176. Sektion genom koret mot V.
Skala 1:300.

Schnitt durch den Chor gegen W. Section of chancel
towards the W.

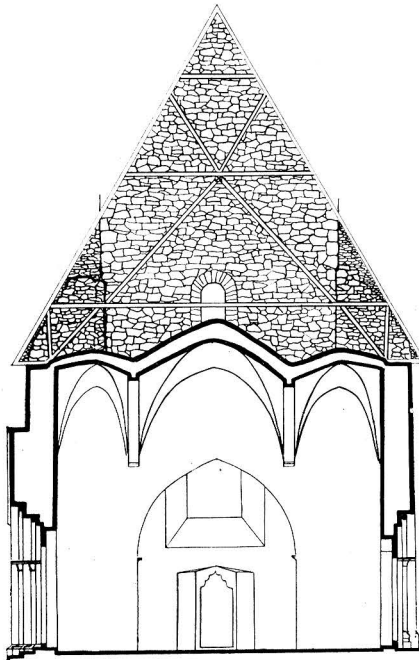

Fig. 177. Sektion genom långhuset
mot V. 1:300.

Schnitt durch das Langhaus gegen W. Section of nave
towards the W.

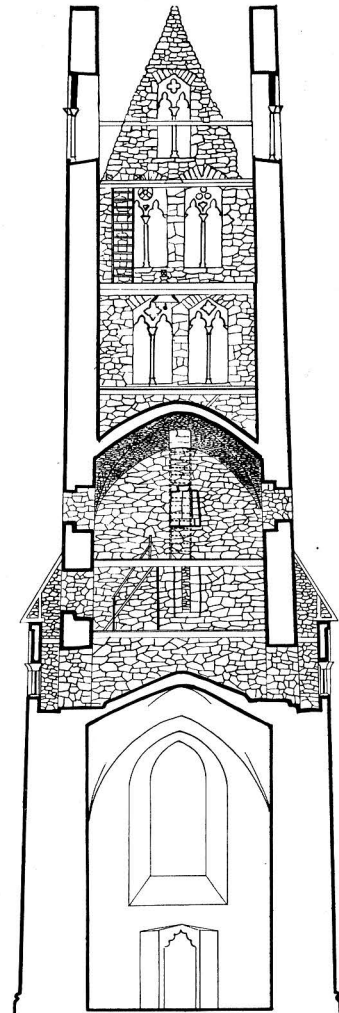

Fig. 178. Sektion genom tornet
mot V, 1:300.

Schnitt durch den Turm gegen W. Section of tower
towards the W.

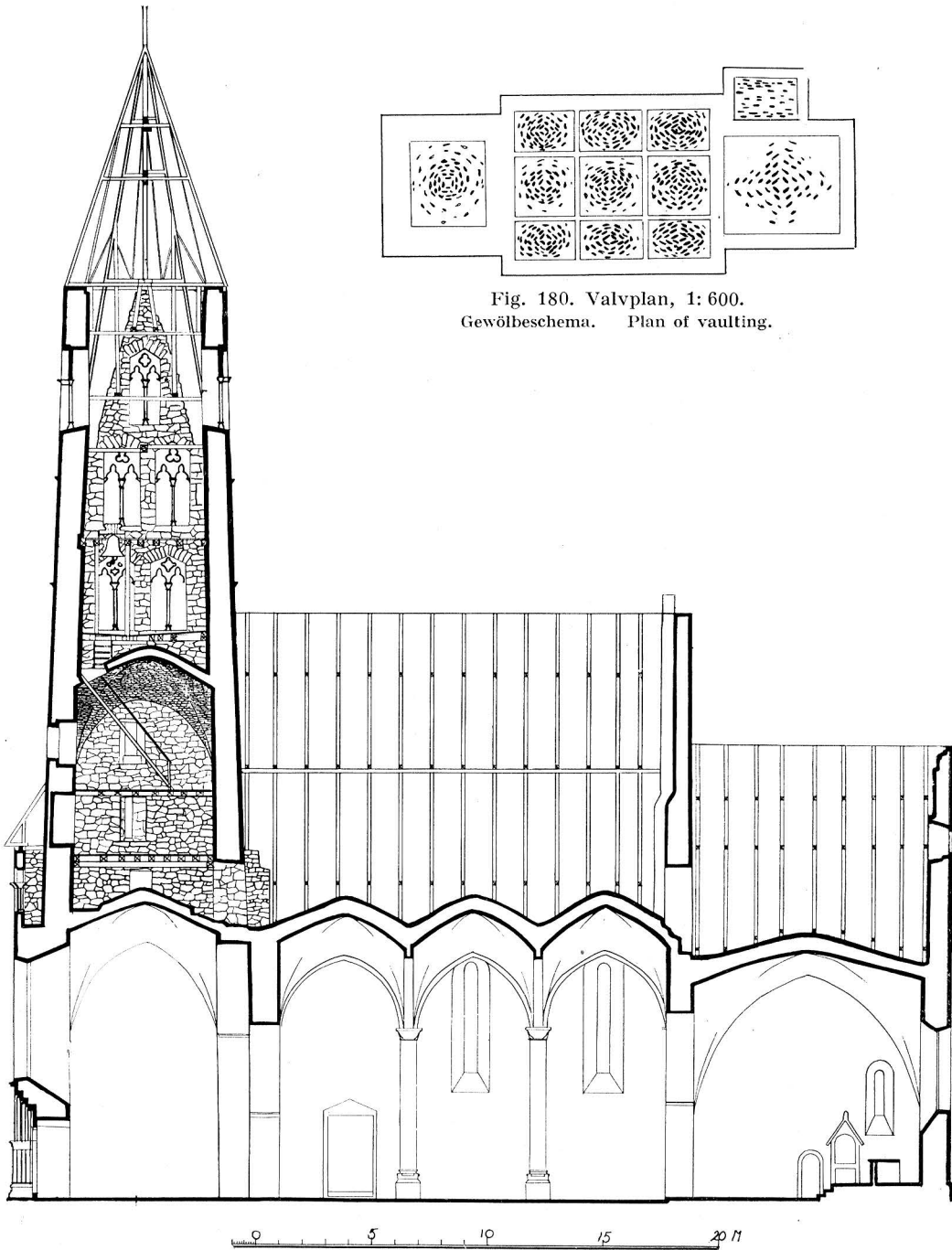

Fig. 180. Valvplan, 1: 600.
Gewölbeschema. Plan of vaulting.

Fig. 179. Längdsektion genom kyrkan mot N, 1: 300.
Längsschnitt durch die Kirche gegen N. Longitudinal section towards the N.

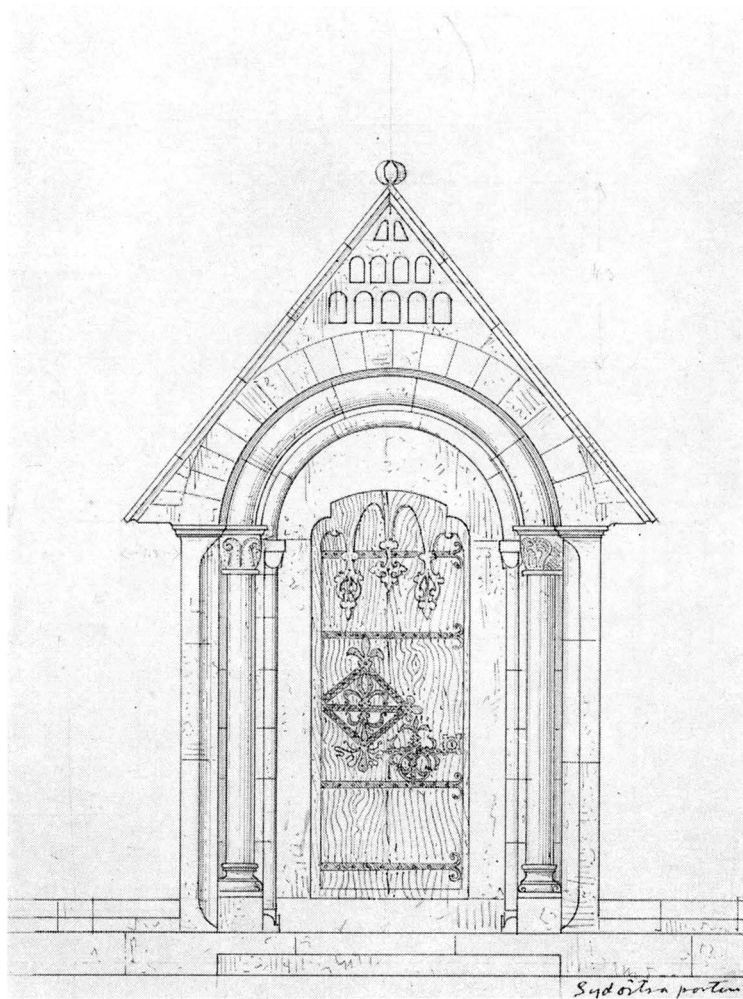

Fig. 181. Korportalen, 1: 50. Uppm. trol. av I.G. Clason 1878.
Chorportal. Chancel doorway.

Det fria golvet är belagt med brun och grå kalksten i rutmönster.¹ Före 1904 större hällar samt »plank» (fig. 214—215). Tidigare omtalas »plank» (1763—65) och ölandssten

¹ I koret är en mosaik av svart och brun cementmassa, utförd under stora restaureringen. Där framställes Mikael's kamp mot draken samt djurfigurer som utgöra allegorier på laster, sålunda en påfågel för Fåfången, en orm vid äppleträd för Vällusten, en skata med ring för Tjuvaktigheten, en katt med en fågel för Mordlystnaden.

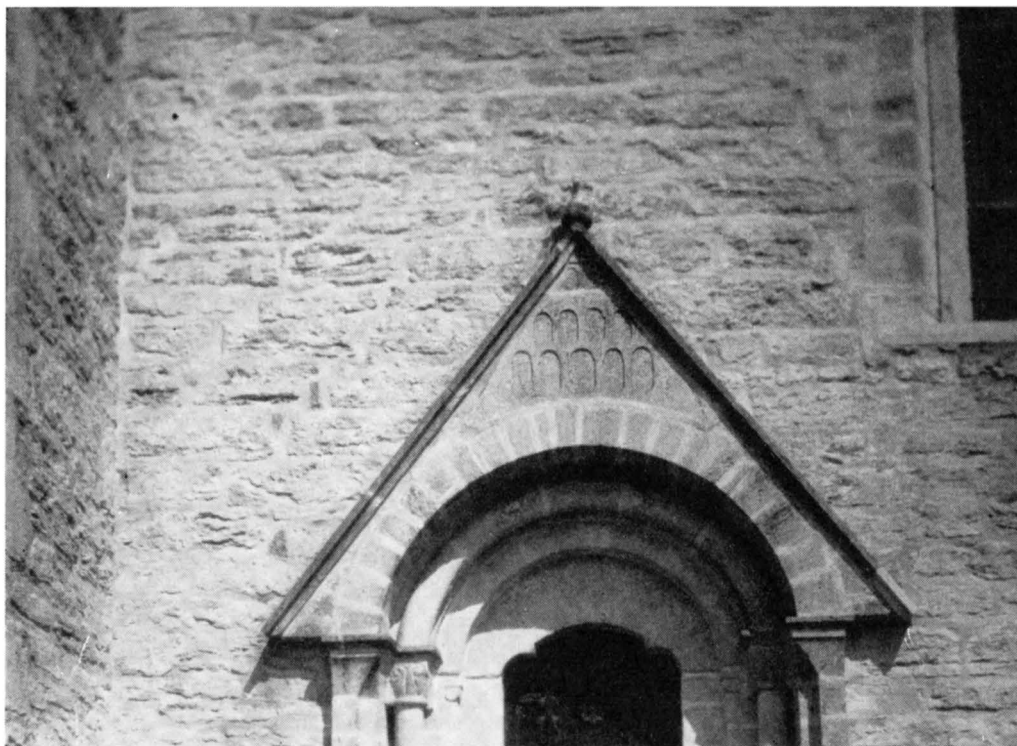

Fig. 182. Korportalens övre del. Murverket på vänstra sidan om röstet visar att fasadens klädsel varit öppen för att mottaga den först i samband med långhusbygget inpassade portalen.

Foto J. Roosval.

Oberer Teil des Chorportals. Das Mauerwerk links vom Giebel zeigt, dass hier die äussere Mauerverkleidung zunächst fortgelassen worden war, um erst im Zusammenhang mit dem in den Langhausbau eingebauten Portal vollendet zu werden.

Chancel doorway. Joins in the masonry to the left of the pediment show that a section of this facing was left unfinished for a time, with space and connections left open so that the doorway could be built-in at a later time. Doubtless the reason was that the wall was completed before the sculptured capitals and the cut and shaped stones of the doorway.

(1773). Under bänkarna är trägol. Korgolvet (och därmed även altarpodiet) höjdes något vid restaureringen. Rummet har alltså icke det urspr. höjdmåttet.

Korvalvet (fig. 176) är byggt med samma stjärnformade skiktning som i Nikolai v. travé och i S. Lars, vilket för valvets del tyder på en senare tillkomst än korbygget f. ö.¹ Att valvets n. och s. sköldbågar äro högre än sträckmurarna är också ett tecken på sekundär tillkomst. Takstolarna timrades nya 1904 med iakttagande av fullkomligt samma lutning som de gamla. På de i korets ö.-fasad synliga sparrarna och sulorna har

¹ Enl. Nikolai byggnadshistoria i Sv. K. manuskript av ROOSVAL äro de västligaste valven av omkr. 1260 (tidigast) och i S. Lars omkr. 1250, bådadera skiktade i stjärnform, S. Lars-valvet avb. i ROOSVAL, Kirchen, pl. 61. Samma teknik i S. Clemens s. tvärskeppsarm, som är relativt sen, jfr E. EKHOFF, S:t Clemens kyrka i Visby, Sthlm 1912, fig. 62.

Fig. 183. Korportalens vänstra kolonnkapitäl och kapitällist, båda övertagna från kärnkirkans långhusportal, som byggdes av mästaren Globus omkr. 1180.

Linkes Säulenkapitell und Kapitellfries vom Chorportal, Capitals and moulding on left of chancel door-way beide vom Langhausportal der Kernkirche übernommen, transplanted from the nave door-way of the 'Kernel church', men, das vom Meister Globus um 1180 erbaut wurde.

man kopierat den urspr. befintliga orneringen med enkla, bredvid varandra ställda ringar. Originaltimret är tillvarataget och bevaras på långhusvinden.

Koret liknar det i Roma sockenkyrka (jfr Bd I, fig. 642—652, där daterat omkr. 1240) i så gott som allt väsentligt. Roma-koret är något mindre, men proportionerna äro nästan överensstämmande, H. endast obetydligt mindre. Men å andra sidan är fönstergruppen i Dalhem förhållandevis tydligt mindre än i Roma, vilket kanske bör förklaras genom ett något tidigare datum för Dalhem, väl omkr. 1230.

SAKRISTIAN

Sakristian är byggd i förband med koret och även med långhusets n. ö. del, utom vad sakristi-v.-gavelns översta del beträffar, som stöter stumt intill långhuset. Detta har dock icke någon betydelse för byggnadshistorien: dylika gavelsvicklar bruka vara stumt anslutna till närmaste mur, sålunda t. ex. de bitar av ett långhus' v.-gavel som gränsa till ett torn. Sockels och hörnkedjors behandling lika korets. Ett litet rundbågefönster i ö. är urspr., men fyrpassfönstret åt n. är av 1904. Sakristian täckes med ett urspr. tunnvalv. Loftet därovan, som har egen utgång i ö. röstet genom rundbågig dörröppning och yttre trätrappa, används nu till brädupplag. Liknande loft-

Fig. 184. Korportalens två kapitäl på högra sidan. Det yttre, av Globus omkr. 1180, övertaget från kärnkyrkans långhusportal; det inre, tärningskapitålet, av Byzantios omkr. 1150 från kärnkyrkans korportal.

Kapitelle der rechten Seite des Chorportals; das äussere, vom Meister Globus um 1180, stammt von Langhausportal der Kernkirche; das innere, ein Würfelkapitell von Byzantios, um 1150, vom Chorportal der Kernkirche.

Capitals on right of present chancel doorway. The outer one (by Globus c. 1180) was transplanted from the nave doorway of the Kernel church. The inner cushion capital (by Byzantios c. 1150), came from the chancel doorway of the Kernel church.

anordning med egen fritrappa i Roma sockenkyrkas sakristia. En rad sekundära bjälkhål befinna sig på kormuren något högre än tunnvalvets hjässa, loftet har alltså någon gång haft trägolv. På n. remstycket till nuvarande takstol står inskuret ANO 1749, syftande på arbeten med taket.

Mellan ö. delen av långhuset och koret är förbandet så intimt, och likheten i murbehandling dem emellan, bl. a. i hörnkedjornas huggning, är så fullkomlig, att vi föreställa oss långhusbygget som omedelbart igångsatt efter korbygget och under samma ledning som koret. Märk att sakristian har förband åt både kor och långhus! Likväl fullbordades icke långhuset i ett svep, endast en del av ö.-partiet murades upp i första taget. Bygget tedde sig i detta stadium ungefär som fig. 233 b. På grund av likhet med Roma sockenkyrka i formerna och tillvägagångssättet vid de äldsta delarna, antaga vi en cisterciensisk ledning, vilkens planer och ritningar komma

12—Sveriges Kyrkor. Gotland IV

LÅNGHUSETS
ÖSTPARTI I
SAMBAND
MED KORET

Fig. 185. Kolonnbas i korportalens.
Säulenbasis vom Chorportal. Column base,
chancel doorway.

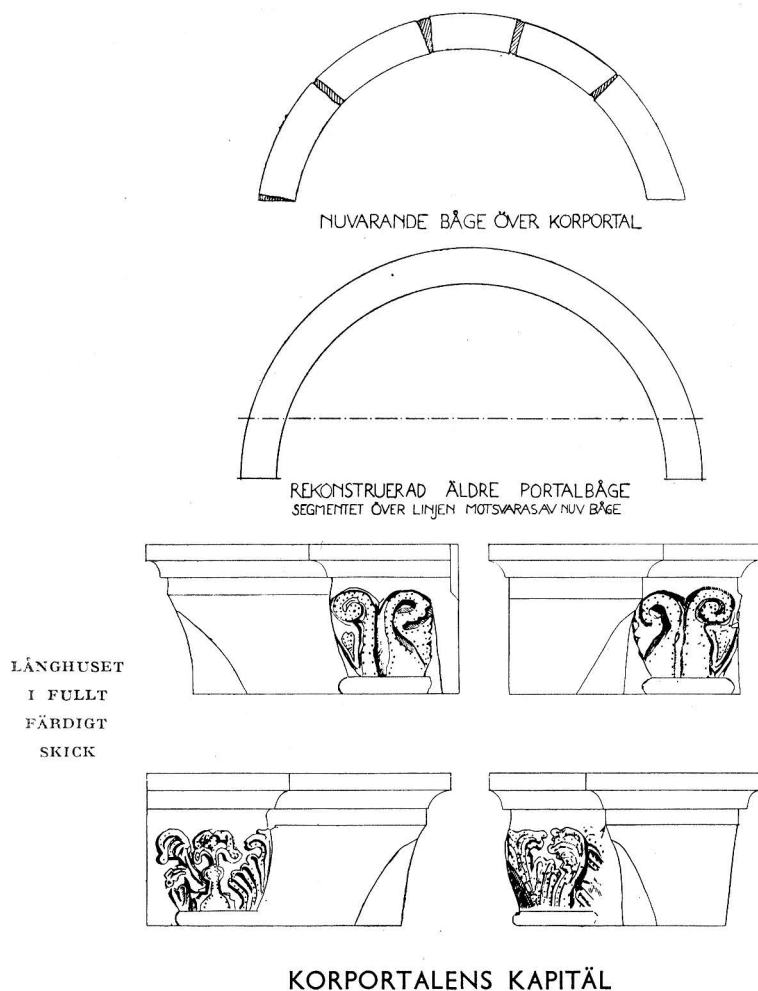

Fig. 186. Den rekonstruerade bågen hade trol. i den här teknade formen urspr. sin plats i långhusportalen. Skala 1:40. — Korportalens yttre kapitäl, som urspr. tillhört kärnkirkans långhusportal av Globus omkr. 1180, 1:20. Uppm. Bo Lindwall 1939.

Äusseres Kapitell des Chorportales, ursprünglich vom Langhausportal des Kernkirche vom Meister Globus um 1180. — Der rekonstruierte Bogen hatte, vermutlich in der hier gezeichneten Form, seinen Platz im Langhausportal.

Top: Present innermost member of arch of chancel doorway. *Beneath:* Supposed design of original member — which probably belonged originally to the nave doorway. The present curve springs from the position indicated by broken line. *Bottom:* four drawings: the two outer capitals of chancel doorway. Originally belonged to nave doorway (by Globus) of the Kernel church.

att utgöra direktiv för hela bygget. Under arbetet kunde till att börjamedkärnkirkangöra tjänst som gudstjänstlokal. Dess absid tycks ha nått nått och jämnt fram till nya korets v. gräns. När nya koret fått vattentak och en provisorisk vägg av bräder i v. med målningar av Yttersta domen, som närmare omtalas s. 190, kunde det användas som gudstjänstrum. Man flyttade då dit inredningen från kärnkirkokoret och kunde sedan riva hela kärnkirkan (utom tornet, som behövdes för klockorna), så att hon kunde avgiva material åt det växande nya långhusbygget (fig. 233 c).

Följande beskrivning vänder sig till långhuset i dess fullt färdiga tillstånd.

Sockel och fasadbehandling likna som sagt korets med det undantag att hörnkedjorna i v. ha putsrand 26 cm från hörnen, dock icke genomförd å alla stenar. Här har man alltså övergått från en äldre tids kamformade putsgräns till den bandformade hörnbård som ungotiken och delvis redan övergångstiden föredrager. Här har alltså skett ett avbrott i ledningen. Det finns sömmar nära ö.-hörnen, som visa, var avbrott i arbetet skett. Dessutom finnas två ungefär vertikala sömmar ovanför vardera n. och s. portalerna (fig. 182, 189); vi tolka dem som tillfälliga avbrott i ut-

fyllandet av murens ytskikt, avbrott förorsakade av väntan på respektive portalers överdelar.

I det nya långhusets sträckmurar sitta de rundbågiga fönstren, två på vardera. I s.-sidans bågar färgväxling mellan röd och grå sten, i n.-sidans mellan ljusare och mörkare. I s.-fönstrens omfattningar puttskåror liksom i hörnkedjorna. — Av portalerna betraktas här den n., som uppenbarligen är den äldre, först (fig. 188 ff). Att den är skapad av Botvid kan icke betvivlas, då den i konturer och proportioner står så nära den mest typiska och bäst säkrade portalen för »Botvid från Eskelhem», nämligen tornets i Eskelhem (Bd III fig. 228). Även kapitälens sirliga, guldsmede-artade relief (fig. 190) är av samma typ i Dalhem och i Eskelhem. I inre ö. murhörnet är en gravhäll från 1100-t:s senare hälft infälld, närmare skildrad bland gravkonst s. 206 o. fig. 229; dess figurer passa väl in i portalen som helhet: man tänker på någon

s.-europeisk portal med pilaster-statyer från 1100-t. Dörrarna äro urspr., med järnbeslag av gotisk 1200-t:styp. Portalens huvudparti sitter som gjutet ihop med muren och måste ha utförts i samband med denna. Däremot tycks det halvcirkelformiga övre partiet ha murats in sekundärt, det är nämligen tydligt att man lämnat en bräschen öppen i fasadskalet för tympanon och arkivolter, som blivit försenade. F. ö. fortgick arbetet utan avbrott från den omtalade sömmen vid långhusets n.ö. hörn (fig. 233 b) fram till n.v. hörnet och vidare i vinkel fram emot och till det kvarstående kärnkyrkotornet. Här uppstod en trol. helt kort paus.

Vi vända oss nu till s.-portalens.

S.-portalens (fig. 191) springer fram ur muren och ter sig med sitt spetsiga röste (64°)¹

¹ Enl. uppgift skulle röstet före restaureringen krönts av ett skaftat åttkantigt stenklot. Två dylika förvaras bland arkitekturfragmenten på tornvinden.

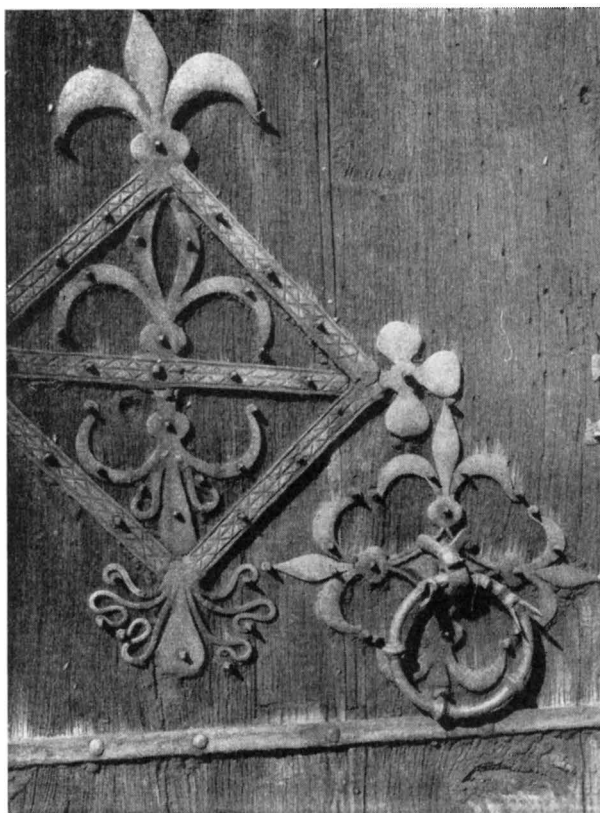

Fig. 187. Järnbeslag på korportalens dörr.
Eisenbeschlag der Türe Decorative ironwork
des Chorportales. on chancel door.

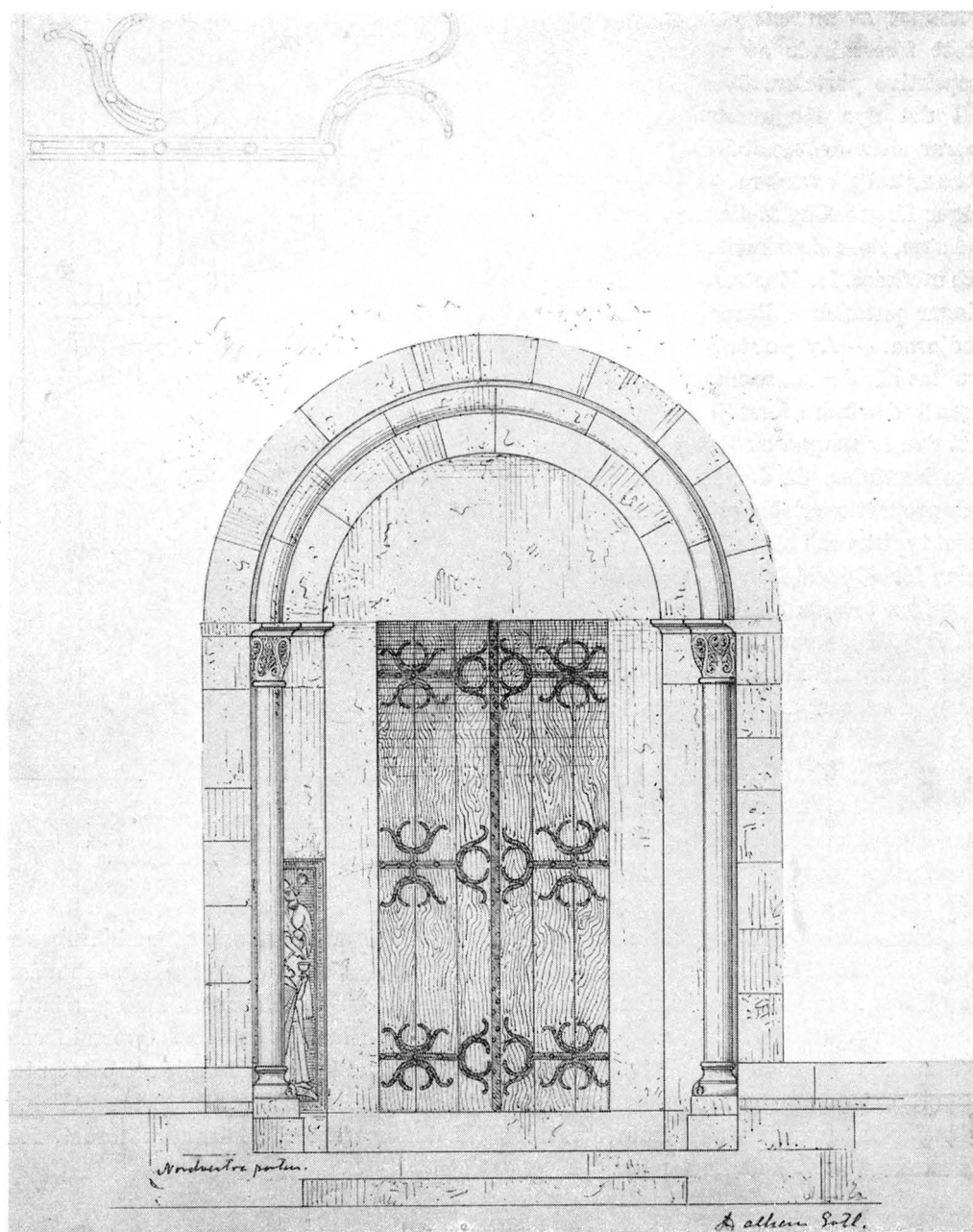

Fig. 188. Långhusets nordportal. 1:50. Uppm. trol. I. G. Clason 1878.
Nordportal des Langhauses. N. doorway of nave.

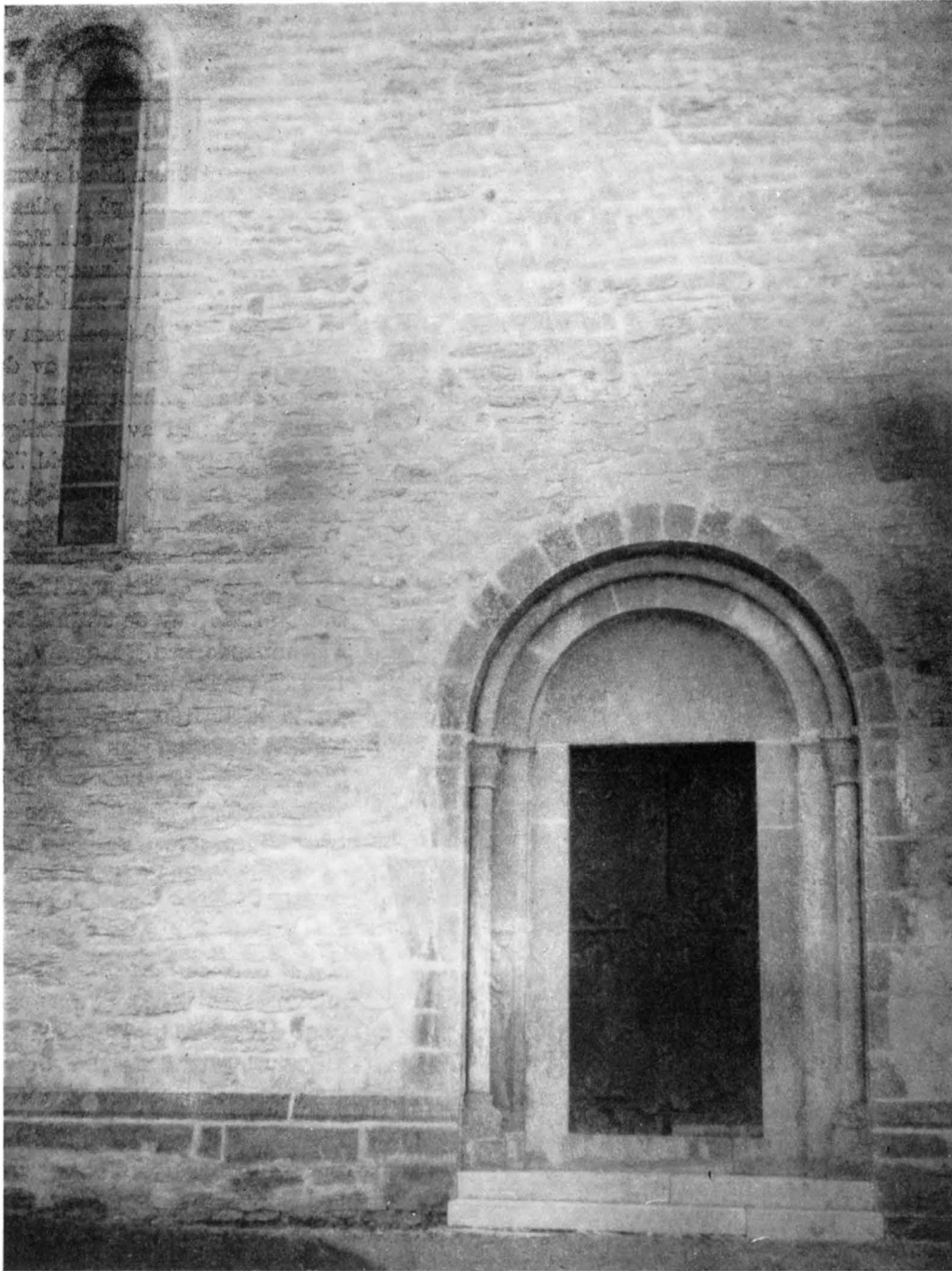

Fig. 189. Långhusets N-portal av Botvid, mästaren från Eskelhem. De två sömmarna i fasaden rakt ovanför portalens sidokonturer visa att fasadklädseln här legat öppen en tid, medan man väntade på de övre portaldelarnas ankomst. Foto J. Roosval.

Nordportal des Langhauses von Botvid, dem Meister von Eskelhem. Die zwei Nähte in der Fassade über den Umrissen des Portals zeigen, dass die Fassadenverkleidung hier eine gewisse Zeit unvollendet war, während man auf die Ankunft der oberen Teile des Portales wartete.

N. doorway of nave, by Botvid, the Eskelhem master. Joins in the masonry above reveal that a section of it was left open until the doorway was completed.

Fig. 190. N-portalens västra kapital.
Westkapitell des Nordportals. W. capital of doorway in Fig. 189.

genomfört symmetriskt drakornament: två affronterade djur, vilkas stjärtar övergå i växtstjälkar (fig. 191); de hjärtformiga bladen likna dem på portalens ö. yttre kapital.

I teckningen återgår ett drag ur runstensornamentiken: en slinga ses passera tvärsigenom en upptagen skåra i drakens kropp. Tekniken är en blandning av ytterst tunn relief och gravyr: drakarna framträda fint glättade och i nästan omärklig modellering mot en naggad fond; urspr. har givetvis allting varit målat¹, och fondens färgton har fördjupats genom ytans kornighet. Märk att detta är traditionell gotländsk stenmålningsteknik sedan bildstenarnas dagar och att den motsvaras av tekniken i trä i sakra-

som en självständig gavelfasad på samma sätt som alla de stora gotiska portalerna på Gotland och bland rundbågiga ett fåtal: främst Visby Marias brudportal, för vilken vi räkna med datering omkr. 1230-t. och som vi betrakta som den första av de gavelkrönta. Gothem är liksom brudportalen en av de fåtaliga rundbågiga med röste; jfr sid. 75. Arkivolterna äro rundbågiga, växling mellan röd och blågrå sten förekommer; proportionerna påminna om Botvids, när vi bortse från röstet; av de två här förekommande kapitälslagen (fig. 192) är veckkapitålet med täckplatta känt från Botvid, men bladsirningen på den andra är betecknande för Lafrans Botvidarson. Tympanonkonturen är tryckt fyrpassig, alltså en eljest nästan uteslutande bland spetsbågiga portaler använd form; portalen visar sig alltså på flera sätt som en företeelse på gränsen mellan två perioder; tympanonytan är fylld av ett utmärkt

¹ Grön färg syns ännu på drakarnas tungor och i tympanets undre konturband.

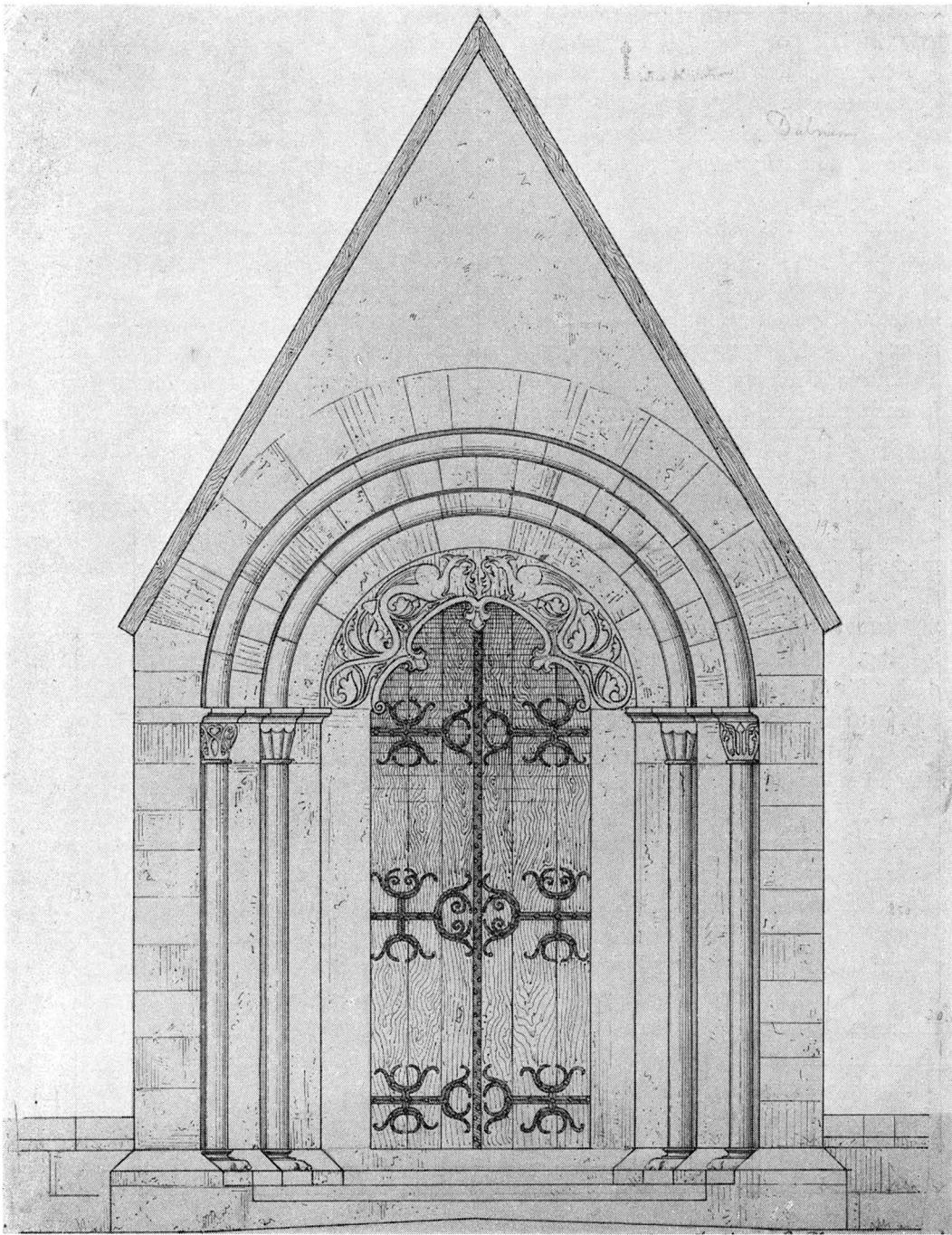

Fig. 191. Långhusets sydportal, kyrkans huvudingång, av Lafrans Botvidarson, 1: 50. Uppm. trol. I. G. Clason 1878.

Südportal des Langhauses, Haupteingang der Kirche, S. doorway of nave (main entrance), by Lafrans Botvidarson (son of Botvid).

mentskåpsdörrarnas dekorer. Man erinras om tympanondekoren i Lafrans' Hejnumkor (Bd II, fig. 242, sid. 164 hänförd till omkr. 1250).¹

I hjässpunkten av portalens innersmyg finnes en figurskulptur, en bröstbild i relief av en man som håller en utåtvänd bok framför sig med två inristade Kristusmonogram, en skulptur i samma ålderdomligt primitiva modellering, som i allmänhet utmärker Lafrans' människofigurer, såsom å Lau n.-portal och krucifixpedestalen i Bunge (Bd II, fig. 46).

Sonen Lafrans har haft utförandet om hand — fader Botvid bör ha slutat sin verksamhet någon gång under 1240-t. — han har bestämt sig för den framspringande planen och bekröningen med ett röste, efter mönster av Brudportalen i Visby. Lafrans tillämpar dessutom en verkligt ny stils starkare höjdrävan, kraftigare modellering och rikare utveckling av konturernas rytm. Vi ha påvisat att portalens övre del (liksom Träkumla huvudportal Bd III, sid. 34) sekundärt infogats i en vid långhusets uppförande utsparad bräsch i murmassan.

För vattentaket gäller vad som sagts om koret. Detsamma om golvet. Före restaureringen kvadratiska kalkstensplattor (se fig. 214 f).

Det inre är en nästan kvadratisk hall. Av de nio tältvalven äro sidoskeppens smalare och något lägre. De fyra kolonnernas dynformade kapital och baserna med tärningformade hörnskydd (fig. 213) likna dem i Vamlingbo långhus (ett enhetligt verk i Botvids stil, se snart utkommande Bd V). Kolonnerna tillhöra alltså obestriddigen den äldre mästarens del. Ävenså kragstenarna. Vålvningen torde däremot utförts under Lafrans' ledning, en tornbåge byggdes samtidigt, men kom aldrig till användning såsom underlag för ett torn; när det nya tornet sedermera kom, restes det på egen grund.

Även koret saknade länge valv. Det är naturligt att båda välvdes samtidigt. För korets, detta kyrkans största valv, valdes det stjärnformiga förband, som vi känna från Nicolai v.-parti och från S. Lars. Man höjde därvid sköldbågarna något ovan murkrönen (fig. 176), vilket vi ansett som ett avgörande tecken på valvens sekundäritet. Verkan i rummet blev att det närmade sig till kubiskhet. De för intrycket mest bestämmande väggytorna äro de båda minst uppdelade fälten i n. och s.: de få genom sköldbågehöjningen H. = B. I ö. och v. är sköldbåge-H. något överstigande rums-B. Detta är gotiska proportioner. Om sköldbågen stannat under murkrönet, skulle väggfältet blivit tryckt till en liggande rektangel såsom i Tingstäde kor (se Bd I, fig. 158). Det är troligt, att man även i långhuset ruckat på de urspr. tänkta proportionerna. I långmurarna lät man sig bindas av Botvids konsoler och urtagningar för valvanfang, men i

¹ Tympanondekor i samma teknik (men av annan hand?) finnes i Bäl (Bd II, fig. 261, sid. 182 hänförd till 1246), där färgens roll i detta slags arbeten ännu tydligt framträder, i Sanda (mycket skadad, Bd III, fig. 150, sid. 137), och i Sproge (se snart utkommande Bd V). Dessa tillhöra tidig unggotik. Nikolai s. v., Gothems n.-portal (fig. 98) och Eskelhems tornportal inleda serien i övergångsstilens tid (Bd III, fig. 228), de båda sistnämnda av Botvid, Nikolai kyrka i Visby av Botvids lärare Maria-Nicolai-mästaren.

Fig. 192. S långhusportalens Ö kapitäl.
Ostkapitell des südl. Langhausportals. E. capitals of doorway in Fig. 191.

mittskeppet rändes sköldbågarna upp till H. = långhusets hela B. Genomgången från korloftet till långhusloftet har låg tröskel passande för urspr. planerat lägre mittskeppsvalv. En annan kompletteringsåtgärd för koret var ingången, som vid korets första färdigställande för bruk lämnats i provisoriskt skick. Det har ovan anmärkts, att portalen till största del hopfogats av material fr. kärnkyrkan (1100-t.) och att detta skall behandlas i sitt historiska sammanhang med den gamla byggnaden s. 182. Men icke endast på grund av sina romanska beståndsdelar måste portalen anses icke vara samtidig med koret som är en byggnad i övergångsstil. Portalen har också i sin uppbyggnad en tydlig ungotisk helhetsprägel. Det är alltså naturligast att föreställa sig densamma som en av ungotikern Lafrans vidtagen skicklig omkomponering av sina föregångares verk. Jfr t. ex., bland tidiga ungotiska, Västkinde korportal från omkr. 1240 (Bd I, fig. 211—214). Båda ha den egenheten gemensam, att röstets bas dragits ned ända till kapitäl-H., eljest ligger den i gotiska gotländska portaler

Fig. 193. Kolonnbas från S. långhusportalens.
Säulenbasis vom südl. Langhausportal. Column base in doorway,
Fig. 191.

ett stycke högre upp;¹ röstets relativa vidvinklighet möter i flera tidiga ungotiska portaler såsom Roma långhus' och Fole kor (Bd I, fig. 655, 656, sid. 572 daterad omkr. 1255 samt fig. 340, sid. 321 daterad 1200-t:s mitt eller tredje fjärdedel, det senare alternativet säkerligen alltför ungt.) — Dörr (fig. 181) med urspr. järnbeslag samt med prydligt skuren tätlist, vars palmettformigt utväxande konturer erinra om huvudportalens tympanon. Tätlisten är nygjord vid restaureringen, men kopierar noggrant den ursprungliga, som måste anses som en Lafrans-komposition.

Genom anförda analogier bestämma vi korportalens datum till omkr. 1240. Härövan ha vi försöksvis nämnt 1245 som ungefärlig tidpunkt för långhus-s.-portalen. Därmed vore fullbordandet av kor och långhus daterat. Nu var hela det nya egentliga gudstjänstrummet färdigt till bruk, även om möjligen välvningen t. v. hade uppskjutits.

TORNET I
DESS FÖRSTA
STADIUM

Ett nytt tornbygge var uppenbarligen från förstone avsett och sattes nu så gott som omedelbart i verket. I Dalhem hade man gott om medel. Den sedvanliga mellanperioden av en mansålders längd för ekonomisk återhämtning var här obehövlig. Tornet planerades i stora mått och blev liksom Visby S. Marias torn försett med arkadgallerier, men icke blott åt n. och s. såsom S. Maria i Visby, utan åt tre sidor som vid Drotten. Anläggningen skedde på egen grund, icke som eljest ofta med begagnande av långhusets v.-gavel som underlag för tornets ö.-mur. I första byggnadskampanjen, som utmärkes av rundbågigheten i galleriarkaderna, torde man icke hunnit högre än ungefär hälften av den planerade resningen. Fasaderna murades för puts med putsrand inhuggen 19 cm från hörnet och voro putsade till restaureringen. Tornsockeln (fig. 173 c) är alltjämt en enkel skråkant, men något högre än den egentliga kyrkans.

Förmodligen fanns här liksom i Gothem och Stenkumla en rundbågig v.-portal med ett mindre rundfönster ovanför, efter mönster av Drotten. Dessa muröppningar blevo dock i en senare period ersatta av den rika, ännu bestående högotiska portalen och det stora masverksfönstret. Sålunda, utan överbyggnad, gjorde Dalhems torn mera intryck av en donjon i en fästning, i synnerhet sett från s. eller n., där murarna reste sig höga och fönsterlösa under och över gallerierna (fig. 233 d). Fästningskaraktären bekräftas av att torntrappdörren kunde låsas inifrån med bom i murkanal. Dessutom funnos i murarna omedelbart ovanför galleriarkaderna (och finnas ännu) veritabla skyttegluggar av samma typ som i Visby stadsmurs marktorn, en åt v., en åt n. och en åt s. (fig. 178 f). I de två sistnämnda äro skyttespringorna riktade snett åt v. F. n. vetta de tre gluggarna ut mot halvmörkret under galleriernas luttak: detta meningslösa förhål-

¹ Jfr Bd I, sid. 200 daterad till »ca 1260 men är kanske några årtionden äldre» d. v. s. omkr. 1230—40; denna pristinering är absolut berättigad, ty Västkindeportalen är liksom Lokrume korportal så tydligt i sin bladskulptur sammanhängande med Visby Marias Brudportal av omkr. 1230, att de båda icke gärna kunna vara yngre än 1240, i synnerhet som dessa naturligt veckade blad icke uppträda vidare under övergångs- eller ungotikens perioder: Brudportalsskulptören tyckes ha lämnat ön kort efter portalens färdigställande omkr. 1230; Lokrumeportalens samband med Brudportalen är påpekat i Efraim Lundmarks text till kyrkans beskrivning Bd I, sid. 342.

Fig. 194. V-portalen och V tornfönstret före restaureringen. Foto Olivia Wittberg 1901.

Westportal und Westtornfenster vor der Restaurierung. W. doorway and tower window before restoration.

Fig. 195. Tornportalens N kapitälband, nordligaste delen: ek med naturliga blad och ollon samt stiliserad bladgrupp enligt förebild på sakramentsnisch i koret (jfr fig. 217).

Nördliches Kapitellband des Turmportals, nördlichster Teil: Eichen mit naturähnlichen Blättern und Eichel mit stilisierter Blattgruppe nach dem Vorbild von der Sakramentsnische im Chor (vgl. Abb. 217.)

Continuous row of capitals on left of W. doorway. Oak-leaves and acorns, and stylised leaves inspired by stonework flanking sacramental cupboard in Fig. 217.

Fig. 196. Fortsättning från fig. 195 åt höger: flöjtspelare och man med dryckeshorn.

Fortsetzung der Abb. 195 nach rechts: Flötenspieler und Mann mit Trinkhorn.

Flute-player and figure with drinking horn.

Fig. 197. Fortsättning från fig. 196; bevingad sfinx med kappa och barett (de tre figurerna symbolisera trol. ett syndfullt liv).

Fortsetzung der Abb. 196; geflügelte Sphinx mit Mantel und Barett (die drei Figuren symbolisieren vermutlich ein sündiges Leben).

Winged sphinx with cloak and cap (the three figures in figs. 196—197 symbolizing a sinful life).

Fig. 198. Fortsättning från fig. 197: träd- och kronformigt ornament.
Fortsetzung von Abb. 197: baum- und kronenformiges Ornament.

Stylised grapevine, and a sculptured crown.

Fig. 199. Tornportalens S kapitälband: Naturliga blad, centaur galopperande fram med sköld och svärd i angreppsställning.

Südliches Kapitellband des Turmportales: Natürliche Blätter, Centaur mit Schild und Schwert zum Angriff galoppierend.	Continous row of capitals on right of W. doorway. Naturalistic leaves, centaur with sword and shield in attitude of combat.

lande bevisar, att luttaken vid tiden för skyttespringornas tillkomst icke existerade. Gallerierna hade då troligen ingen betäckning och voro väl i detta tillstånd avsedda till skyttställningar. Nu ha de luttak med tegel (tegelpannor av medeltida typ lågo intill restaureringen i tornets 1:a våning).

Jag menar att gallerierna voro avsedda till en prydnad och i form som nu, men att ett plötsligt påkommet politiskt kritiskt tillstånd förorsakade deras tillfälliga omformning och förenkling i försvarssyfte.

Ringkammaren (som genom restaureringen splittrats med en ekvägg i två rum — en tambur och ett dopkapell) var urspr. ett enhetligt och odelat utrymme, på en gång ingångshall och baptisterium, övervälv av ett (sekundärt?) tältvalv och öppnande sig mot ö. genom en tornbåge, av större mått än långhusets egen.

TORNET I
DESS SENARE
STADIUM

Tornets nu skildrade breda underparti tjänar till sockel för det obeliskartat smalnande överpartiet, luftigt genombrutet i höga spetsbågegluggar, stigande i högspetsiga rösten och mynnande i en spetsigt pyramidformad huv. Det är två till stil och tid skilda partier, som med fullgod harmonisk verkan staplats på varandra. Kontrasten mellan gallerivåningens tunga, vågräta hållning och klockvåningarnas lätta, vertikalconade tonart ger t. o. m. ett plus i dynamisk uttrycksfullhet. Helgjuteningen är samtidigt garanterad därigenom att underpartiets massa blivit uppluckrad med ett höggotiskt masverksfönster, som kröner en sirlig, likaså höggotisk v.-portal.

Blindnischerna i röstespetsarna, en åt varje väderstreck äro i nuvarande skick ett verk av restaureringen. Enl. ODIN voro de urspr. omfattningarna till nischerna »inslagna

Fig. 200—201. Fortsättning från fig. 199 åt höger: drake som slukar en människa; sittande man slår med en väldig stridsklubba draken i huvudet, symbol för Kristus som räddar den syndiga människan från Satans våld.
 Fortsetzung der Abb. 199 nach rechts: Drache, der einen Menschen verschlingt; sitzender Mann schlägt mit einer gewaltigen Streitkeule dem Drachen auf's Haupt; Symbol für Christus, der den sündigen Menschen aus der Gewalt des Teufels errettet.

Dragon eating a man. Seated man clubbing dragon on head — symbolizing Christ protecting sinful man from Satans attacks.

af rödt tegel» och detsamma gällde »ytterbågarnas öfre delar å rösternas fönster» (d. v. s. klockhål). Den ö. nischen säges ha »restaurerats i urspr. skick». I de övriga insattes nya skulpturer, nämligen reliefbilder av Paulus, Petrus och en ängel.

Portalen (fig. 194) är jämförelsevis liten, fönstret dominerar desto kraftigare. Proportionerna mellan de två muröppningarna påminna om engelska v.-fasader. Portal-

Fig. 202. Fortsättning från fig. 201: naken man i säng, en kvinnlig figur sätter koppinstrument mot sjuklingens rygg och håller en kruka i vänster hand; en läkare med medikamentkruka och urinflaska.

Fortsetzung von Abb. 201: Nackter Mann im Bett, eine weibliche Figur setzt ein becherartiges Instrument auf den Rücken des Kranken und hält einen Krug in der linken Hand; ein Arzt mit Medizin- und Urinflasche.

Sick man in bed, nude, and being bled by woman with two pots, and doctor with medicine pot and urine flask.

arkitekturens linjer likna mycket nära Martebo n.-portal av Fabulator (Bd I, fig. 62, sid. 94 daterad omkr. 1330). Märk de överensstämmande karaffinformade kolonnbaserna och kapitälbandens enkla hålkälade krönlist, som är genomgående för Martebos alla tre Fabulatorportaler. De vertikala bågfriserna i Dalhem återfinnas i Martebo huvudportal. Det är icke heller tvivel om överensstämmelsen i figurskulpturens former och i bladornamentiken. Framställningarna på kapitälbanden äro delvis svåra att tyda. Från vänster räknat se vi på n. kapitälbandet (fig. 195—198) en ek med naturligt oregelbunden växt och ollon, ett symmetriskt knippe spetsat äggformiga blad (som förefalla inspirerade av kapitälblad på Byzantios' sakramentsnisch, fig. 217 f och sid. 194), en sammanhukad flöjtblåsare med kapuschong, en ung lockig man skrider fram med ett väldigt dryckeshorn och möter en bevingad sfinx i baret och kappa; ett vinträd (med femdelade blad); nästa kapitäl omslutes av en krona; sista bladornamentet åt höger är nyhugget. Det hela erinrar om de fantasier man ofta finner i 1300-t:s-manuskriptens marginaler.

Skulle framställningen här ha någon betydelse, vilket är antagligt, kan man gissa på »Världens syndfulla liv» med alkohol, musik och sfinxen, som är en känd demonisk symbol.

På s. kapitälbandet (fig. 199—203) se vi, alltjämt från vänster till höger: ett vinträd, en centaur, svängande ett svärd, sköld i hand, ett blad, en drake som håller på att sluka en människa. Både centaur och drake äro välkända representanter för det onda, men därmed slutar dettas välde och vidtager det godas: en sittande man slår draken på nosen med en tung stridsklubba. Han sitter i en lugnt tronande ställning som om hans

Fig. 203. Fortsättning från fig. 202: sittande kvinna med tvillingar i knät.

Fortsetzung von Abb. 202: Sitzende Frau mit Zwillingen auf dem Knie.

stridshandling icke kostade den ringaste ansträngning. Han representerar också den högsta makten, Kristus. Detta är en känd illustration till Psaltaren LXXIII: 14 enl. Versio Vulgata: Tu confregisti capita draconis eller i svenska bibeln Psaltaren 74: 14.¹ Följande figurer äro mera gåtfulla: en sittande figur med blottad överkropp, en kvinna som trycker ett kärl mot hans rygg, en sittande man med kruka i knät, en sittande kvinna med ett barn. Figurstilen är som sagt lik Martebos. Den är besläktad med Gammelgarn och Hörsne, vilka redan genom de arkitektoniska formerna framträda som något äldre och närstående till Bunge- och Bro-portalerna. Martebo—Dalhem representera en förenklad stil, dock icke så bullig som Egypticus-portalernas, t. ex. Stånga. Lye korportal synes bilda en övergång från de höggotiska (Fabulator och hans verkstad) till den contragotiska Egypticus-stilen.

Dörren ny med övermåttan rikliga järnbeslag i medeltidsstil. Den enkla goda 1700-t:s dörren syns på fig. 194.

Tornet har f. ö. en viss likhet med Öja-tornet, vilket på grund av sina portalskulpturer är känt som ett säkert Egypticus-verk, men är dock i enskildheter tydligt artskilt från detta. Märk de smalare, högre klockhålén i Öja och de långa anfangslisterna vid klockhåléns principalbågar. Dalhems gluggar har en lugnare, bredare form och överhuvud inga överdrivna kontraster i proportionerna. Tornet i Dalhem kan alltså icke ha skapats av Egypticus, snarare av en höggotiker. Det är naturligtast att tänka sig samma

¹ Jfr ADOLPH GOLDSCHMIDT, *Der Albanipsalter in Hildesheim*. Berlin 1895, fig. 14. Se även ROOSVAL, *Steinmeister*, fig. 93, som framställer Sjonhems dopfunt.

ledning för portal och v. fönster som för hela överpartiet. Dalhemstornets fulländande skulle alltså kunna betecknas som arbete av portalmästaren, d. v. s. Fabulator, omkr. 1325.

En tornspiretupp av koppar med utskuret årtal 1627 är bevarad i G. F. (fig. 234). Den tillhörde den äldsta kända spiran, som var byggd av ek. Ny spira av furu uppfördes 1843. Den nuvarande spiran byggdes år 1904.

Uppvärmning sedan 1927 genom värmeledning med central under sakristian.

KÄRN-
KYRKAN

Kärnkyrkan är känd genom sin vid restaureringen upptäckta plan (fig. 174). Ungefärlig L. 16,5 m = 50 gr. f. utom torn och absid, total L. ungefär 23,1 m = 70 gr. f. (utom absiden). Sockeln har en svagt hålkälad skråkant.

För kärnkyrkans långhus är belägenheten av portalen känd, och prosten Odin har iakttagit dess bevarade tröskel och av dess nötta tillstånd dragit slutsatsen om en datering ända bort i 900-t. Nu är det möjligt att rekonstruera hela portalen, varigenom en säkrare tidsbestämning (och betydligt senare) kan vinnas. Det är det nuvarande koretets portal som i huvudsak är = gamla långhusportalens, om gavelröstet tänkes bort, och bredden reduceras att passa till den in situ bibehållna tröskeln. Portalen har tillskrivits den anonyma mästaren Globus och daterats omkr. 1160—90.¹ Därigenom bestämmas hela gamla långhuset. Möjligen ha nuvarande korportalens inre murhörn med smala, inlagda rundstavar tillhört kärnkoretets ingång, kanske även det i nuvarande portalens röste inmurade gamla tympanon. Till gamla koretets inredning hör det sid. 194 närmare omnämnda sakramenthuset, som kan tillskrivas Byzantios. Härigenom bestämmas koret som Byzantios-arbete, alltså omkr. 1130—60. Kärnkyrkans inre L. utan torn, men med absid är enligt ODINS mätning omkr. 16,5 m d. v. s. 50 gr. f.

Kärnkyrkans torn kan icke närmare karakteriseras, ingen detalj är bevarad. Dess L. är enligt ODIN omkr. 5,6 m d. v. s. omkr. 20 St. f. eller 17 gr. f. Dess H. kan förmodas varit omkr. 23 m eller 70 gr. f. (spetsig spira), dess datum: samtidigt med långhuset eller något senare. I vanliga fall bör rimligen åtminstone ett trettio år förgått sedan hela kärnkyrkan blev färdig, innan den nya kyrkans kor byggts upp. Om vi alltså accepterat omkr. 1225 för nya koret, borde kärnkirkotornet icke vara mycket yngre än omkr. 1195. TAXUSLISTANS »1209» är alltså väl sent. Likväl kan en församlings goda ekonomi och för oss okända andra eggande omständigheter ha föranlett begynnandet av nya kyrkan redan 16 år sedan den gamla fullbordats. År 1209 må därför stå kvar såsom betecknande invigningen av Dalhems kärnkyrka, då denna genom tornbygget blivit komplett färdig. En antaglig bestämning för övriga delar skulle då lägga Byzantios' kor till omkr. 1150 och Globus' långhus till omkr. 1180.

De sid. 190 beskrivna russo-byzantinska målningarna ha tillhört nuvarande koret i dess första stadium och kunna förmodas ha utgjort en skyddsvägg med framställning av Yttersta domen som täppte till en bräsch i den ännu ofärdiga triumfbågsmuren. När

¹ ROOSVAL, GLOBUS, se anm. s. 159.

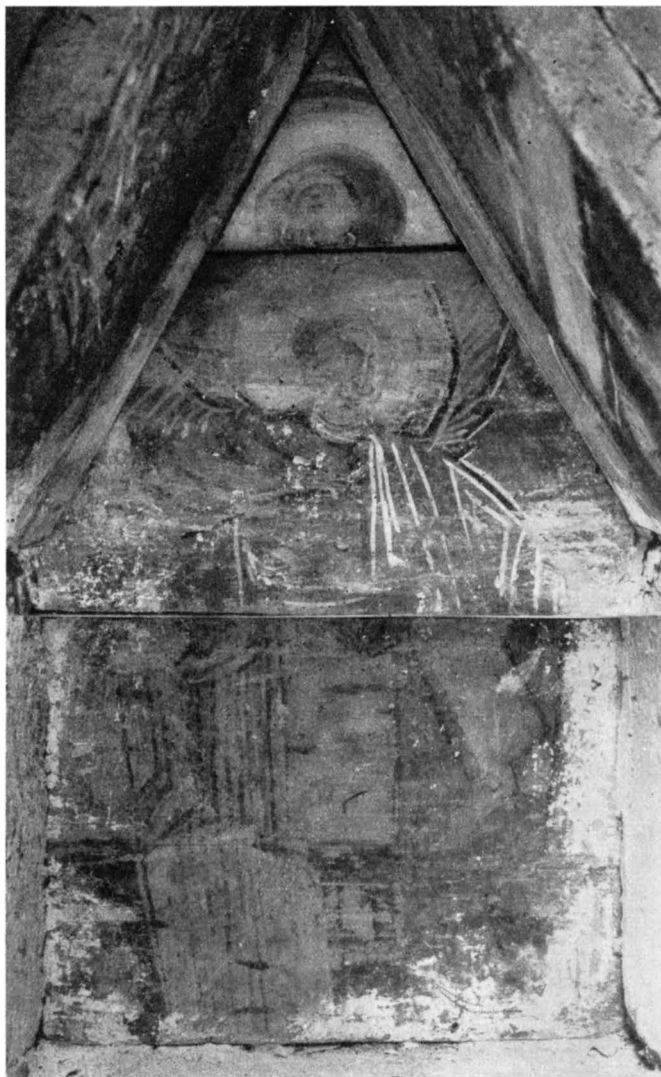

Fig. 204. Det inre av väggskåp i långhuset N om triumfbågen, fodrat med spillror ur en rivna trävägg, vars målning i byzantinisk stil framställt Yttersta domen.

Inneres des Wandschranks im Langhaus nördlich vom Triumphbogen, verkleidet mit Resten einer abgerissenen Wandverkleidung, auf der ein Jüngstes Gericht in byzantinischem Stil dargestellt war.

Inside of wall-cupboard in nave N. of rood-arch. Lined with painted wooden panels transferred from demolished wall. The painting, in Byzantine style (c. 1230), represented the Last Judgment.

kärnkrykelånghuset rivits och nya långhuset fått tak, fönster och dörrar behövdes icke skyddsväggen, man använde då bräderna till panelning i två altarnischer i nya kyrkans långhus (fig. 204).

GLASMÅL-
NINGAR

I Dalhem äro Gotlands äldsta glasmålningar bevarade, bland vilka främst märkes n. korfönstrets Margaretabild (fig. 205). Hon står mot en fond av tistelblad i röd, blå och gul dräkt, kännetecknad som prinsessa och martyr genom palmkvisten och guld-kronan. Den Helige Andes duva, gömd i ornamentiken till höger om helgonet är enligt legenden en för Margareta betecknande ledsagare.¹ Målningen utmärkes av ädel hållning, fina drag, glansfulla, rena färger, teknisk fulländning, ett utmärkt arbete i den för Tyskland under förra hälften av 1200-t. utmärkande byzantiniserande stilen. Bland de gotländska glasmålningar, som brukat sammanfattas under namnet »Dalhemsskolan»,² hör denna till »Första Dalhemsskolan», och är ansedd som utförd av den ledande mästaren, vilken jämte andra tyskar kommit till Visby för Mariakyrkans nya korbygge, som invigdes 1225. Dalhemsmålningarna skulle då — liksom hela korbygget — kunna anses tillkomna omkr. 1230. Nedersta mönsterrutan är ny (1899—1909). Konservering 1942.

I det mellersta ö. korfönstret finnas två gamla rutor. En med Kristi himmelfärd; Maria och apostlar skåda efter den uppåtfarne, som själv synes först i rutan ovanför, där Han intagit sin himmelska härskareplats, alltså en »Majestas Domini» (fig. 206—207). Dessa två stå huvudmästaren nära i teckning och färg och böra anses som målade av en framstående medhjälpare i verkstaden, med kännenamnet Judas-mästaren.

I det s. av de tre ö. korfönstren stå fyra passionsscener; i ordning nedifrån: 1) Judas-kyssten, 2) Kristus inför Pilatus, 3) Gisslingen, 4) Korsbärandet. Av dem äro nr 1, 3 och 4 gamla (fig. 208—210). De avvika i vissa hänseenden, men kunna dock betecknas som arbete av samma grupp. F. ö. äro de tre ö. fönstren fyllda av imitationer, tillverkade under stora restaureringen, framställande scener ur Kristi liv, målade av Wilhelm Pettersson. Endast i rutan med Kristus i Simon den spetälskes hus är en del, ungefär = nedre hälften, gammal. Enl. NYBLÖM hade »rester af måladt glas anträffats i alla fönster». I s. korfönstret är nu en modern Jungfru Mariaframställning, vars inskr. återger de latinska verser,³ som enl. en uppteckning av Spegel fanns under madonnans bild i ett urspr. fönster. I v.-fönstret i tornet framställes Kristi förklaring, efter kartonger av A. H. Hägg, målat av Wilh. Pettersson 1902, utfört av Neuman & Vogel i Stockholm. I långhusets fyra fönster Johannes, Jacobus d. ä., Melkisedek, Aron utförda av samma firma. De fem sistnämnda skänktes av kung Oscar II.

¹ Jfr Legender från Sveriges medeltid . . . utgivna av Emilia Fogelklou, Andreas Lindblom, Elias Wessén. Sthlm 1917, sid. 141 (påpekat av Prosten Reuser i Dalhem).

² Utförligt behandlade och avbildade till stor del i färg, i ett arbete över Gotlands samtliga medeltida glasmålningar: ROOSVAL, Gotländsk Vitriarius, Stockholm 1950.

³ O Mater pulchra: O Rosa refectionis Infantiae tibi ros erit ex matrice auroræ, de fructu ventris tue ponam super sede tua (= O sköna moder, o helbrägdagörelsens ros, en dag skall framgå ur morgonrodnadens moderssköte till ditt barnskap, och honom som framgått som frukten av ditt liv skall jag sätta över din tron).

Fig. 205. Glasmålning i korets N-fönster: S. Margareta med bok och martyrpalm samt Guds hand och den Helige Andes duva inlagda i ornamentiken. Arbetet av Dalhems huvudmästare omkr. 1230. Foto 1940.

Glasmalerei im Nordfenster des Chores: St. Margareta mit Buch und Märtyrerpalm sowie Hand Gottes und Heiliggeisttaube rechts in die Ornamentik eingesetzt. Arbeit des Hauptmeisters von Dalhem um 1230.

Section of window in N. wall of chancel, showing St. Margaret with book and palm, and in the surrounding border, the Hand of God and a dove representing the Holy Ghost. By the Master-craftsman of the early Dalhem School, c. 1230.

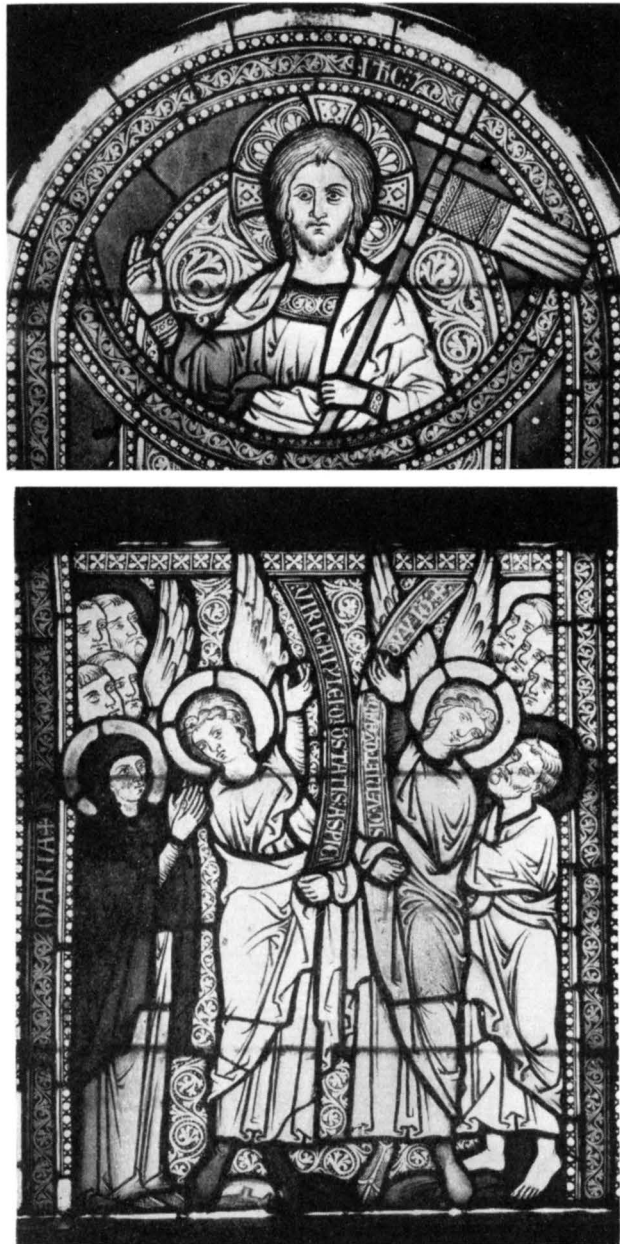

Fig. 206—207. Glasmålning i korets Ö mittfönster, de två översta rutorna: Kristi Himmelsfärd av Judasmästaren ca 1230.

Glasmalerei im östlichen Mittelfenster des Chores, die zwei obersten Scheiben: Christi Himmelfahrt vom Judasmeister ca. 1230.

Upper section of central window in E. wall of chancel. Christ ascending into Heaven, by the Judas Master, c. 1230.

Fig. 208—210. Glasmålningar i det sydligaste av de tre Ö korfönstren: Korsbärandet, gisslingen och Judaskyssen av Judasmästaren, ca 1230. Glasmalerei im südlichsten der drei östlichen Chorfenster Kreuztragung, Geißelung und Judaskuss, vom Judasmeister, ca. 1230.

Sections of window on S. side of E. wall of chancel. Christ carrying the cross, Christ scourged and the Judas kiss. By the Judas' Master. c. 1230.

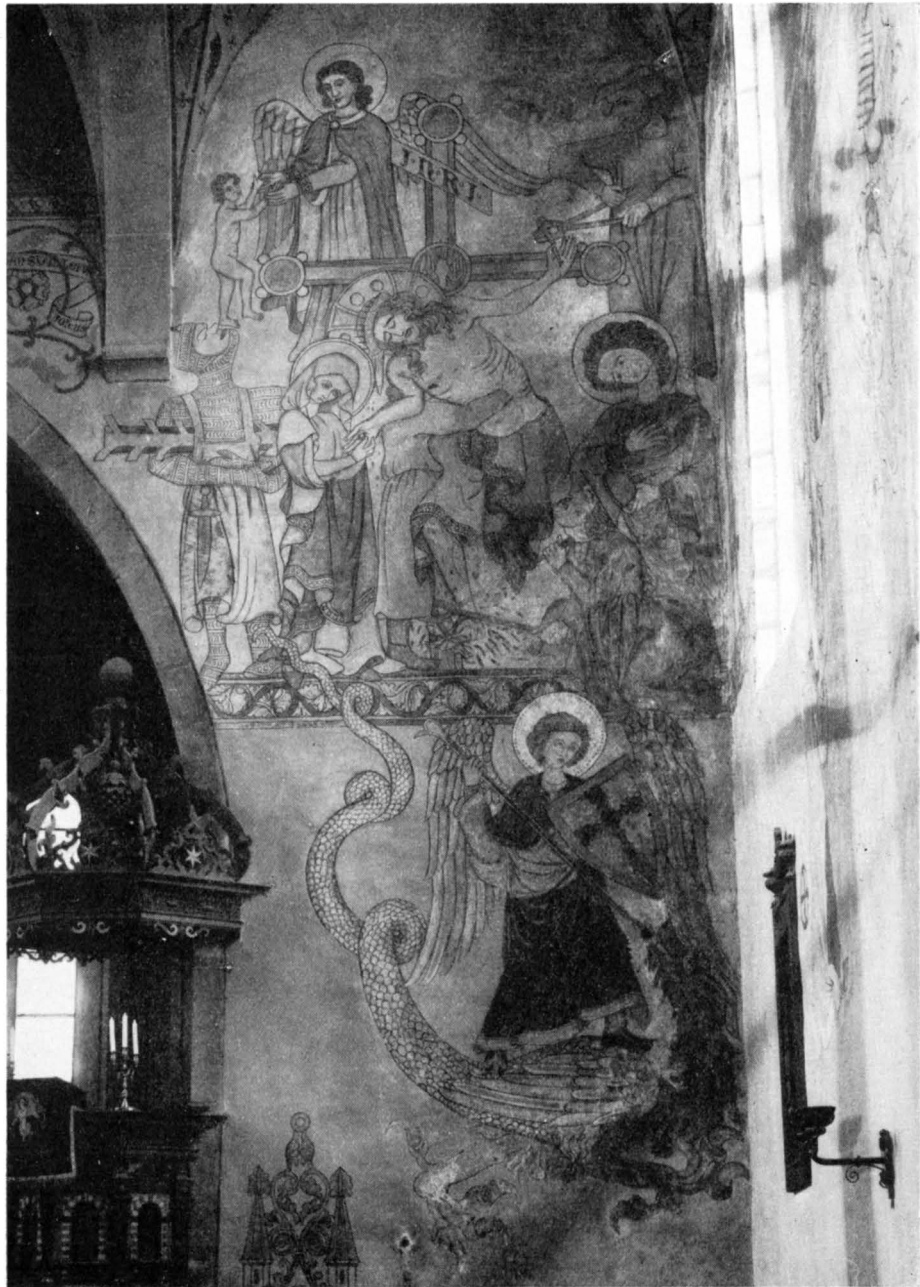

Fig. 211. Muralmålning på långhusets Ö vägg: Korsnedtagningen. Den »gode rövarens» själ emottages av en ängel. Egyptianus' stil, ca 1350. Nedanför ses S. Mikael bekämpa Uppenbarelsebokens drake. Fabulators stil, ca 1330. Foto Iduns förlag 1950.

Fresko von der Ostwand des Langhauses: Kreuzabnahme. Die Seele des »guten Räubers» wird von einem Engel in Empfang genommen. Stil des Egyptianus', um 1350. Darunter: St. Michael den Drachen des Offenbarungsbuches bekämpfend. Stil des Fabulators, um 1330.

Painting on E. wall of nave. The descent from the Cross; an angel receiving the soul of one of the two thieves into Heaven, in the style of the Egyptianus, c. 1350. St. Michael and the Dragon, in the style of Fabulator, c. 1330.

Fig. 212. Muralmålning på långhusets S vägg: Kejsar Henrik II:s själavägning. Egyptianus' stil, ca 1350. Foto Iduns förlag 1950.

Fresko von der Südwand des Langhauses: Die Seelenwägung Kaiser Heinrichs II. Stil des Egyptianus' um 1350.

Painting on S wall of nave. The weighing of the Soul of the German Emperor Henry II. In the style of Egyptianus, c. 1359.

MURAL-
MÅLNINGAR

Kyrkan är så gott som helt fylld av 60—70 nya muralmålningar (fig. 216) med förklarande bildunderskrifter utförda omkr. 1900 av Wilh. Pettersson, Stocksund i allmänhet efter kartonger av Herman Hägg.¹ De framställa bibliska scener.

I långhusets s.ö. hörn är en dyrbar rest bevarad av kyrkans medeltida inre utsmyckning, muralmålningar (fig. 211—212), på ö. muren Kristi nedtagande från korset och »den gode rövaren», vars själ blir omhändertagen av en ängel, synlig ovan Kristi kors. Därunder kämpar Mikael mot draken. På s. muren ses, som fortsättning av passions-scenen, den onde rövaren, vars själ hämtas av en djävul, och S. Mikael som själavägare. I ena skålen sättes kejsar Henrik — det är legenden om hans dom som illustreras, den är utförligare framställd i Vamlingbo (Bd V) — i andra skålen ses symboler för hans syndiga intressen (penningpåsar m. m.), som ytterligare nedtyngas av djävlar. Självt väger han dock tyngre tack vare den kalk och patén som en välvillig S. Laurentius lagt i vågskålen. Det var kejsarens gåvor till ett Laurentius-kloster. Så räddades hans salighet.² Målningen är väl bibehållen med undantag av övre delen av Kristi kors samt ängeln med gode rövarens själ och mindre detaljer, som äro nymålade. Mikael och draken är ett verk i Fabulators stil. Allt övrigt liknar de stora skulpturerna på Stånga s.-fasad och föres därigenom till mitten av 1300-t. och Egyptianus' krets. Målningarna togos fram ur överkalkning och kompletterades under stora restaureringen av Wilhelm Pettersson.

I en nisch i långhuset n. om triumfbågen ha som klädsel använts fragment av en bräddvägg med målning av Yttersta Domen (fig. 204). På fondväggens tre brädder ses: 1) Övre delen av ett ansikte med gloria, 2) övre delen av en ängel visande med handen uppåt, 3) nedre delen av en sittande figur. I s. takfallet ses 4) två lik resa sig ur sina gravar, lyftande undan gravhällen, i n. takfallet ses 5) en fällstol med en sittande figur, 6) de lodräta sidorna visa otydliga figurer. Målningarnas stil är densamma som i de motsvarande fragmenten från Sundre (nu i G. F.), rysk-byzantinsk skola från tiden omkr. 1230. Om fragmentens urspr. användning se sid. 182.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Altare av huggen sten. Den slipade grå kalkstensskivan 260×148 cm med svagt hålkälad skråkant märkt med fem grekiska kors framställda genom bred, grov ristning tvärs över korsarmarna; det mittersta ligger icke exakt i mittlinjen v.—ö., utan betydligt närmare v. kanten, endast 43 cm, förmodligen för att ses mitt på skivans fria, framför retablett synliga yta. På skivans övre yta, nära bakre kanten, äro två grunda håll, trol. fästen för ett medeltida retabel. Altaret är tydligen medeltida och på sin urspr. plats, men dess proportioner äro starkt förvanskade. H. är nu 1 m, men altaret är nu

¹ Ur brev från Herman Hägg till riksantikvarien Hans Hildebrand 30 sept. 1907: . . . »Så när som på 'Utdrifvandet ur Paradiset' i fältet öfver tornbågen åt skeppet, några bilder å Korets södra vägg, en rad bibliska bröstbilder å Korets östra vägg vid sidorna om altaret, samt några enstaka helfigurer i tornrummet, som Wm Pettersson utförde enligt egna idéer, hafva ritningar och kartonger till alla vägg- och hvalfmålningar gjordts utaf mig . . .»

² Se legenden om gärningarnas vågskål i Ett forn-svenskt legendarium. Band 1. Sthlm 1847, s. 20 ff.

Fig. 213. Interiör mot Ö efter restaureringen. Foto 1950. (Jfr fig. 234b.)
Inneres gegen Osten nach der Restaurierung. Interior towards E. after restoration.

Fig. 214. Interiör mot Ö före restaureringen. Foto C. F. Lindberg 1875.
Inneres gegen Osten vor der Restau- Interior towards E. before restau-
rierung. rierung.

Fig. 215. Interiör mot V före restaureringen. Foto C. F. Lindberg 1875.
Inneres gegen Westen vor der Restau- Interior towards W. before restau-
rierung. rierung.

insänkt i det vid restaureringen förhöjda podiet. Lägsta horisontalfogen ligger endast omkr. 7 cm över golvytan. Då de huggna stenarna äro omkr. 31 cm höga, bör även nedersta skiftet haft ung. samma H. och altaret som helhet varit 1,20 à 1,30 m, vilket också är det normala medeltida höjdmåttet för gotländska altare (här kanske 1,32 m = 4 gr. f.). På altarets framsida en relikgömma, täckt med en tegelsten och bruk. Däri förvaras bitar av ben och tyg, dels löst, dels i behållare av tenn eller bly, m. m.; bland beledsagande inskr. på pergamentremsor märkes en: »de presepe domini», en annan: »de innocentibus», d. v. s. fragment av Kristi krubba och ben av »menlösa barn» från betlehemitiska barnamordet. Gömman är nu fast tillmurad, innehålllet är kort refererat enl. utförlig förteckning i inventeringsinstrument av 1830 i A. T. A.; i vilken mån detta överensstämmer med nuvarande innehåll är okänt. — På altarets s. sida en inmurad enkel piscina; en liknande, lösbruten, förvaras i den djupa nischen på baksidan, trol. tillvaratagen från ett sidoaltare; på tornloftet förvaras ytterligare en piscina i form av ett veck-kapital 30 × 30 cm, fyrpassformad urgröpfung med avloppshål, härtill har tydligtvis hört en kolonn med fortsättning av avloppet, det hela har varit en fristående piscina som rest sig ur golvet strax s. om ett högaltare (trol. kärnkyrkans högaltare).

Grund till sidoaltaren på sedvanliga platser i långhusets s.ö. och n.ö. hörn påträffades vid restaureringen. Att döma av de två Mikaelsmålningarna på muren omedelbart ovan s.ö. altarets plats har detta varit helgat åt ärkeängeln Mikael. Det n.ö. har trol. varit Madonnans.

Sakramentsnisch i n. korväggen med framspringande infattning av huggen sten (fig. 217), arbete av Byzantios (jfr hans fönsteromfattningar i Hogrän, Bd III, sid. 95 och Väte, fig. 322), alltså beläget mellan omkr. 1130 och omkr. 1160. Det är ett naturligt antagande att detta på Gotland enastående sakramentshus skapats för och i samband med koret i kärnkyrkan och att det såsom särskilt dyrbar inredningsdetalj förts över från kärnkoret till det nya. Ekdörrarna äro trol. samtida med överflyttningen till det nuvarande koret; då ändrades också sidopilastrarnas läge, de flyttades utåt så att dageröppningen och därmed hela skåputrymmet blev större. Röstets kors samt de bärande kolonnetterna med tillbehör äro ovidkommande tillägg från den moderna restaureringen (fig. 218).

I en raksluten urspr. nisch bakom altaret blev 1901 ett kassaskåp inmonterat (!). En rakspetsig nisch på samma vägg närmare n.ö. hörnet har moderna dörrar; de sönderiga, men alltjämt väl användbara medeltida dörrarna, gröna med rödmålade beslag, förvaras på tornloftet. I s. korväggen 2 rakspetsiga nischer utan dörrar.

Ang. en nisch i muren bakom korbänken, se denna! I sakristians v. mur ett rakslutet nischskåp, från vars sydsida en öppning för till ett inre mindre skåp.

I långhusets ö. mur ett skåp på vardera sidan om triumfbågen, det s. rakslutet, det n. rakspetsigt, nu stängt med nya dörrar. Som inre klädsel är fragment av en väggmålning på tunna bräder använd. Bräderna ha, såsom vi sid. 182 förmodat, utgjort delar

Fig. 216. Blick in i koret mot NÖ efter restaureringen. Foto J. W. Hamner.
 Blick in den Chor gegen Nordosten nach der Restaurierung. View of chancel from nave, after restoration.

av en provisorisk skiljevåg mellan långhus och kor. En tradition har talat om en nisch i långhusets n.-mur med madonna-målning bakom orgelns nuvarande plats. Muren undersöktes 1942 av J. Roosval, ingen nisch anträffades.

Den gamla altartavlan fr. 1300-t., vrakad på 1600-t., 1899 återfunnen i dåligt skick på korvinden, undergick omkr. 1900 en s. k. restaurering och står nu på högaltaret (fig. 219). Figurframställningarna — Treenigheten omgiven av apostlar — nymålades helt på väv med de gamla som förebild. Enl. restauratorn C. W. Petterssons uppgift i A. T. A. skola originalmålningarna finnas kvar under den påklustrade väven. Nya äro predellan, eklövsraden på mellersta vimpergens vänstra sida, den vågräta eklövsraden på högra hälften och båda sidotourellerna. Ett fragment av den urspr. trifoliearkaturen förvaras i sakristian med spår av kredering, guld och rött.

Före restaureringen stod en uppsats av sandsten på altaret (fig. 214) med framställning av Guds lamm, omgivet av Moses och Aron i sidoarkader; på överstycket Uppståndelsen. Enl. inskr. är uppsatsen »ornatum» d. v. s. målad 1686, skulpturarbetet alltså tidigare, dock efter 1660 (Karl XI:s namnchiffer skulpterat). Den är nu ställd på

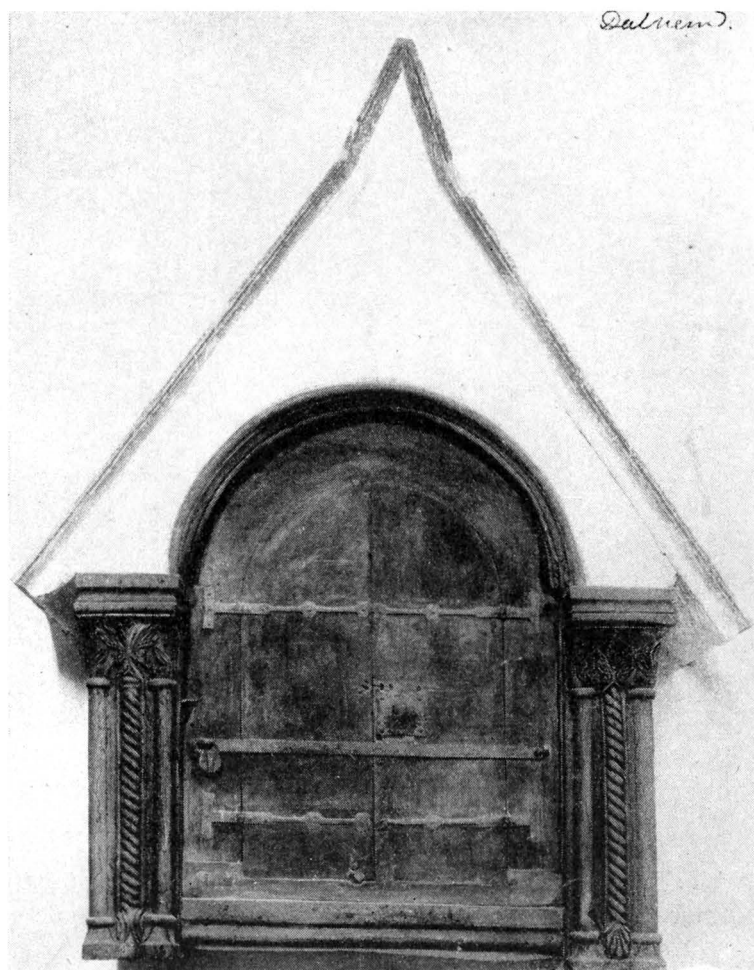

Fig. 217. Sakramentsnisch i N korväggen med kalkstensinfattning av Byzantios omkr. 1130—1160. Foto före restaureringen i A.T.A.

Sakramentsnische in der nördlichen Chorwand mit Kalksteininfassung vom Meister Byzantios um 1130—1160.

Sacramental cupboard in N. wall of chancel, flanked by limestone work by Byzantios c. 1130—1160.

ett nyordnat altare mot n. tornmuren nära dopfunten; som »altareskiva» tjänar en kalkstenshäll, som tidigare låg i golvet framför högaltaret.

Ovan sakristidörren hänger ett processionskrucifix av ek från förra hälften av 1300-t. Målning ny, ansiktet nytt, den nedersta trifoliespetsen är en vid restaureringen gjord form, här var urspr. fästet för krucifixets bärstång (fig. 220).

Allegorisk tavla, oljemålning på duk i ny ram: prästen mellan Dygden och Lustan, hänger på långhusets s. vägg. Prästen sitter vid bordet i sin studerkammare, Fru Lusta

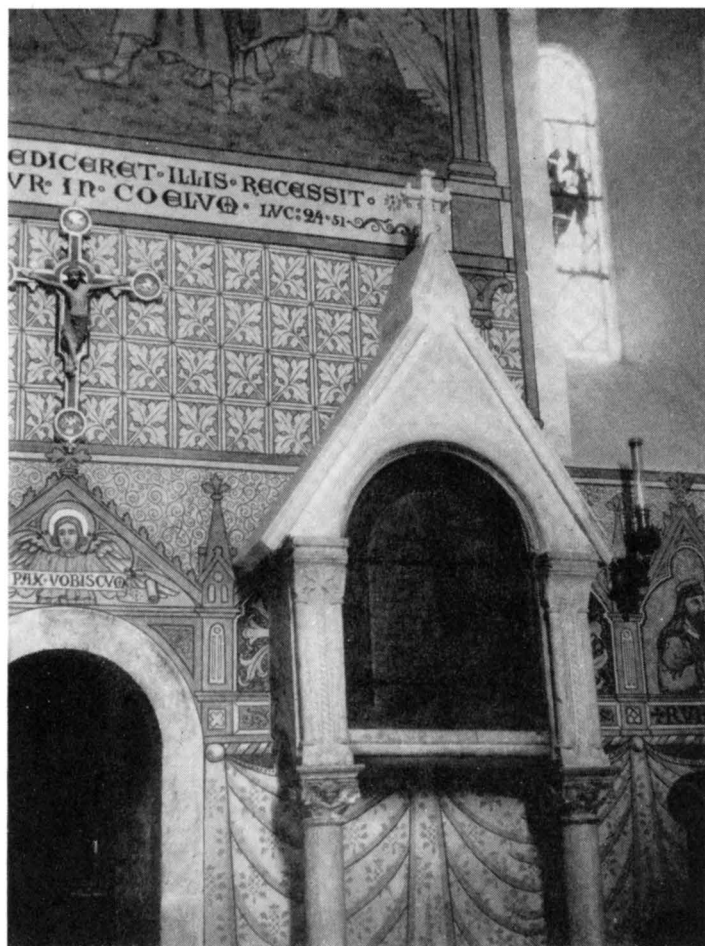

Fig. 218. Sakramentsnischen fig. 217 efter restaureringen 1899. Formen på röstets övre del torde här motsvara den urspr. 1100-t:s-formen.
Foto J. Roosval omkr. 1945.

Sakramentsnische Abb. 217 nach der Restaurierung von 1899. Die Form des oberen Giebelteiles dürfte hier der ursprünglichen des 12. Jahrhunderts entsprechen.

Sacramental cupboard in Fig. 217 after restoration in 1899.

nalkas i elegant dräkt med blomsterbukett, på andra sidan en ängel, upptill Gud, en duva och en svart korp, i förgrunden gapar helvetets käftar med Döden till vänster (han har lie och pil) och Satan till höger. Enkelt arbete från 1600-t:s slut, ikonografiskt intressant, jfr Stiernhielms Herkules (Fig. 234 a).

Altarringen i nygotik av ek med röd sammet (fig. 216). Den gamla »disken» sattes vid restaureringen som ryggskärm (brunmålade) bakom långbänken vid n. långhus-

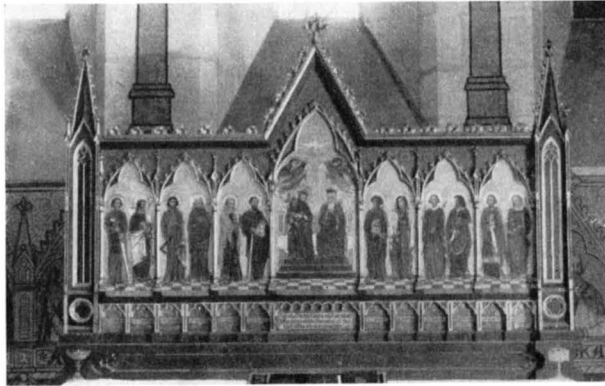

Fig. 219. Altartavla från 1300-t. Målningen ny.

Retabel des 14. Jahrhunderts. Bemalung modern. Retable, 14th Cent. Repainted c. 1900.

Fig. 220. Processionskrucifix från 1300-t:s förra hälft.

Prozessionskrucifix aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Processional crucifix, first half of 14th cent.

Fig. 221. Korbänk från 1300-t:s förra hälft med delar tillagda på 1600-t och vid stora restaureringen. Foto 1943.

Chorgestühl aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts mit Ergänzungen aus dem 17. Jahrh. und mit modernen starken Restaurierungen.

Choir stall, first half of 14th cent. Parts added during 17th cent, and during restorations c. 1900.

Fig. 222. Detalj av korbänkens Ö gavel.
 Detail vom Ostgiebel Detail of E. part of
 des Chorgestühles. choir stall.

väggen. 1695 målas »disken framför altaret», 1778 målas den ånyo av »Artilleri Constapelen Malmberg» trol. den målning som framträder å interiörfoto fr. 1875 fig. 214 (se nedan, bänkkvarteren).

Medeltida korbänk av ek med sex säten mellan sakristidörren och korets n.v. hörn samt i rät vinkel därifrån utmed triumfbågen tre säten; gaveln under triumfbågen är rikt snidad med symmetriska rankor, nedtill i relief, upptill i genombrutet verk; de genombrutna rankorna utgöra förlängningar av svansarna på två motsittande lejon;

Fig. 223. Detalj av korbänkens S gavel.
 Detail vom Südgiebel Detail of S. part of
 des Chorgestühles. choir stall.

på gaveln vid sakristidörren löper den genombrutna hälftens ranka S-formigt och utgår från en skäggig drakes mun (fig. 222), som liknar Mikael's drake i muralmålningen (fig. 211), nedre hälften orneras här med enklare, ristade geometriska figurer. På armstöden skulpterade blad, dels naturliga vin- och ek-, dels stiliserade (fig. 223—225). Taklisten är garnerad med hängande stickbågar upplösta i masverk. På den mot långhuset vända bänkryggen står ett griljerat galler av trä samt ovan detta trifoliearkader skilda av smärta kolonnetter. Ett enkelt ryggvant sluter an mot n.-muren (däri en urspr. lucka av ek till en liten väggisch) och mot triumfbågemuren. Allt det nu beskrivna utgör korbänkens urspr. parti från 1300-t:s förra hälft. Den framförställda skärmen är från

Fig. 224. Detalj av korbänken.
Detail vom Chor- Detail of choir
gestühl. stall.

1600-t. Däri ses enkla moderna målningar av kyrkohistoriska personer, en idé från restaureringen. Den äkta 1600-t:smålningen skönjes å fig. 225. Frisen närmast under taket är fr. 1600-t. med krön från restaureringen 1899 enl. inskr. På skärmen skulpterade, moderna änglafigurer. Även på ryggvantet stå nya målningar framställande personer i kyrkohistorien. Omgestaltningen på 1600-t. innebar också en hel ny bänk framför den medeltida stolraden, detta bänkrum är nu slopat och bänkskärmen flyttad närmare till de medeltida sätena.

Predikstol i skulpterad ek (fig. 214) med trappa, dörr och himmel av furu; bågställningarna i korgens fyllningar utförda i intarsia; dessa imiterades på trappräcket vid restaureringen, då också målade figurer anbragtes i alla bågfillningar (!); enl. skuren inskr. i dörrens överstycke av 1637. Framstående arbete, besläktat med dylika på svenskt fastland, som kallats »lybecksk intarsiastil».¹

¹ Jfr RABÉN, Träskulptur och snickarkonst, Sthlm 1934, sid. 63—90.

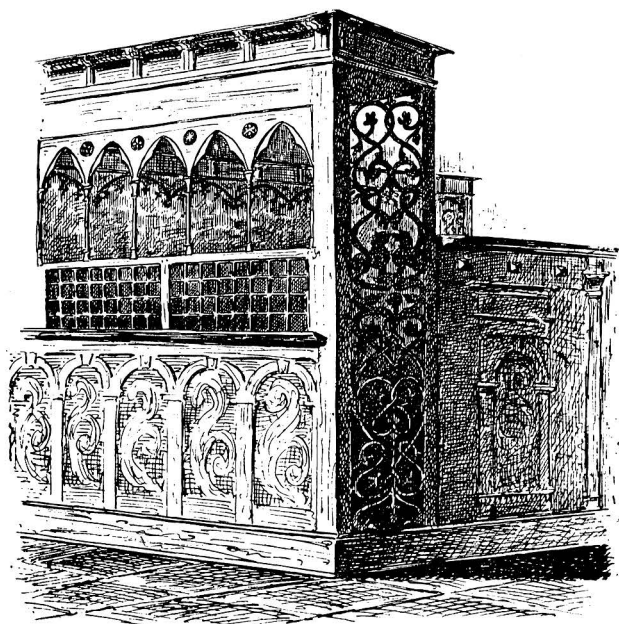

Fig. 225. Korbänken fig. 221 före stora restaureringen. Ur
P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 269.
Chorgestühl Abb. 221 vor der The choir stall in Fig. 221 before
grossen Restaurierung. restorations c. 1900. Drawing,
1864.

En s. k. krona uppsattes på himlen 1709; en ängel, skuren i björk, hängdes upp under himlen 1711, nu i G. F. (B 1091); 1778 målades trappan av Malmberg. I sakramentskåpet förvaras timglas, i stativ av trä med svarvade smäckra balustrar i röd färg och förgyllning, som varit fästat i en svarvad röd ständare, allt väl bibehållet, men vid restaureringen borttaget från predikstolen(!).

Nygotiska nummertavlor i ek från restaureringen. I G. F. en dylik av Johan Hernell, inköpt 1742 (fig. 227), (inv. nr D. C. 216). En tidigare nummertavla inköptes 1708, 1738 funnos två.

Biskopsstol från 1600-t. står vid korets s. vägg. Ryggvantets krön och målning i brunt och svart samt porträtten av gotländska biskopar och prostar stamma från restaureringen.

Bänkkvarter från 1600-t., delvis nytt arbete, all målning ny: brunt och svart med stela växtornament i fyllningarna. Före restaureringen målning av Malmberg på alla bänkar, altarring och predikstol (se fig. 214). Tre bibehållna fyllningar kanske från altarringen — med akantusslingor i laxrött och blått med vita nerver på ljus grönaktigt gråblå botten — ge en föreställning om den värdefulla utstyrelse, som offrades vid restaureringen; trol. målade av Malmberg omkr. 1778.

Fig. 226. Dopfund av kalksten, musselcuppa-typ, från mitten av 1200-t. Locket liksom det bakom funten synliga skranket, som avskiljer en förstuga innanför kyrkans V portal, tillkommo under stora restaureringen. Foto C. Wilh. Pettersson trol. omkr. 1914.

Taufbecken aus Kalkstein, Muschelschalentypus, aus der Mitte des 13. Jahrh. Der Deckel sowie die hinter dem Taufbecken sichtbare Schranke, die eine Vorhalle hinter dem Westportal der Kirche abtrennt, entstand während der grossen Restaurierung.

Limestone font with shell-type bowl, mid-13th cent. The lid as well as the partition behind the font was installed during the restorations c. 1900.

Läktare fanns före restaureringen i v., enkelt arbete från 1875 med orgel fr. samma tid (fig. 215). Läktarbröstningen sitter nu som panel i sakristian. Orgeln flyttades till ett förhöjt plan i långhusets n.ö. hörn vid restaureringen. Den byggdes 1874 av firman Åkerman & Lund, Stockholm.

Fig. 227. Nummertavla av Johan Hernell 1742. Nu i G. F. Foto E. Lundmark 1921. Nummerntafel von Johan Hymn-board, 1742. Hernell 1742. Jetzt im G.F.

Fig. 228. Plakatram från 1775. Nu i G.F. Rahmen für königliche Rede, 1775. Frame for royal oration, 1775.

Dopfundt av mussel-cuppa-typ,¹ (fig. 226) cuppan av grå, foten av röd kalksten; uttömningshål finnes; mitten av 1200-t., trol. jämnårig med tornet i dess första stadium. Enl. HILFELINGS Journal 1799, sid. 14, fanns vid hans besök en funt, å vilken evangelistsymbolerna sågos huggna med namnen i runor ovanför. Om uppgiften är riktig, skulle detta varit en funt fr. 1100-t. Trol. har dock Hilfeling i minnet förväxlat Barlingbo och Dalhem (se Bd I, fig. 575—577). Lock av ek, omfångsrikt skulpterad anordning fr. stora restaureringen.

Dopfat av pressad mässing med framställning av Syndafallet, 1500-t., nämnt i Inv. 1794. Inv. 1738 nämnes »ett rött vallmarskläde med fransar över funten».

Två dopskålar av koppar med drivna och punsade ornament från omkr. 1600 (G.F. inv. nr C, 1929, 1930), ha hopnitade använts som kula på kyrkans flöjelstäng.

Flöjel av koppar i form av en tupp med årtal 1627, nu i G.F. (inv. nr C 1928) (fig. 234).

Bland nattvardskärl märkes en silverkalk av P. Sundelius, Visby 1786. — 1787 köptes av Ganthems kyrka dess gamla kommunionkalk och patén, som brukas till sockenbud. Inskr. på skålen 1733, på foten A. M. Lundström 1838.

¹ Jfr ROOSVAL, Steinmeister, sid. 197 ff.

GRAVKONST

Fig. 229. Gravmonument av sandsten över prosten Nicolaus, slutet av 1100-t. Foto J. W. Hamner 1904.

Sandsteingrabdenkmal für Probst Nicolaus, Ende des 12. Jahrh. Tombstone of the priest Nicolaus, latter part of 12th cent.

Rökelsekar fanns enl. inv. 1694 (»ett gammalt eldkäril»), försvann i början av 1700-t. men efterlyses vid vis. ända till 1753.

I Gandarve i Dalhems sn har påträffats en stående trekvartsfigur av brons med fördjupningar för emalj-fyllning, som nu försvunnit, urspr. trol. en av sidofigurerna (Johannes?) till ett processionskrucifix likt t. ex. Ukna kyrkas i Småland, nu i S. H. M. H. 7 cm. Limogesarbete 1200-t:s mitt eller senare. Nu i S. H. M. (inv. nr 3952).

Pip till lavatorium i form av hundhuvud funnen i Dunegården i Dalhems sn. L. 6,2 cm. 1400-t. Nu i S. H. M. (inv. nr 7478).

Textilier moderna. En mässhake såldes 1738 till Ganthem (inv.). En mässhake köptes 1757.

Bland ljusredskap märkas ett par malmstakar av medeltida typ.

Vid restaureringen tillkom järnkronor och väggarmar för fotogenlampor, som fastskruvades i kolonnerna (!) nu, 1946, nyligen avlägsnade.

Kyrkstötekäpp, svarvad, 1600-t. Nu i G. F. (inv. nr D.C. 217).

Ringklubba, fyrsidig, täljd av furu. Inskuret bl. a.: 1741—1742, 1810 samt brännstämplar. (G.F. inv. nr B 1092).

Bland kungl. tal och minnesplakat samt ramar till dylika märkes en i G. F. bevarad ram, anskaffad 1775, målad av Malmberg 1778 (fig. 228), (inv. nr C 1927).

1. Nicolaistenen i nordportalen (fig. 229)¹. Det märkligaste gravmonumentet är den i n.-portalen inkomponerade Nicolai-stenen. Dess latinska text lyder med lösta förkortningar enl. LM: — — — CELICA REGNA PARANT, FLORUIT IN TERRIS MULTO NICHOLAUS HONORE. / — — — EX PE(?) CELORUM VIA VITA SALUS ANIMARUM; / PREPOSITO RESERA PARADISUM DELICARUM! / VIXIT IN ORBE PIUS, QUEM

¹ Jfr LM s. 65—67; ROOSVAL, Steinmeister s. 178 o. 187; HILDEBRAND, Sveriges Medeltid 5:e boken s. 439, avb. s. 437, 438; Sv. konstnärer från Medeltiden och Renässansen H. 1 Pl. 1.

CHRISTUS HONORE BEAVIT; / FINI-
VIT MELIUS, CUI CHRISTI GRATIA
FAVIT.

LINDSTRÖM har givit följande försök till tydning av den genom sin ofullständighet svårtolkade inskriften: »... himmelska riken bereda, / På jorden blomstrade Nicholas med mycken ära./... vägen till himlarne är livet, sjä-larnes frälsning; / Öppna Salig-heternas paradys åt herden! / På jorden levde han from, som Kris-tus lyckliggjorde med ära; / Sällare slutade han vilken Kristi nåd gynnade.» — Nicolaus står på regnbågen, vara står VITA P... AC..., uttytt av LINDSTRÖM som VITA PERACTA = ett avslutat liv. Nicolaus höjer en kalk. Kristus, liksom stående på ett högre plan eller svävande, välsignar kalken med höger hand och griper med den vänstra i sin mantel, så att bröstet blottas på den punkt där sidosåret brukar framställas. Två små rundlar (= oblater) vid Kristi huvud, på den ena Guds lamm, på den andra en duva. Meningen är att Frälsaren låter sitt blod flöda ned i kalken, alltså en framställning av försoningsoffret: prästen celebrerar altarets sakrament i

himlen som han gjort på jorden i Dalhems kyrka, men i himlen är icke fråga om en transsubstantiering eller förvandling av vin till blod, ty där är Kristus personen närvarande och ger sitt blod direkt åt sin tjänare. Det är den *nåd* (gratia) som versen talar om att Nicolaus fick i himlen, och som var bättre lott än den *heder* (honor) som Kristus givit honom på jorden. — Det är en mystisk högtidlighet över denna relief, som i komposition, icke i stil, påminner om en elfbensrelief

Fig. 230. Gravsten över Lars i Widerkyrku och hans dotter Rodedis, mitten av 1300-t. Foto J. W. Hamner 1904. Grabstein für Lars i Widerkyrku und seine Tochter Rodedis, and his daughter Rodedis, mid-Mitte des 14. Jahrh. 14th cent.

Fig. 231. Gravsten över kyrkoherde Johannes Krok, † 1430. Avtecknad efter J. W. Hamners foto.

Grabstein für Pastor Johannes Krok, † 1430. Tombstone of Pastor Johannes Krok, † 1430.

cementgjutning med i ännu mjuka cementen inristad komplettering av texten. I övre kortsidan samt h. långsidan äro majusklerna vända inåt stenen på vanligt sätt men i v. långsidan och nedre kortsidan äro de vända utåt. Texten läses så: 1. h. långsidan. 2. v. långsidan. 3. övre kortsidan. 4. nedre kortsidar. Texten i v. lång-

från slutet av 900-t. med Kristus och den tvivlande Thomas.¹ — Egendomligt är att Kristus icke har korsgloria, utan strålgloria med många radier. Samma egenhet finna vi i muralmålningarna i Bjäresjö, som ha ett visst samband med Sighrafr.²

Arbetet kan möjligen tillskrivas Sighrafr. Den hieratiska hållningen, glorians radierande refflor, korkåpans mönstring med små cirklar, triangelveckan ovanpå varandra, repstavarna kring inskriftbården, detta är Sighrafrska drag. Monumentet är hugget i sandsten och har säkerligen urspr. haft sin plats inne i kyrkan.³ Dess flyttning och inarbetning i portalen var en följd av gamla kyrkans rivning. — Datering 1100-t:s slut.

Det är ett märkligt skulpturverk, såväl ur konstens synpunkt som ur dogmhistoriens, tillkommet som det är just vid den tid då transsubstantiationsläran höll på att få sin slutgiltiga utformning icke långt före dess uppsättande som katolsk dogm på 4:e lateransynoden 1215.

2. Gravhäll, trapezoidal med ristad bård men saknar text. Nedre v. hörnet borta. 176 × 114; 74. Ligger på kyrkogården som nr 2 från n. ö. hörnet.

3. Med inristade bilder av den döde bonden och hans dotter (fig. 230). Bonden med korslagda händer och tidstypisk huvudbonad, dottern med krona och bok. Majuskeltext i bård kring stenen. V. övre hörnet borta⁴ och utfyllt med

¹ ADOLF GOLDSCHMIDT, Die Elfenbeinskulpturen, Berlin 1924 Bd II. pl. 9 fig. 24, text s. 4 och 5.

² Jfr ROOSVAL, Steinmeister, s. 185—187. N. M. MANDELGREN, Monuments scandinaves, Paris 1862, Pl. 5—8.

³ HANS HILDEBRAND, a. a. menar i stående ställning.

⁴ Nu återfunnet, förvaras i kyrkan.

sidan och i synnerhet i nedre kortsidan har ovanliga bokstavstyper. + HIC REQIESCIT : LAURENCIVS : + / [+ WIDE] RKVRKVV : ET : FILIA : EIUS : RODED' + / [QVORVM : ANI] ME : REQVIES / IN PERPETVA PACE AMEN. »Här vilar Laurentius Widerkyrku och hans dotter Rodedis, vilkas själar må vila i ständig frid amen». LM 43, där avbildning av texten i nedre kortsidan med de egendomliga bokstavstyperna finnes. 208 × 117. Bård-B. 8; 2 från kanten. Vid Langebeks besök 1754 låg stenen strax innanför v.-portalen. 1760 flyttades den till »lägre delen av koret». Vid restaureringen 1904 flyttades den till sin nuvarande plats i korets n. ö. hörn. — Av kalksten. Figurteckningen liknar två hållars i Stenkyrka och Martebo, avb. Bd. I, fig. 42 och 90. Mitten av 1300-t.

4. Gravhäll i två delar. Nedre delen mycket nött. Majuskeltext i bård. + CERNIT: QVI...E .. / HIC R... / ... / S: QVIVS ANIME: RQ: I PACE. På övre delen latinskt kors. LM 47. Trapezoidal [190] × 124. Bård 7½; 2½ från kanten. Ligger vid ö. kanten av kyrkogården ö. om korets s. ö. hörn.

5. Gravhäll i tre delar med majuskeltext inom bård nu till största delen utplånad. HIC REQ... / ... VID ... / ... / VA: REQ[VI]ESCA[T]: AMEN. Detta är det enda som nu kan läsas. Mitt på stenen ristat »ring»-kors, (»ringen» är en romb) på trappstegsfot. Troligen = LM 51. [174] × [97]. Ligger på kyrkogården som nr 3 från n. ö. hörnet. — Kalksten.

6. Gravhäll, textlös med ristad bård och ring av bårdens B. samt bomärke inuti: $\frac{1}{\text{A}}$. I två delar. 200 (?) × 108. Ligger som nr 4 från n. ö. hörnet på kyrkogården.

7. Gravhäll i tre större och ett par mindre delar. Minuskelskrift i ovanligt bred textbård

Fig. 232. Pedestal av trä, urspr. krucifixstock. 1100-t. I G.F. Foto G. Sjöberg 1925. Holzpedestal, ur- Pedestal — probably ursprünglich Kruzifix- base of a rood. 12th Stamm. 12. Jahrh. Im cent. G.F.

med kvadrater i hörnen och sköld i dessa. Hic. requisit Botul / Vesterg / [arda:in Sundra]; mater:dni / [Barth]olomei. »Här vilar Botul Westergårda i Sindre mor till Herr Bartholomeus.» Texten kompletterad efter LM 48. — 260 × 139. Bård-B. 20; 8 från kanten. Ligger på kyrkogården i n. ö. hörnet. — Kalksten.

8. Gravhäll (fig. 231) med minuskeltext i bård kring kanterna och i mittfältet ristad bild av den döde prästen i full ornat under kolonnuren båge med bladornament. I hörnen evangelistsymboler. Stort tilltagen text med rediga minuskler. $\overline{A}no. \overline{d}ni \overline{i}n / \overline{c}d. \overline{x}x\overline{x} \overline{d}nica. \overline{m}ia \overline{d}e \diamond Dale. \overline{c}'at. 'fu^i.h^c.tu / \overline{m}to.tumlat' / de. \overline{W}icby.nat'. \overline{J}ohes. \overline{k}rok. \overline{m}emorat'.$ »Herrens år 1430 söndagen 'Herrans barmhärtighet' (= andra söndagen efter påsk, således den 30 april) blev Dalhems kyrkoherde jordad i denna grav, född i Visby, Johannes Krok kallad.» LM 49. 269 × 137. Bård-B. 18; 9 från kanten. Ligger i koret s. om altaret. — Kalksten.

9. Gravhäll, nu inramad i cement. Text med latinska bokstäver: HER LIGGER BEGRAFVI / HER CLAVS CHRESTENSEN / MED TVENNE SINE ECTE / HVSTRVER KARENE IENS / DOTTER OC GVNIL / MATS DOTTER GVD GIFVE / DENNEM MED ALLE GVDS / BØRN PAA DEN YDERSTE / DOMMEDAG / EN SALIG OC GLEDELIG OP / STANDELSE / 1622. 190 × 115. Ligger innanför kordörren. — Gråblå kalksten.

I diket ö. om kyrkogården ligga flera stenfragment, bland vilka märkes en trapetoidalsten med textbård och knappt synliga spår av majuskeltext.

Två stenkors. N.v. och n.ö. om kyrkan vid vägen till Visby och till Hørsne stå två stenkors beskrivna och avbildade av P. A. SÄVE i Svenska Fornminnesföreningens tidskrift II, 1874, sid. 12 och 15. Vi anföra:

»Kors, af kalksten (i Dalhem, vid landsvägen, n. o. om kyrkan), 4 alnar 10 tum högt, 2 alnar 12 tum bredt öfver korsarmarne och 6 till 7 tum tjockt samt utan ristning och inskrift. Säggen omtalar, att år 1430, då hr *Hans Krok*, prest i Dalhem, skulle stiga öfver en *tun* (gårdesgård) föll han och bröt halsen, hvarföre korset blef rest till en åminnelse (STRELOW, sid. 200).»¹

»Kors, af kalksten (uti Dalhem, vid landsvägen; n. v. om kyrkan, lutande åt N., 3 alnar 16 tum högt (i kärn-linien), 1 aln $2\frac{1}{3}$ tum bredt öfver korsarmarne och 5 till 8 tum tjockt. Om detta stenkors känner man ej mer än den vanliga säggen eller att någon vägfärande der ridit ihjel sig; och dertill är den tvåradiga inskriften (endast på korsets östra och i upphöjd stil²) så ytterst svårläst, att man ej med säkerhet kan utröna mer, än att årtalet är 1540 och kanske (IV) 4.»

LM har läst; ANNO $\overline{D}NI \overline{I}N \overline{D}$ /// $\overline{D}NICA$ /// OBIT. Alltså »Herrens år 15.. söndagen..(dog..).» Detta kan ännu skönjas.

Kyrkans enda klocka har följande inskrift: Runt halsen: VERBVM DOMINI MANET IN ETERNVM ANNO DOMINI 1599. I en kartusch på kroppens s. sida: MIT / GOTTES /

¹ Rest upprätt 1922.

² Minuskler.

H(V)LFE / GOS M(I)CH / M(A)T(TIAS) / B(ENNING)¹ / z(???)_N / (???)² — Diam. 108, H. med krona 104, utan krona 83. Bokstäverna inom () äro utplånade av kimning. Klockan är runt halsen prydd med rika och väljutna renässansornament. Kronans öron äro utformade som människoansikten.

Krucifixstock av ek (fig. 232), urspr. avsedd att stödja det nu förlorade triumfkrucifixet och gjord för 1100-talskyrkan. Myntöppningen, som är sekundär, är järnbeslagen. H. i nuvarande stympade tillstånd 98 cm. Nu i G.F.

Bland äldre böcker märkes en postilla av Martinus Chemnitius, tryckt i Frankfurt am Main av Johann Spies 1593, folio, helt skinnband med pressningar; 64 träsnitt av monogrammisterna M. H. W., H. H. och I. J.

SAMMANFATTNING AV DALHEMS KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Vid mitten av 1100-t. begyntes ett stenkyrkobygge, Dalhems kärnkyrka. Ett kor med absid fullbordades (fig. 233 a). Av dess portal återstå två sidostöd med inlagda kolonnetter, upp- och nedtill avslutade med tärningskapitäl, nu använda i nya korportalen (fig. 183). Av inredningen är ett vackert ornerat sakramentsskåp av kalksten bevarat och återvänt i nya koret (fig. 217), tydligen av Byzantios, som härigenom kan förmodas vara arkitekt för kärnkyrkans kor. Fragment av en kolonnformad piscina äro även bevarade.

II. Kärnkyrkans långhus (fig. 233 a). Dess portal med skulpterade kapitäl är återanvänd som delar i nuvarande korets portal (fig. 183 ff). Arbete av den anonyme stensemästaren Globus, som härigenom kan betecknas som långhusets arkitekt. Omkr. 1190.

III. Torn tillbygges och därmed blir Dalhems första stenkyrka komplett. L. omkr. 23 m, trol. motsv. 70 gr. f. (fig. 233 a). Ingen detalj bevarad. En torntyp lik Fardhem kan förmodas, omkr. 26 m H., motsv. 80 gr. f. — År 1209.

IV. Nybygge, cisterciensisk ledning. Första kampanjen slöts c:a 1230, då nya koret, täckt endast av vattentaket och i v. avstängt genom brädvägg, började användas som gudstjänsthus. Brädväggen var målad i byzantinsk-rysk stil med Yttersta Domen (fig. 204). Glasmålningar av tidig Dalhems-skola (fig. 205 ff). Portal provisoriskt ordnad. I samma kampanj murades långhusets ö. del och sakristian. Under byggnadstiden stod kärnkyrkan kvar, farnad av det begynnande nybygget (fig. 233 b).

V. I fortsättningen är Botvid av Eskelhem ledare. Han reser längsmurarna och han för fram v. gaveln från n. och s. till kärnkyrkans torn, som stod kvar, halvt ingjutet i det nya långhuset och förblev sålunda, ända till dess ett nytt tornbygge sattes i gång (fig. 233 c). Redan för

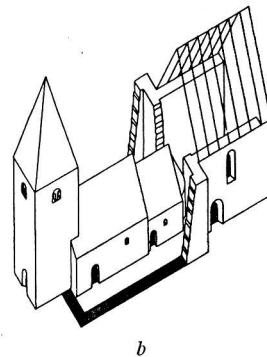
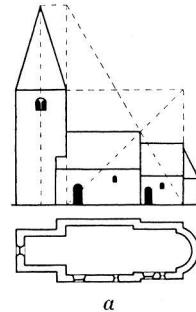

Fig. 233 a—b. Kyrkans tillväxt. Skala 1:1000. Erweiterungen der Kirche. Growth of the church.

¹ MATTHIAS BENNING var klockgjutare i Lübeck. F ?, Rathsgiesser i Lübeck år 1560, † före 1608. (HACH, Lübecker Glockenkunde (Veröff. z. Gesch. d. Freien und Hansestadt Lübeck Band 2, Lübeck 1913), s. 217).

² Rekonstruktionen är utförd med ledning av uppgifter i HACH, a.a.

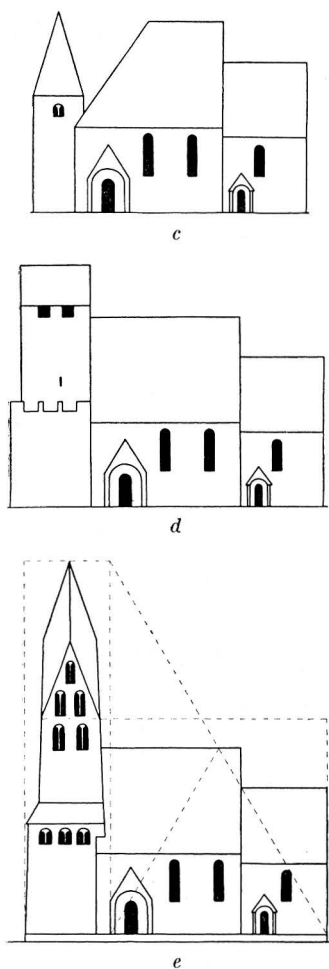

Fig. 233 c—e. Kyrkans tillväxt.
Skala 1: 1000.

Erweiterungen der Kirche.
Growth of the church.

klockornas skull måste gamla tornet stå kvar. Därigenom förhindrades v. gavelns resande och därmed även tornbågen. F. ö. blev den gamla kyrkan försiktigt och småningom riven allteftersom dess material kunde flyttas över till de nya långhusmurarna. Den gamla sydportalen kom dock det nya koret till godo, där den nästan fullständigt blev återanvänd som yttre omfattning för ingången. Det nya långhusets n.-portal är ett praktstycke inom Botvids verk (fig. 188 f). Översta delen av denna blev dock först senare levererad av stenhuggarna i brottet, varför en lucka måste lämnas öppen i fasadklädseln. En liknande lucka, men större, lämnades för den ännu icke färdiga vimpergen till huvudportalen i s. De fyra kolonnerna och konsolerna i det inre äro Botvids verk (fig. 213). Förmodad datering för Botvids ledareskap: förra delen av 1240-t.

VI. Efter Botvid trädde hans son Lafrans omedelbart in som ledare. Långhusets s. portal var väl i huvudmått bestämd av Botvid, men dess tympanon och gavelröste bearbetades i modern ung-gotisk stil av Lafrans (fig. 191 ff). Nu fullbordades triumfbågen och röstet däröver. Därmed var långhuset färdigt till användning och förenat till en enhet med koret. Den provisoriska brädväggen med Yttersta Doms-målningen revs och kom delvis till användning som klädsel i en nisch i triumfbågemuren (fig. 204). Kyrkan var alltjämt icke välvd. Inkört i hennes v. gavel stod gamla tornet alltjämt kvar (fig. 233 c). Lafrans' verksamhet i Dalhem låg omkr. mitten av 1240-t. Fig. 233e visar den sedan period IV gällande ritningen.

VII. Strax efter långhusets färdigställande började man tornbygget, men torngrunden lades helt utanför långhuset, trol. med tanke på det blivande tornbyggets ofantliga höjd och tyngd, som krävde egen, ny grund. Proportionerna ändrades därigenom något. I första etappen bragtes tornet trol. till två våningar ovanför gallerierna (fig. 233 d). V. portalen var urspr. enklare än nu, det stora v. fönstret fanns icke. I de delar av muren som nu döljas av galleriernas luttak finnas skyttegluggar: en i v. muren rakt framåt riktad, en i vardera s. och n. muren. I dessa senare äro skyttespringorna snett framåtriktade. Det tycks alltså som om tornbygget i detta byggnadsstadium behandlats så att det skulle kunna användas till fäste, att gallerierna då skulle tjäna som skyttegång och våningen skulle kunna användas som skyddsrum eller logement med skyttespringor. — Detta byggnadsskikt kan icke vara senare än omkr. 1250.

VIII. Efter en lång paus fortsätter tornbygget. V. fasaden får en figurprydd portal, ett verk av stenmästaren Fabulator (fig. 194 ff). Därövan ett stort fönster med rikt masverk. Tornet i övrigt fullbordas till den höjd som tidigare beslutats. Fabulator är trol. mästare för det hela, omkr. 1300—1330 (fig. 179). Muralmålning: S. Mikaelns strid med draken (fig. 211). Rikt skulpterad korstol (fig. 221 ff).

IX. Muralmålning i Egyptianic stil, Kristi nedtagande från korset och »gärningarnas vågskål» (fig. 211—212). Omkr. 1350.

X. Ringklocka 1599, sandstens-retabel, predikstol, bänkar (fig. 214 f), tillbyggnad på korstol (fig. 221), 1600-t:s senare del.

XI. Textilier, nattvardskärl. 1700-t.

XII. Läktare, orgel 1875 (fig. 215).

XIII. Omfattande restaurering 1899—1914 under ledning av konstnären Herman Hägg. Fasaderna, som äro av tuktad — icke huggen — sten, berövades då sin putsbeläggning och yttertaken erhöilo sin betäckning av skiffer i st. f. den historiskt kända klädseln av tjärade bräder. Inredningen gjordes delvis ny, innermurarna täcktes av kalkmålerier — utförda efter skisser av Herman Hägg (fig. 216, 218).

ZUSAMMENFASSUNG

I. Mitte des 12. Jahrhunderts wurde ein steinerner Kirchenbau begonnen, wovon jetzt nichts mehr aufrecht steht. Das Fundament ist festgestellt. Ein Chor mit Apsis war der erste vollendete Teil dieser »Kernkirche« (Abb. 233 a). Von dem Chorportal sind die Seitenpfosten erhalten mit eingelegten Kolumnen die mit Würfelkapitälchen abschliessen und jetzt im neuen Chorportal wiederverwendet sind (Abb. 184). Ein schön skulptierter Sakramentschrank aus Kalkstein (Abb. 217), ein Werk des Byzantios, ist erhalten und wiederverwendet im neuen Chor. Byzantios kann dadurch als Architekt des Baues angenommen werden; auch Fragmente einer Säulen-piscina sind erhalten.

II. Langhaus der Kernkirche (Abb. 233 a). Sein Portal mit skulptierten Kapitellen ist teilweise im jetzigen Chorportal wiederverwendet (Abb. 183 ff). Arbeit von »Globus«, der daher als Architekt des Langhauses bezeichnet werden kann. Um 1190.

III. Der Turm wird hinzugebaut und damit wird Dalhem's erste Steinkirche komplett 1209. L. ungefähr 23 M. vermutl. entspr. 70 griechische Fuss (Abb. 233 a). Kein Detail erhalten. Man darf einen Fardhem ähnlichen Turmtypus vermuten von 80 griechischer Fuss Höhe = 26,4 M.

IV. Ein Project zu vollständigem, grossem Neubau wurde von einem cisterciensischen Meister entworfen und angenommen. Die erste Bau-Etappe wird um 1230 abgeschlossen, als das neue, nur mit Regendach gedecktem und im Westen nur mit einer Bretterwand geschlossene Chor für den Gottesdienst in Brauch genommen wird. Die Holzwand war in byzantinisch-russischem Stil mit dem Jüngsten Gericht bemalt (Abb. 204). Glasmalereien der frühen Dalhems-Schule (Abb. 205 ff). Portal provisorisch errichtet. In derselben Bauperiode wurde der östliche Teil des Langhauses und die Sakristei aufgemauert. Während der Bauperiode blieb die Kernkirche bestehen, umgeben von dem beginnenden Neubau (Abb. 233 b).

V. Von nun an ist Botvid von Eskelhem Bauleiter. Er errichtet die Langhausmauern, behandelt die beiden westlichen Eckquaderketten mit Putzritzen und führt die Mauer des Westgiebels von Norden nach Süden vor bis zum alten Turm, der noch aufrecht stand, halb in das neue Langhaus eingemauert, bis der neue Turmbau in Gang gesetzt wurde. Schon wegen der Glocken musste der alte Turm stehen bleiben. Dadurch wurde die Errichtung des Westgiebels verhindert und damit die des Turmbogens. Im übrigen wurden die Mauer der Kernkirche vorsichtig und allmählich abgerissen, sodass ihr Material jeweils bis den neuen Langhausmauern angewendet werden konnte. Das alte Südportal wurde jedoch an das neue Chor versetzt, wo es beinahe vollständig als äussere Einfassung für den Eingang wiederverwendet wurde. Das Nordportal des neuen Langhauses ist ein Prachtstück im Gesamtwerke Botvids (Abb. 188). Sein oberster Teil wurde jedoch von den Werkleuten des Steinbruches erst später geliefert, weshalb in der Fassadenverkleidung eine Lücke offen gelassen werden musste (Abb. 189). Eine ähnliche, aber grössere Lücke wurde für das Wimperge des Hauptportals im Süden gelassen (Abb. 170). Die vier Säulen und die Konsolen im Innern des Langhauses wurden auch von Botvid in Stellung gebracht (Abb. 213). Vermutliches Datum für die Tätigkeit Botvids: erste Hälfte der 40er Jahre des 13. Jahrhunderts.

VI. Nach Botvid folgte als Leiter unmittelbar sein Sohn Lafrans. Das Südportal des Langhauses war in seinen Hauptmassen wohl von Botvid bestimmt worden, sein Tympanon aber und der Wimperge wurde in modernem junggotischem Stil von Lafrans bearbeitet (Abb. 191 ff). Jetzt wurde der Triumphbogen und der Giebel darüber fertiggestellt. Damit war das Langhaus anwendbar und mit dem Chor zu einer Einheit zusammengeschlossen. Die provisorische Holzwand mit dem Gemälde des Jüngsten Gerichtes wurde niedergerissen und teilweise als Verkleidung einer Nische in der Triumphbogenmauer wiederverwendet (Abb. 204). Noch immer war die Kirche nicht eingewölbt. In ihrem Westgiebel stand der alte Turm noch immer eingemauert (Abb. 233 c). — Lafrans' Tätigkeit in Dalhem lag um die Mitte der 40er Jahre des 13. Jahrhunderts.

VII. Sogleich nach der Fertigstellung des Langhauses begann man mit dem Turmbau, das Fundament wurde jedoch ganz ausserhalb des Langhauses verlegt, vermutlich mit Rücksicht auf die gewaltige Höhe und das Gewicht des Turmbaues, die ein besonderes neues Fundament erforderten. Hierdurch wurden die Proportionen etwas verändert. In der ersten Etappe wurde der Turm vermutlich bis zwei Stockwerke über die Galerien hochgeführt. Das Westportal war ursprünglich einfacher als jetzt, das grosse Westfenster fehlte. In den Mauerteilen, die jetzt von dem überhängenden Dach der Galerien verborgen werden, sitzen Schiess-scharten: eine geradeaus gerichtete in der Westmauer, und jeweils eine in der Süd- und Nordmauer. In diesen letzteren sind die Schiess-scharten schräg vorwärts gerichtet. Der Turm scheint also in diesem Baustadium so eingerichtet dass er im Notfall als Festung angewendet werden könnte, wobei die Galerien als Schützengang und das Geschoss mit den Schiess-scharten als Schutzraum für die Verteidiger galten. — Diese Bauperiode kann kaum später als um 1250 sein (Abb. 233 d).

VIII. Der Turmbau wird nach langer Pause fortgeführt. Die Westfassade bekommt ein figurengeschmücktes Portal, ein Werk des Steinmeisters »Fabulator« (Abb. 194 ff). Darüber ein grosses Fenster mit reichem Masswerk. Im übrigen wurde der Turm bis zu der früher beschlossenen Höhe hochgeführt. »Fabulator« ist vielleicht der Meister des ganzen Baus, um 1300—1330 (Abb. 233 e). Wandmalerei: St. Michael bekämpft den Dracken (Abb. 211). Reich skulptiertes Chorgestühl (Abb. 221ff).

IX. Wandmalerei im Stil des »Egypticus«: Christi Kreuzabnahme und Seelenwägung Kaiser Heinrichs II, um 1350 (Abb. 211 f).

X. Glocke von 1599; Sandstein-Retabel (Abb. 214), Kanzel, Erweiterung des Chorgestühls (Abb. 221), zweite Hälfte des 17. Jahrhunderts.

XI. Textilien, Abendmahlgefässe 18. Jahrhundert.

XII. Empore, Orgel 1875.

XIII. Umfassende Restaurierung 1899—1914 unter der Leitung des Künstlers Herman Hägg. Die Fassaden, aus *behauenem* Stein, nicht aus Haustein, wurden dabei ihres Verputzes beraubt und das Aussendach erhielt seine Eindeckung aus Schiefer an Stelle der historisch bekannten Eindeckung aus geteerten Holzbrettern. Die Einrichtung wurde teilweise erneuert, die Innenmauern mit Kalkmalereien bedeckt — ausgeführt nach Skizzen von Herman Hägg.

SUMMARY

I. The construction of a stone church was commenced in the mid-12th century, and the foundations of this have been discovered beneath the flooring of the present structure. The early building consisted of an apsidal chancel (fig. 233 a) with a doorway of which two jambs survive. These are adorned by two slim baguets with cushion capitals, and they now form part of the doorway of the present chancel (fig. 184). A sacramental niche (fig. 217) of limestone, beautifully ornamented, has been preserved and

is now in use in the new chancel. It is evidently the work of 'Byzantios'. He was very likely also the architect of the original chancel. Fragments of a piscina are also preserved.

II. The nave was added about 1190 (hypothetical reconstruction, fig. 233 a). Its doorway, with carved details, the work of the anonymous master dubbed 'Globus', also forms part of the doorway of the present chancel, together with fragments of the earlier structure, mentioned above in Period I. The anonymous master Globus may be regarded as the architect of the nave.

III. The tower was added in 1209, and thus Dalhem's first stone church was complete. It was altogether about 23 m. long — or say 70 Greek feet (= 23.1 m). Nothing of the tower now remains. But presumably the height was about 80 Greek feet (= 26.4 m). (Fig. 233 a).

IV. A new and greater church was commenced in the 1220's. The first building period ended about 1230. The chancel was then ready for use, though it had no vaulting, being merely roofed-in, and screened-off to the west by a thin partition of boards with a painting in Byzantine-Russian style, depicting the Last Judgment. Fragments of this remain (fig. 204). The stained glass is of the 'Early Dalhem School' (fig. 205 f). The doorway was a provisional one. During this same period, the eastern part of the nave and the vestry were built, and whilst the work went on, the original church remained, encircled by the growing new building (fig. 233 b). The design was made by a cistercian master.

V. From that time on, Botvid of Eskelhem was the architect. He constructed the lateral walls and as much of the west wall as was possible while the old tower still stood. This — since it housed the bells — was left untouched until the building of the new tower was begun (fig. 233 c). Bit by bit, the former little church was carefully pulled down, and its materials were used again in the building of the new nave. The old south doorway formed part of the entrance of the new chancel. The north doorway is a brilliant piece of work by Botvid (fig. 188 f). Its upper part was delivered at a somewhat later date, and therefore a breach had to be left in the exterior stonework. A similar but larger breach was left above the main entrance, and the upper part of this too was left unfinished. In the interior of the nave, columns and corbels were completed and put into position by Botvid (fig. 213). It seems probable that Botvid worked at Dalhem early in the 1240's.

VI. Botvid was succeeded by his son Lafrans. The main lines of the south doorway of the nave were probably decided by Botvid, but its tympanum and pediment were executed in the contemporary early Gothic style by Lafrans (fig. 191 f). The rood arch was completed, as well as the whole east wall of the nave, so that the chancel became united with the new nave. The temporary partition with the painting of the Last Judgment was removed and in part used for panel-work in a niche near the rood arch (fig. 204). The church was still without vaulting, this being handicapped by the abnormal situation in the west part of the nave, where the old tower prevented the erection of a solid west wall with an arched entrance to the new tower (fig. 233 c). Supposed period of Lafrans' work: the mid-1240's.

VII. Soon after the completion of the nave, the old tower was pulled down and a new one begun. But this was unlike the original project in that the foundation was laid outside the nave, probably because of the great height and weight of the tower to be. Thus the length of the church was increased, whilst the height of the tower remained as in the project. During this building period, the tower rose but two storeys above the present arched galleries (fig. 233 d). The west doorway was originally simpler than now, and the present large west window did not exist. In those parts of the wall now concealed by the pent-roofs of the galleries, there are slits for archers: one in the west wall, and at right-angles to it, one—sloping south-west—in the south wall, and one—sloping north-west—in the north wall. It thus seems that at this period, the tower was designed partly for defence purposes. Vaulting was now constructed throughout the whole church. This building period was circa 1250.

VIII. After a long interval, building continued, though now quite without defensive considerations. A richly sculptured west doorway appeared (fig. 194 f), and above that a great pointed window with elaborate tracery. The walls were raised to the height previously decided on. The builder and sculptor of the doorway was the unknown 'Fabulator', who most probably may be regarded as the tower

architect during 1300—30 (fig. 233 e). There is a mural of St. Michael and the dragon (fig. 211) and some elaborately carved choir stalls (fig. 221 f).

IX. Mural paintings in the manner of 'Egypticus' representing the Descent from the Cross and the weighing of the soul of a sinner — the sinner being the German Emperor Henry II (fig. 211—212). Circa 1250.

X. Bell cast 1599. The sandstone retable, the pulpit, the pews (fig. 214) and the restoration of the choir stall (fig. 221) all date from the latter part of the 17th century.

XI. Textiles and communion vessels, 18th century.

XII. Organ loft, 1875 (fig. 215).

XIII. Extensive restorations 1899—1914. The exterior walls—which had been deliberately plastered from the very beginning — were all stripped of this exterior covering, and the roofs, originally tiled with slats of tarred wood, were stripped and covered with slate. Some of the interior fittings were renewed, and the walls were completely covered with figure paintings of poor quality (figs. 216, 218).

Fig. 234 a. Prästen mellan Dygden och Lustan, allegorisk tavla, 1600-ts slut. Foto 1951.

Der Pfarrer zwischen Tugend und Lust, allegorisches Gemälde Ende des 17. Jahrh.

The clergyman between Virtue and Lechery. Allegorical painting, end of 17th Cent.

Fig. 234. Flöjel, 1627. Nu i G.F.
Windfahne, 1627. Jetzt im G.F. Weather-vane, 1627.

Fig. 234 b. Dalhems kyrka, interiör mot V efter restaureringen. Foto 1951.
Inneses gegen Westen nach der Restaurierung Interior towards W after restoration.

Fig. 235. Ganthems kyrka från SÖ. Foto 1928.
Ansicht von SO. Ganthem church from S.E.

GANTHEMS KYRKA

ANNEX TILL DALHEM

TRYCKTA KÄLLOR: BRUNIUS, II, sid. 307, — HILDEBRAND, Sveriges medeltid, III, sid. 268, fig. 130. — STRELOW, sid. 142, med årtalet 1210. — TEKNISK TIDSKRIFT. Arkitektur och dekorativ konst. 1902, pl. 16 (exteriör efter akvarell av E. M. TÖRNGREN). —

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: A. T. A.: plan, restaureringshandlingar. — B. St.: Ritn. till restaurering av E. V. LANGLET 1882; till altartavla av C. W. PETTERSSON 1901; till tornspira av NILS PETTERSSON 1901; till vägg i tornbågen m. m. 1913; förslag till värmeledning G. HEJDENBERG 1929; ritn. till sakristieingång och fönster E. FANT 1930; ritn. till ny sakristia 1929. — R. A.: E. D. handl. 2. 6. 1882 (ang. restaurering varvid bl. a. läktaren och rundfönstret tillkommo); 21/6 1901 (ritn. till ny tornspira). — HÅKANSSONSKA AVGJ. SAML.: relief vid långhusportalen. — Hos Generalmajor G. M. TÖRNGREN, Lidingö: Akvarell av ext. av E. M. TÖRNGREN.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. 1694—1711 samt fr. 1727; St. PROT. fr. 1738; INV. fr. 1694 i kyrkoboken C 1, däri även särskild redogörelse för bygge 1694—1711.

Kyrkogårdsmuren ersätter ett äldre plank, vars reparation omtalas ännu 1759 (VIS. PROT.); 1835 skall enl. St. PROT. mur omläggas; 1876 beslutas enl. St. PROT. ny mur, nya grindar. En rundbågig murad stiglucka fanns ännu 1876 i v., men ersattes då med enkla grindar. Askar planterades utmed muren 1878.

KYRKO-
GÅRDEN

Ganthem förefaller vid första blicken som byggd under en kort och stilistiskt tämligen homogen byggnadstid. Överkonturen stiger trappstegsvis, från den låga, kullriga absiden till den spetsigt höga spiran. Dessa trappsteg äro även avsatser i tiden, särskilt vid övergången från kor till långhus, där man vid förnyat betraktande måste erkänna, att höjdskillnaden överstiger det normala. På BRUNIUS gjorde kyrkan som helhet ett intryck av ovanlig H. i förhållande till L. Vi skola finna att detta uttalande är fullkomligt riktigt. En extraordinär förhöjning av konturen skedde verkligen två gånger i samordning med inträdande smakförändringar, som föredrogo allt högre och spetsigare former. I förhållandet mellan koret och långhuset är icke blott den starka H.-stegringen betecknande, utan även takens toppvinklar: korets är 80°, medan långhusröstets är betydligt vassare: 66°. Sedan stiger tornspiran till en H., som i sitt förhållande till kyrkol. ställer Ganthem in i högsta klassen bland gotlandskyrkor. — Koret tillkom omkr. 1180, långhuset trol. 1210, tornet påbörjades samtidigt och uppnådde sin ungotiska form på 1230-t. Sakristia tillbyggdes först omkr. 1930.

KYRKOBYGG-
NADENS
HUVUDELAR

KORET

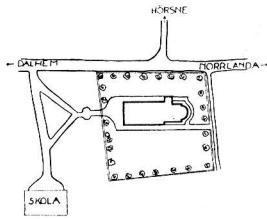

Fig. 236. Situationsplan.
Skala 1:3000.
Situationsplan. Plan of site.

Korets och absidens sockel (fig. 242) utgör en för-
enklad replik av Tingstäde långhussockel (Bd I, fig. 138).
Samma profil, ehuru omvänd, äger den i sten huggna tak-
listen, vilken är enastående bland landskyrkorna, jämte tak-
listen i samma Tingstäde. Det är tydligt att Ganthem går till-
baka på Tingstäde, men givetvis icke på Tingstäde med det
rakslutna nuvarande koret utan på det äldre absidiala till-
ståndet. Vi förutsätta, att sockel- och taklistformen i Ting-
städe skapats redan för absidkoret (och fortsatts av långhus-
huset), att Tingstäde absidkor tillkom 1169, STRELOW's årtal,

och att Tingstäde gamla kor (kärnkyrkan) var byggt av Calcarius Primus, vars stil man
känner igen i Tingstäde sakristieportals tympanon, såsom påvisats av RAGNHILD STRÖM-
BÖM i Konsthistorisk Tidskrift 1942.

Murhörnen sakna putsränder, fasaderna äro f. ö. grovt spritputsade sedan 1857,
och putsen går i allmänhet överallt täckande ut över hörnkedjorna. Absidfönstret i
ö. är urspr. i själva fönsterramen, men vidgat i smygarna. Det s.ö. absidfönstret är en
senare uppbrytning (BRUNIUS). Fönstret på korets s. mur förändrades 1882 från fyrkant
till rundbåge efter tillskyndan från Ö. I. Ä. Detta gäller också det stora s. långhus-
fönstret. Urspr. hade båda givetvis en smalare, rundbågig form.

I korportalen (fig. 243) äro kapitälerna bägarformade med hålkälade, sekundära täck-
plattor, baserna attiskt profilerade med hjärtformade hörnblad. Den spetsbågiga
yttersta arkivoltens är uppenbarligen en höjning och vidgning av en urspr., noggrant
rundbågig. Det framgår av den närmast undre bågens trasiga och råttuktade ytor under
den spetsbågiga arkivoltens krön. Även denna båge är vidgad (med en c:a 12 cm bred
kilsten). Posterna ha ställts mera åtskils. Portalens urspr. skick var rundbågig, lägre,
smalare och med tympanon. Vid BRUNIUS' besök var tröskeln av trä, nu är en sten-
tröskel inlagd mellan posterna. Absiden har, liksom tidigare hela kyrkan, ett vattentak

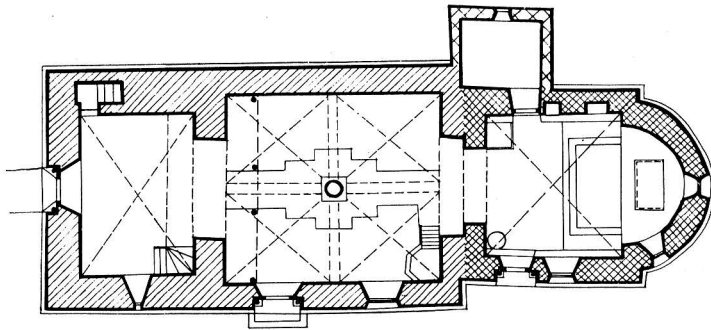

Fig. 237. Plan. Skala 1:300. Fig. 236—242, uppm. Bo Lindwall 1939.
Grundriss. Plan.

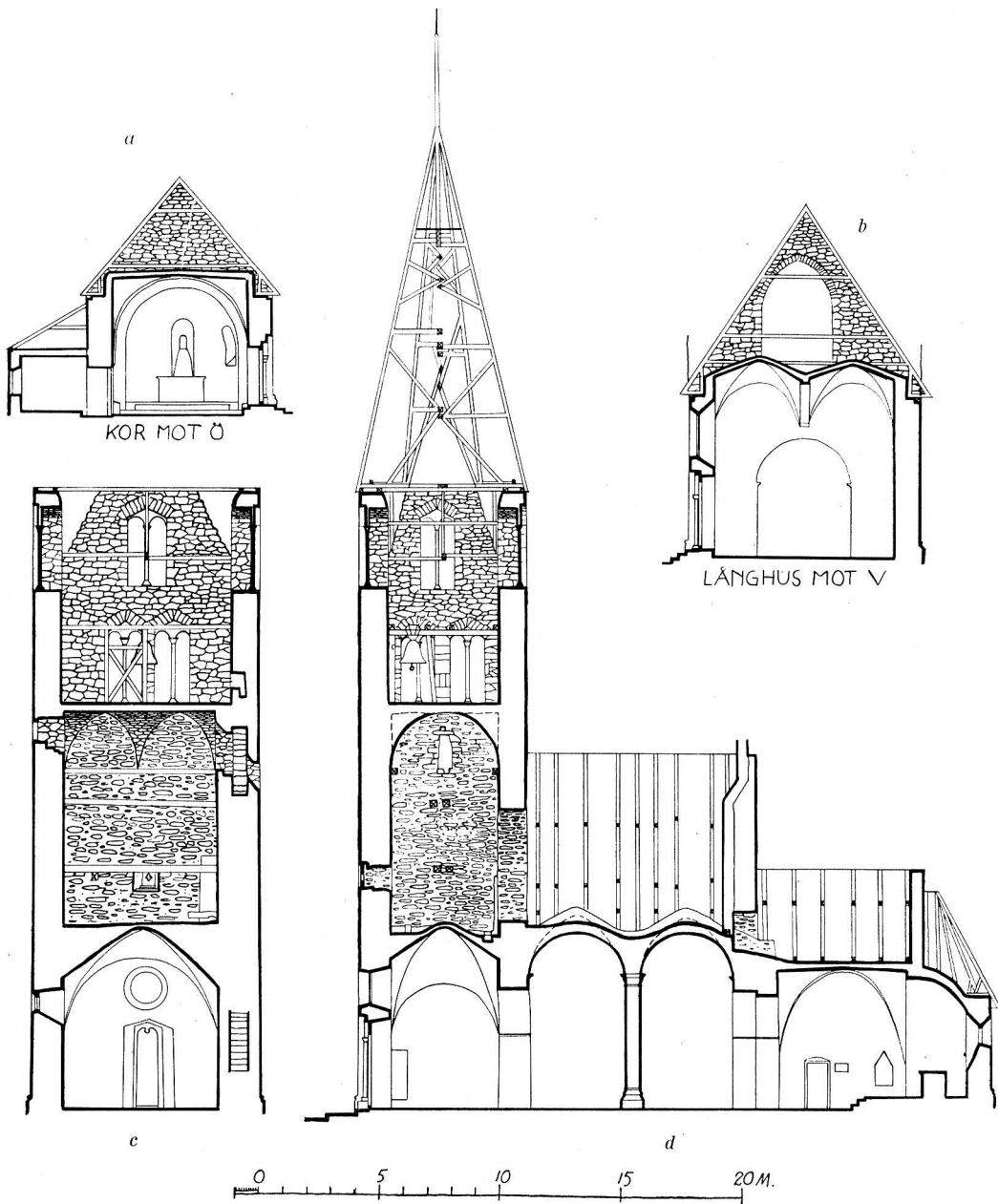

Fig. 238. a. Sektion genom koret mot Ö.
 b. » » långhuset mot V.
 c. » » tornet mot V.
 d. Längdsektion mot N.

End elevations:
 a. Schnitt durch den Chor gegen Osten.
 b. » » das Langhaus gegen Westen.
 c. » » den Turm gegen Westen.
 d. Längsschnitt gegen Norden.
 a. chancel, towards E.
 b. nave towards W.
 c. tower, towards W.
 d. complete side elevation towards N.

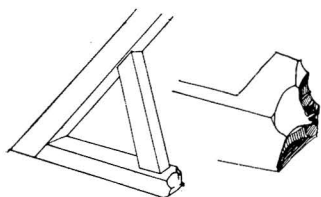

Fig. 239. Detalj av takstolen. Förstoringen t. h. visar att takstolsfotens sula är en med yxa kapad bindare.

Detail vom Dachstuhl. Die Vergrößerung zeigt, dass der Dachstuhl aus einem mit Beil zugehauenen Binder besteht.

Detail of hammer-beam (it was once a tie-beam). Note how the central portion was roughly chopped away.

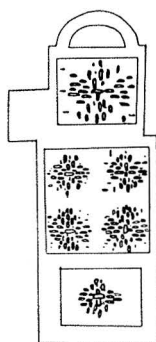

Fig. 240. Valvplan och valven i tornets 1:a våning.

Skala 1: 600.
Gewölbchema.
Plan of vaulting.

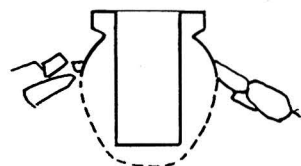

Fig. 241. Ljudkruka i korvalvets topp.

Urnengefäß im Scheitel des Chorgewölbes, vermutlich zur Verbesserung der Akustik.

Urn, built mouth upwards (for supposed acoustic improvements) into the centre of the chancel vaulting.

av bräder. Koret är nu tegeltäckt sedan 1852 (RÅK.), förnyat 1882. För långhustaket gäller detsamma.

Golvet är överallt av bräder, omlagt 1812 och delvis 1882. Utmed väggarna i det inre stå murade stenbänkar, vilka enl. Ö. I. Ä:s föreskrift skulle bibehållas (E. D. handl. 2/6 1882 nr 14). Triumfbågen är dubbel: kor och långhus ha var sin gavelmur (fig. 238 d). Absiden har hjälmvalv, korkvadraten romerskt kryssvalv, båda sekundärt slagna.¹ Ovanvalvs visar nämligen den täckande putsen på korets ö. röste, (putsen

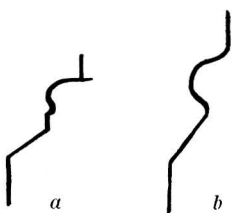

Fig. 242. Socklar: a) kor absid, b) långhus och torn.
Skala 1:20.

Sockelprofile: a) Chor und Apsis, b) Langhaus und Turm.

Ground-courses: a) chancel and apse; b) nave and tower.

när visserligen icke ända upp till nocken), att detta urspr. var synligt, valv saknades och takstolen stod öppen. Dessutom resa sig valvets sköldmurar högt över sträckmurarnas krön; även absidvalvet är sålunda överhöjt (fig. 238). Korets urspr. takstol är ännu bevarad, endast att de urspr. bindarna blivit, för att möjliggöra välvningen, kapade vid murarnas innerkant och förvandlade till takfotsulor. Invid ö. gaveln var det svårare att komma åt med sågen; man har med möda och med olika verktyg bitit sig igenom stocken (skiss fig. 239). Takstolen, som alltså kan fullkomligt rekonstrueras, är av grov, överdrivet stark sammansättning. Bilningen mycket ojämn, barken ställvis kvarsittande.

¹ En remna i korvalvet lagades 1758; trol. insattes samtidigt i tribunbågen en »stärkbåge» av trä (med tvärbjälke), målad 1768, avlägsnad 1902, då tribunbågen ommurades och järnkrampor inlades (Str. PROT.). — I korvalvets topp är inbyggd en s. k. ljudkruka (fig. 241), avsedd att förstärka klangen av sången i koret. Liknande anordningar finnas i Fardhem och Akebäck (Bd I, s. 538, fig. 623 c, 624) samt i Stenkumla (Bd III, s. II, not 1).

Fig. 243. Korportalen. Foto E. Erics 1914.
Chorportal. Chancel doorway.

Korbygget bör, om vi se bort från valvet, dateras omkr. 1180. Detta med hänsyn till Tingstäde kärnkyrkas datum (STRELOW's 1169) och på grunder, som skola anföras vid långhusets beskrivning. Arkitekt Calcarius Primus. Vålvning något senare.

Långhuset murades intill koret med egen grund och egen gavel: därvid blev större delen av korets v.-röste rivet. Långhusets nästan liksidiga röste reser sig, som redan påpekats, märkligt högt över kortaket. Sockeln är rundstav över skråkant (fig. 242 b). Fönstret ovan portalen är medeltida. Det andra s.-fönstret vidgat.

Portalens kolonnkapitäl (fig. 244) äro av enkel, låg bägarform, utan täckplattor — en i slutet av 1100-t. och omkr. 1200 känd typ.¹ Den är vidgad i dageröppningen. Kolonner från nyare tid. Kolonnbaserna icke hithörande (trol. fr. torngluggarnas bågar).

¹ Se not. 1 å sid. 224.

Fig. 244. Långhusets sydportal. Foto E. Erics 1914.
Südportal des Langhauses. S. doorway of nave.

Ö. om portalen är en reliefsten (fig. 245) med bröstbild i profil av en man med spetsigt skägg, fattande om en stav med båda händerna, trol. pilgrimernas apostel, Jakob d. ä. Hakskäggets form är som på Sighrafrs kungar, håret erinrar om Calcaius Primus, ögonen och den primitiva, bulliga uppfattningen av kroppen om Globus². Tid omkr. 1200.

På långhuset finns ingen taklist. Remstycket på s. sidan är enl. uppgift sirat med två ristade våglinjer, nu täckta genom påspikade bräder.

¹ Portalkolonner utan täckplattor finnas i Visby S. Maria, trol. av 1190, Roma klosterkyrka från slutet av 1100-t., Eskelhems n. långhusportal av 1193, Gothems n. torngång trol. av 1199, Anga, Gerum och Hogrän trol. av 1200, Hemse trol. av 1210, Kräklingbo och Othem av 1211; nämnda fixa årtal äro citerade ur STRELOW eller ur TAXUSLISTAN.

² Se ROOSVAL, Steinmeister, pl. 58,2; RAGNHILD STRÖMBOM, Calcaius i Konsthistor. Tidskr. 1942 fig. 20; ROOSVAL, två artiklar om Globus i Gotländskt Arkiv 1942 fig. 4 och 5, 1943 fig. 3.

Fig. 245. Relief vid S långhusportalen, S. Jakob d. ä. (?), omkr. 1200.

Relief am südlichen Langhausportal, St. Jakob d. Ä.(?), um 1200.

Sculptured relief — St. James the Elder? — on right of doorway in Fig. 244. C. 1200.

Skiljebågarna för de fyra romerska kryssvalven uppstå från enkla hålkälade dynstenar, liksom i Tingstäde (Bd I, fig. 177) samt från en mittkolonn, vars bas och kapital ha samma grundform som motsvarande i Tingstäde (där valvet torde slagits omkr. 1200).¹ Tingstäde valvsystem måste ha varit urspr. förebilden för Ganthems. I utförandet skilja de sig dock, ty Ganthem har mera stigande hjässlinjer och dess sköldmurar ha andra proportioner. De ha byggts högre upp än de egentliga murkrönen (fig. 238 b, d). Urspr. meningen var trol. att konstruera exakt som i förebilden Tingstäde, där valven nöja sig med en svag kupning (Bd I, fig. 165 b). Härav framgår att Ganthems långhusvalv äro ett trappsteg yngre än Tingstädes.

I triumfbågeröstet finns en rundbågig genomgång, vars tröskel ligger obekvämt lågt i förhållande till valven, men exakt i samma nivå som sträckmurarnas krön. Långhuset var alltså från början tänkt med lägre valvform än nu, d. v. s., som ovan sagts, = förebilden Tingstäde. Att det icke var planerat för valvlöshet framgår av takstolarnas form. Dessa, som förefalla urspr., äro nämligen byggda för att emottaga valv: vissa tvärbjälkar sänka sig ned i valvsvicklarna, andra höja sig ovan valvtopparna, ingenting har behövt kapas för valven såsom fallet var i koret.

¹ Jfr RAGNHILD STRÖMBOM, *Calcarius*, s. 11 f.

Långhusets datering i dess urspr. avsedda form måste följa Tingstäde långhus', alltså »omkr. 1200». STRELOWS årtal 1210 synes alltså tillämpligt. Byggets avslutning genom välvning kan läggas något senare.

TORNET

Tornet föreställa vi oss vid detta tillfälle, invigningen 1210, endast påbörjat. Det är tydligtvis anlagt i ett stycke med långhuset och har samma sockel (fig. 242 b). Tornkroppen slutar i trubbad röst. De nedre, rundbågiga klockhålen omfattas av poster av liggande kalksten och av kalkstensbågar, medan de övre, eljest lika, betäckas av tegelbågar och ha poster av delvis stående kalksten. Det har alltså varit ett avbrott i ledningen mellan klockvåningen och röstena. På s. sidan har bottenvåningen ett smalt, rundbåigt dvärgfönster med mycket grund yttre smyg. Rosettfönstret över v.-portalen är tillkommet på slutet av 1800-t. enl. råd från Ö. I. Å. (E. D. handl. 2/6 1882 nr 14), som därmed avstyrde församlingens önskan att sätta fönster i övre delen av den medeltida dörren i v.-ingången. Högre upp i v. en liten fyrpassglugg, ännu högre i s. en rektangulär ljusglugg.

Tornportalens (fig. 247) veckkapitäl med abac och dess brutna tympanonkontur med nedhängande femflikig knopp liknar Buttles (Bd IV: 3, fig. 425; där hänförd till 1236). Kolonnerna stå på primitivt tillformade underlag, trol. från nyare tid. Dörren är på insidan prydd med inskuren geometrisk linjeorning (fig. 246); den är urspr., men påspikade bräder dölja framsidan; den medeltida drakformade järnringen är dock överflyttad på den nya beklädnaden. Denna portal är en ungotisk typ, som icke kan ha fått sin nuvarande form, då tornet anlades, 1210, utan snarare, såsom redan antytt, på 1230-t. Ringkammaren är täckt med kryssvalv av samma typ som i långhuset, tornbågen är rundbågig. Sedan 1913 är den förbyggd genom trävägg med fönster. Murtrappan leder i n. muren upp till första våningen, som något påminner om den i Halla, (s. 260) och Viklau (Bd IV: 3, fig. 419), endast att den slutna rumskaraktären här saknas till följd av den stora spetsbågen som öppnar sig mot långhusloftet. Dessutom kommer ljuset från en fyrpassglugg i v., icke från en delad rundbågeglugg i s.!

I denna våning ses strax ovanför valvet bjälkändar skjuta snett uppåt, som förmodligen äro rester av ett trätak, lagt över det blott till sin nedersta del färdiga tornet. Trappan fortsätter i v. muren och öppnar sig i nivå med ett bjälklag utan behållet golv. I denna låga 2:a våning finnes en liten ljusöppning i s.; våningen betäckes av tunnvalv med två stickkappor i vardera ö. och v. sidan.

Murtrappan fortsätter och uppnår i n.ö. hörnet den 3:e eller klockvåningen. I dess n. mur, mellan klockhålen, är en öppning i muren med en oregelbundet formad grop i sin botten, möjligen ett skatte gömsle. Anmärkningsvärd är en anordning för klockringning utifrån (som nu icke fungerar); från klockan ledde fordom ett rep genom ett hål ovanför murtrappmynningen, fortsatte tvärs genom trapphuset och genom en snett nedåt riktad muröppning i n. muren ned till marken, där ringaren kunde stå.

På de trubbad röstena bäres en åttasidig spetsig spira, nybyggd 1901 av byggmästaren Nils Pettersson efter en brand av 1900, då klockan fallit ned på valvet. Bygg-

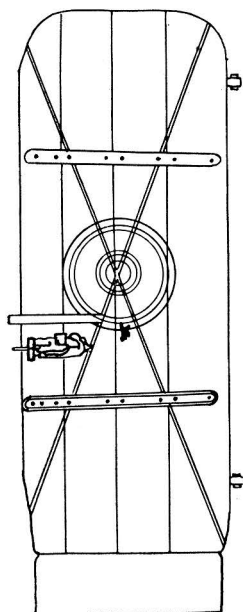

Fig. 246. Tornportalens dörr, insidan. Uppm. Bo Lindwall 1939.

Innenseite der Tür des Turmportales.
Tower door from the inside.

Fig. 247. Tornportalen. Foto E. Erics 1914.
Turmportal. Tower doorway.

mästare Pettersson iakttog den gamla spirans former och mått.¹ Så länge RÅK. kunna följas finnes inget vittnesbörd om att de trubbiga röstena varit annorlunda. Ett arbete av 1754 skulle kunna misstänkas, men specificeringen av kostnaderna visar att det blott var fråga om träspiran, icke något murverk. Kan det verkligen ha varit meningen att forma krönet på detta sätt med från början frivilligt stympade former? BRUNIVS antager med sin praktiska byggmästareblick, att så verkligen varit förhållandet, att spetsarna »blifvit något afstympade för att beqvämare uppföra en hög åttkantig spira». Man kom härigenom undan vissa svårigheter, som tornets avlång-rektangulära plan medförde. Men kan det vara möjligt, att denna spira tecknats av samma person eller personer som byggt den urspr. portalen, kryssvalvet, de rundbågiga nedre klockhålen av idel kalksten (i motsats till de övre med tegel)? Troligt är väl, att spiran i dess nu-

¹ Två alternativ förelågo: Ö. I. Ä. förordade och i ST. PROT. 1901 antogs det förslag, »som framställer det gamla tornets form, där spiran är uppförd på stympade stengafnar — —».

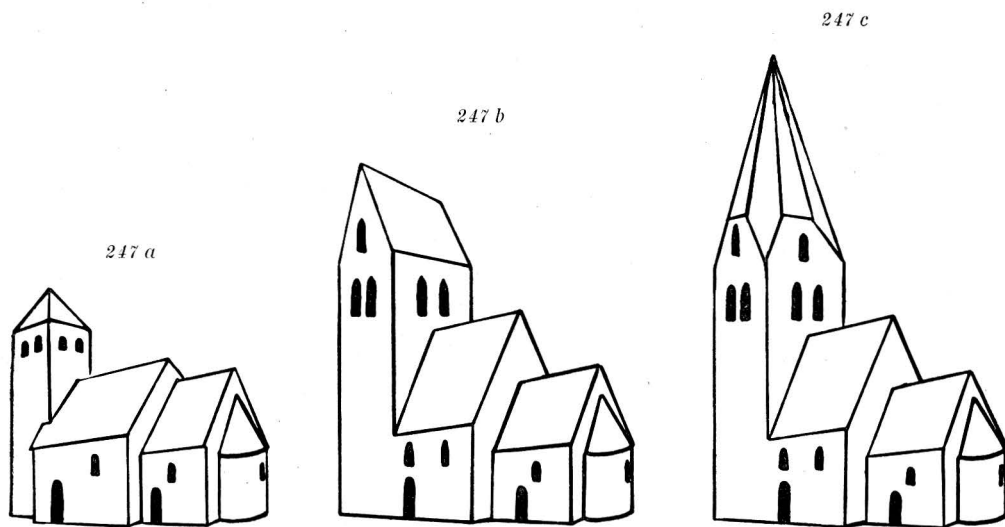

Fig. 247 a—c. Perspektiv från SO av de tre projekt, som reglerat kyrkans utveckling: a) det urspr., varav endast koret utfördes; b) den cisterciensiska ledningens, som utfördes t.o.m. klockvåningen; c) Lafrans Botvidarsons, som helt realiserades. Rekonstruktion av förf.

Perspektivskizzen von SO, der drei für die Entwicklung der Kirche bestimmenden Projecte: a) das ursprüngliche Project, von dem nur Chor ausgeführt worden ist; b) das Project der Cisterciensischen Bauleitung, das bis zum Glockenstuhl durchgeführt wurde; c) das Project von Lafrans Botvidarson, das vollständig ausgeführt wurde. Sketches from S.E. of the three project which have shaped the development of the church; (a) the original project, chancel executed only; (b) the project under Cistercian direction: completely executed, including bell-storey; (c) project of Lafrans Botvidarson completely executed.

varande H. icke är samtida med någon av de nämnda »romanska» eller snarare »Övergångsstil»-formerna. Det vore naturligt om ett bygnadsavbrott skett sedan klockvåningen fullbordats och att man då avslutat tornets stenmur med vågrätt krön.

Tornets byggnadshistoria är ett svårt problem. Vi försöka en lösning på följande sätt med uppdelning i byggnadsperioder.

A. Bottenvåning med enkel rundbågig portal, kryssvalv, provisoriskt sadeltak, allt byggt samtidigt med och i anslutning till nuvarande långhuset omkr. 1210 och av samme cisterciensiske mästare. Hela kyrko-L blev härigenom 80 gr.f. = 26,4 m.

B. Under samma ledning efter en kort paus, fortsätta tornmurarna att växa upp t.o.m. nuvarande klockvåningen, d.v.s. 65 gr.f. = 21,45 m. Här nödgades man avbryta verket. Hur såg måntro tornavslutningen ut på den föreliggande ritningen? Förmodligen som fig. 247 b, nästan 90 gr.f. H = 29,9 m., höjden bestämd genom den lindrigaste av de tre trianguleringsreglerna, nämligen med »kyrkan bakom tornet» (och då utan absid) som bas för en halv liksidig triangel. Tornet kan inte tänkas med den vanliga spetsiga pyramidspiran. Dess avlånga planform i N—S inbjuder till antagandet av sadeltak med stenröste i N och S. Härefter följer en längre paus.

C. Ny ledning förkastar sadeltaksprojektet, bygger fyra rösten helt originellt formade med avtrubbade spetsar och därpå en spira av en på Gotland enastående form, bruten i åtta plan, vart annat triangulärt, vart annat romboidiskt. Trianguleringen för tornspirans höjdbestämmning sker på hela kyrkans L, absid medräknad, och resulterar i H-siffran 130 ty.f. = 40,82 m. Mättet i jämna tyska fot tyder på

att den nye byggmästaren var tysk till ursprung eller uppfostran, troligare det senare, alltså väl en gotlänning som i det tyskbenämnda Visby arbetat under en tysk mästare.

Tornportalen moderniserades samtidigt genom utskärning av tvåpassig underkontur med nedhängande palmett, möjligen av Lafrans Botvidarson, som då också skulle varit byggmästare för tornförhöjningen. Märk att Lafrans i Hejnum och Hellvi kyrkor synes begagna sig av tysk måttstock. (Bd. II, fig. 175, 183). Klockhålen i röstena byggdes med omfattning av delvis stående stora kvadrer och välvdes med tegelbågar. På grund av deras rundbågighet bör dateringen ligga senast omkr. 1250.

Av medeltida glasmålning är intet bevarat. I följande poster avspeglas trol. glas- GLASMÅLNING
målningarnas gradvisa försvinnande: 1757 tre lagade glasfönster, ett till hälften nytt (altarfönster?); 1782 hade tjuvar slagit ut ett fönster, glasmästaren sätter in ett nytt; 1819 nytt kyrkofönster med karm; 1820 dito dito; 1830 nytt kyrkofönster.

På n. långhusmuren löper en fris av målningar ur Passionsmästarens verkstad från 1400-t:s mitt eller tidigare (fig. 250, 251),¹ framställande Nattvarden, Kristus bedjande i Getsemane, Tillfångatagandet, Kristus inför Pilatus, Kristus avklädes, Gisslas, Törnekrönes, Korsbärandet, Korsfästelsen. Frisen är väl bevarad, aldrig överkalkad, med fylliga färger huvudsakligen smaragdgrönt och manganbrunt. Därunder Kristus, som världsdomare i en mandorla buren av två förbedjare. På ö. muren n. om triumfbågen Korsnedtagandet och ornament. På s.-muren den Helige Andes utgjutande över apostlarna med Maria och slutligen Nådstolen, d. v. s. Treenigheten, där Sonen ses korsfästad i Faderns armar samt den helige Andes duva. På v. muren står en apostel på vardera sidan om tornbågen, båda dolda av läktaren, samt under den n. aposteln en illustration till de senmedeltida föreställningarna om häxornas samarbete med djävlarne. I ringkammaren stå apostlar, målade av samma verkstad, i n. Andreas och Johannes evangelisten, i v. Bartolomeus och Judas Taddeus, i s. Jakob d. ä. och Filippus, summa sex, med de två bakom läktaren åtta. Fyra äro alltså försvunna. De nu synliga sågos också av BRUNIUS och av SÄVE 1850, då årtalet 1695 stod målat »ofvanpå dem».

MURAL-
MÅLNINGAR

Medeltida ljuspiggar lära ha funnits under vissa invigningskors enl. AMBROSIANI. — Församlingen närde 1881 planer att förrinta alla målningarna. Riksantikvarien bemötte 22/2 1882 i en sex foliosidor lång skrivelse de hotande planerna och utbrister därvid: »Jag kan icke föreställa mig möjligheten af ett sådant tillstånd beviljande. För målningarnas utplånande talar intet skäl, för deras bibehållande tala deremot många.» Detta räddade målningarna: 14/4 1882 beslöt förs. bl. a. att kyrkan skulle vitmenas försiktigt, så att målningarna ej togo skada. Senare blevo genom ett misstag flera, då skonade, målningar överkalkade (efter 1924), däribland två invigningskors i tornet och, i långhuset n. om triumfbågen, S. Mikael med gärningarnas vågskål samt, å s. muren, samma ärkeängel som drakbekämpare. Märk samma ämnen i Dalhem fig. 211, 212!

¹ Se B. SÖDERBERG, De gotländska passionsmålningarna, sid. 321, 31.

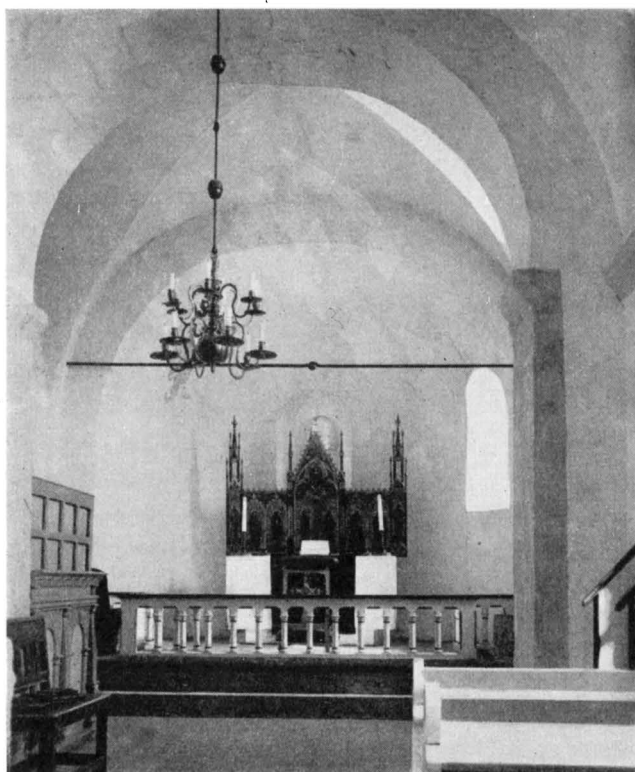

Fig. 248. Interiör mot Ö. Foto E. Erics 1914.
Innes gegen Osten. Interior towards E.

RISTNINGAR I ringkammaren skymta på flera ställen i den medeltida putsen, under vitlimningen (efter 1924), ristningar (fig. 252), bland dem en kyrka, två cirklar, ett bandflättningsornament, en böljeranka, en man med rundsköld och svärd, som rider på en drake samt inskr. i runor, runalfabetet i två rader, med början i nedre raden. På muren ovan triumfbågen i långhuset en överkalkad inskr. i versaler. I tornet i ringkammarens s. vägg en ävenså överkalkad inskrift i runor.

UPPVÄRMNING Nu finns värmeledning sedan 1930. Tidigare skedde uppvärmningen genom flyttbara fotogenkaminer.

**INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER** På högaltarets skiva sitta tre tämligen oregelbundet inhuggna kors något v. om mittlinjen.

S. sidoaltaret bevarat under predikstolen. Hilfeling såg »ett gammalt Offer Altar af Sten» vid n. muren, alltså det andra sidoaltaret, som nu är försvunnet.

I korets n. mur en raksluten nisch utan dörrar och en spetsigt slutet med medeltida dörrar (fig. 253) av ungotisk typ.

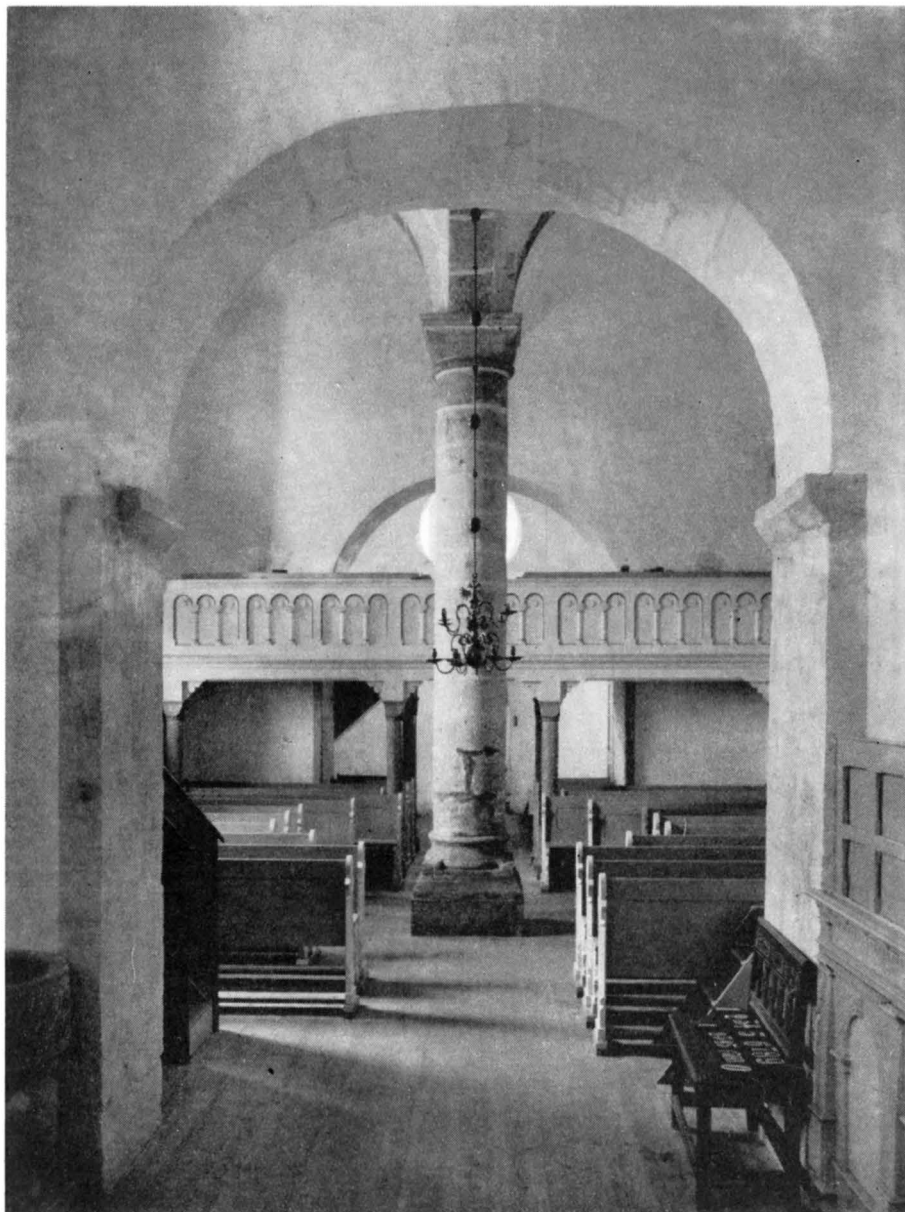

Fig. 249. Interiör mot V genom triumfbågen. Foto O. Sörling 1900-ts början.
Inneres gegen Westen durch den Triumphbogen. Interior towards W.

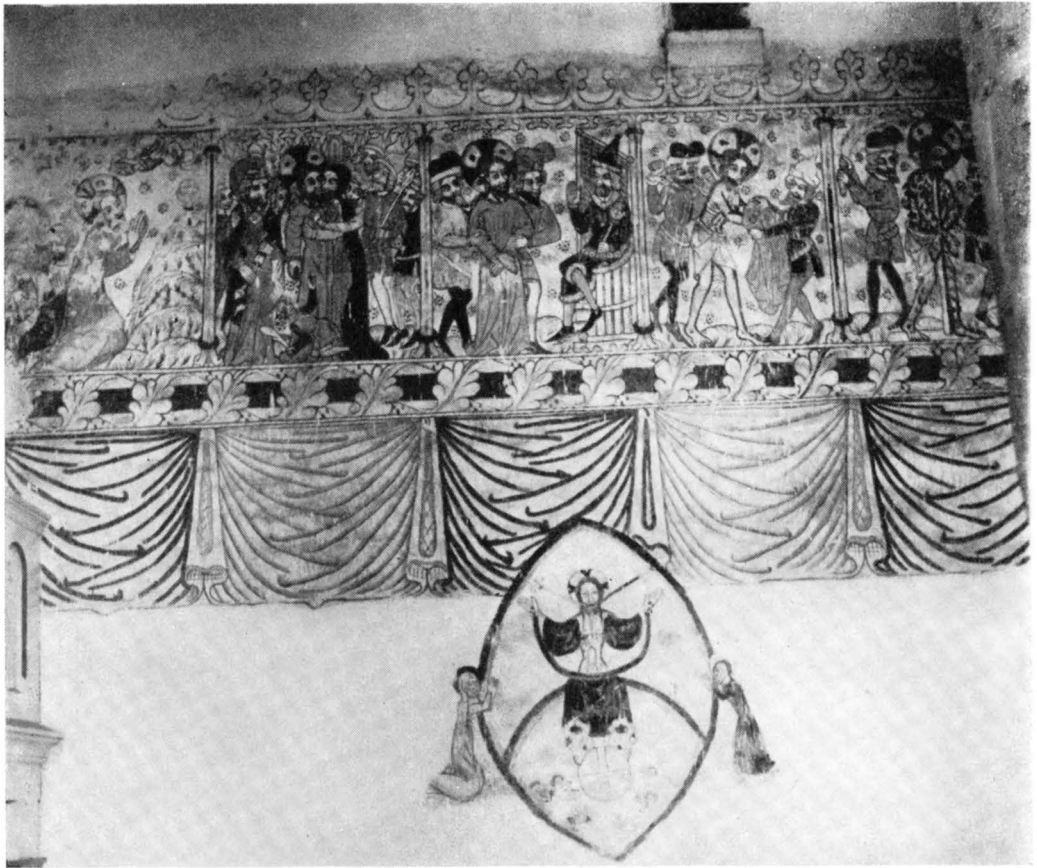

Fig. 250. Muralmålning i långhusets NÖ del framställande Gethsemane, Judaskysen, Kristus inför Pilatus, Kristus avklädes och Gisslingen. Därunder Kristus såsom världsdomare. Passionsmästarens verkstad, omkr. 1450 eller tidigare. Foto O. Sörling.

Fresko aus dem nordöstlichen Teil des Langhauses, darstellend: Gethsemane, Judasküss, Christus vor Pilatus, Entkleidung und Geisselung Christi. Darunter Christus als Weltenrichter. Werkstatt des Passionsmeisters, um 1450 oder früher.

Wall-paintings in N.E. part of nave, depicting Gethsemane; the Judas Kiss; Christ before Pilate; Christ stripped; Christ scourged; Below: Christ judging the world. (Workshop of the Passion Master, c. 1450 or earlier).

Altartavlan, skuren i ek och målad, är en enkel efterbildning från 1901 av C. W. Pettersson av det retabulum från omkr. 1330—40, av furu,¹ som tidigare prytt altaret, sålt 1900 till St. H. M. (inv. nr 11365, fig. 254—257) med korsfästelsen samt apostlar

¹ E. VON SYDOW, Die Entwicklung des figuralen Schmucks der christliche Altar-Antependia und Retabula bis zum XIV. Jahrhundert. Strassburg 1912, S. 67. Han anser altarskåpen från Lojsta och Ganthem stå mellan tyska och italienska former. — H. WENTZEL anser Ganthems retabel vara från Lübeck, omkr. 1330—40, se Ein Altarflügel in Museum in Strängnäs in Schweden und die norddeutsche Malerei der Gotik. Nordische Rundschau VII, 1934, S. 123, samt Lübecker Plastik, Berlin 1938, s. 192.

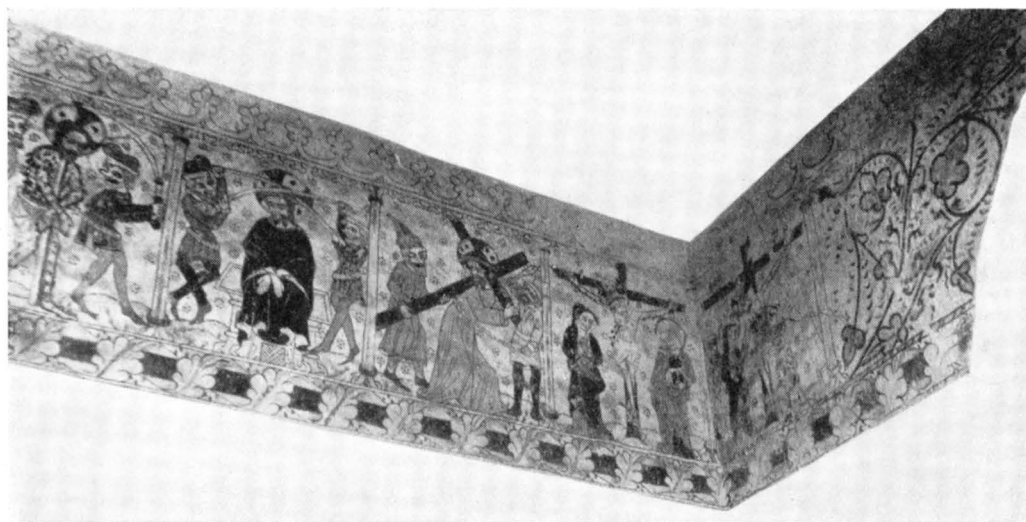

Fig. 251. Muralmålning i långhusets NÖ del, framställande Gisslingen, Törnekröningen, Korsbärandet, Golgata samt Korsnedtagningen. Passionsmästarens verkstad omkr. 1450 eller tidigare. Foto O. Almgren 1899.

Fresko im nordöstlichen Teil des Langhauses, darstellend: Geißelung, Dornenkrönung, Kreuztragung, Golgatha sowie Kreuzabnahme. Werkstatt des Passionsmeisters, um 1450 oder früher.

Wall-paintings in N.E. part of nave, depicting Christ scourged, the Crowning with thorns; Christ carrying the Cross; Golgotha; the Descent from the Cross. (Workshop of the Passion Master, c. 1450 or earlier).

och helgon i målning på guldgrund.¹ Det egentliga retablet är en pannå i liggande rektangelform med höjt mittparti och med upphöjda ramlister, målade i rött och blått. På Calvariebilden i mitten spira blommor omkring korsets fot, döds-kalle och kotor därunder. Därövan ses Gud Fader och två änglar med rökelsekar. Till vänster stå apostlarna Bartolomeus, Andreas, Paulus, till höger Petrus, Matteus och Tomas; i svicklarna änglar i halvfigur. Skulpterade förgyllda arkader infatta apostlarna och calvariet och över det samma reser sig en vimperg, vari ett hjulfönster med rosverk av spiralformigt ordnade spetsellipser. Sekundärt ha vid ytterkanterna två tornlika fält anbragts som nu delvis skymma de två yttre apostelarkaderna; turellerna äro med träpluggar fästade i pannåns ramlist. På vänstra »tornets» fasad är målad S. Olof stående, och under honom i rundmedaljong ett kvinnligt helgon med kruka i hand (Maria Magdalena?). I högra turellen Maria Magdalena stående och i medaljongen ett krönt, skäggigt helgon; båda medaljongbilderna ha egendomligt nog korsglorior. Turellernas figurer äro grovt osäkert målade, dessutom starkt restaurerade. Retablet synes vara beställt i en framstående ateljé (i Linköping?). Beställaren har dock icke varit nöjd utan har låtit tillfoga sidotorn med målningar. Tornen hade uppenbarligen tradition på gotländska retableter, och man

¹ Några fragment bevaras ännu i kyrkan, nämligen en del av en rösteformad baldakin samt en ribba med två bifogade trifoliebågar (fig. 256).

Fig. 252. Ristning på muren i tornets botten-våning: Runor och bandornament skala 1:5, mannen på draken, skala 1:10. Uppm. Bo Lindwall 1939.

Einritzung im Untergeschoss des Turmes: Runen und Bandornament.

Runic inscription, a figure riding a dragon, and ornament. Scratched on ground-floor wall of tower.

denna stående piedestal, vilken i stympat (fig. 259).

Några »gamla bilder» såldes 1787 på auktion (RÄK.) och ännu 1864 funnos enl. SÄVE 6 helgonbilder kvar.

¹ Altartavlan lär ha tagit skada vid explosionen av ett krutskepp i Slite, enl. vis. PROT. 1763. Det måste varit obetydlig skada. Slite är 25 km avlägset. — BRUNIUS i sin 1865 utgivna andra del av Gotlands Konsthistoria beskriver retabetet och tillägger: »vid altartaflans hvarje ända höjer sig ett genombrutet torn». Han nämner ingenting om målning på tornen. — P. A. SÄVE i sin Berättelse 1864 avbildar ett av sidotornen »pinaklerna» med målade figurer och sägner; den ena är S. Olof, den andra en kvinna. Huvudet under den större figuren nämner han ej men avtecknar det summariskt.

² Jfr A. HASELOFF, Eine thüringisch-sächsische Malerschule des 13. Jahrhunderts. Strassburg 1897 = Studien zur deutschen Kunstgeschichte IX, s. 149.

kunde icke undvara dem. Grågrönt, engelskt rött, vitt, högrött, rosa, lila, gulbrunt och guld äro huvudtonerna.¹

Triumfkrucifix (fig. 258), Kristus av lind(?) korset av furu. Total H. 172. Vid restaureringen 1928 konserverades den senare tillkomna (1600-t.?) övermålningen, en tidigare törnekrona utbyttes mot en efter mönster av Ekebykrucifixet skuren förgylld kungakrona. Bilden liknar Viklaukrucifixet, ehuru tydligen senare. Fötterna äro ställda bredvid varandra, men i stället för de två genomborrande spikarna är en enda inslagen mellan fötterna, vilket troligen skett inom den tid då spikarnas tretal blivit regel, d. v. s. efter omkr. 1210². Korset hänger nu sedan 1928 i v. triumfbågen, om än på felaktigt sätt. Där hängde det också tidigare intill början av 1880-t. 1886 skulle det enl. vis. PROT. tagas från korgolvet, där det stod, och hängas på n. kormuren. Måtten passa till långhusets triumfbåge, krucifixet är säkert gjort för detta, alltså troligen omkr. 1210. Det har säkert hängt i bågens v. kant, icke som nu djupt inne i densamma. Till korset hörde säkerligen en trabes (tvärbjälke) samt en under mitten av

tillstånd är bevarad såsom »fattigstock»

I korets n.v. hörn en hög bänkskärm, som före nuvarande sakristias tillkomst gjort tjänst som sakristia. Skärmen flyttades hit vid restaureringen 1882, säges förut ha tjänat till både korbänk och sakristia, alltså varit större och stått på vanlig korbänks plats. Skärmen är prydd med snideri i platt relief: arkader och rankor, 1600-t., nu gråmålad. På tornvinden ligger korbänksdörren med värdefull gammal målning i blått, vitt och grått.

Predikstolen hade enl. Hilfeling en inskr.: »Anno 1665». Den döljer under 1800-t:s-målning inskr.: ». . . ornatum (= dekorerad) A:o 1729». Kanske fyllningarnas målning stannar från detta år. Himlen inköptes 1751 från Fole kyrka, duvan köpt redan 1748. Äldre målning i rött, gult, grönt och vitt åt kyrkomuren till.

Skriftepall, anskaffad 1710, med gammal målning, nu på tornvinden, i räk. kallad »en knäfallspall för altaret». Flera enklare äldre pallar bevarade, troligen kyrkogångspallar. En horepall anskaffades 1699.

I koret urspr. väggbänkar av sten; enl. 1881 års restaureringsförslag skulle de avlägsnas(!) — Brudbänk med plattsneideri, målad i brunt och blått, enl. inskr. från 1760. L. 107. H. 101.

I stället för bänkkvarter anskaffades 1882 lösa, öppna träbänkar som gråmålates. Ang. äldre bänkar finnas uppgifter 1694 (bänklängd), 1704 (nya manfolksbänkar) samt 1767/68 (nya bänkar, som Nils i Stenkumla målade). »Målning i kyrkan» av Edmark 1796 torde avse inre inredning och ännu vittnar en på tornvinden bevarad bänkdörr om dess färger och form; ett brunådrat ramverk, fyllning i ljus bottenton inom arkad med pilastrar sirade med fjällformade urgröpningar. I entablementet bandfläta i vitt och blått, däröver tandsnitt i vitt och blått, däröver äggstav och list.

Nummertavla fr. 1708 med gammal målning i rött, gult, svart, nu i skåp i tornrummet. Plakatram av stolryggstyp, 1700-t. Nu i G. F.

Läktare i v. (fig. 249) tillkom vid restaureringen 1882, på denna ett orgelharmonium, inköpt 1913. Samma år byggdes skiljeväggen mellan långhuset och ringkammaren.

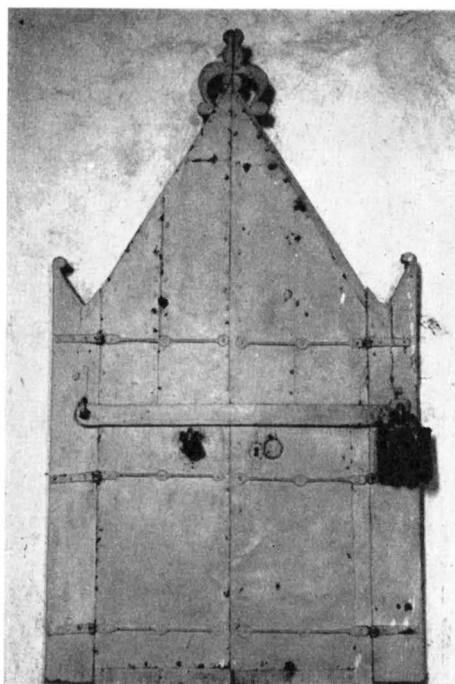

Fig. 253. Nisch av ungotisk typ i korets N mur. Foto E. Erics 1914.

Nische von frühgotischem Typus in der Nordmauer des Chores. Wall cupboard, early Gothic type, in N. wall of chancel.

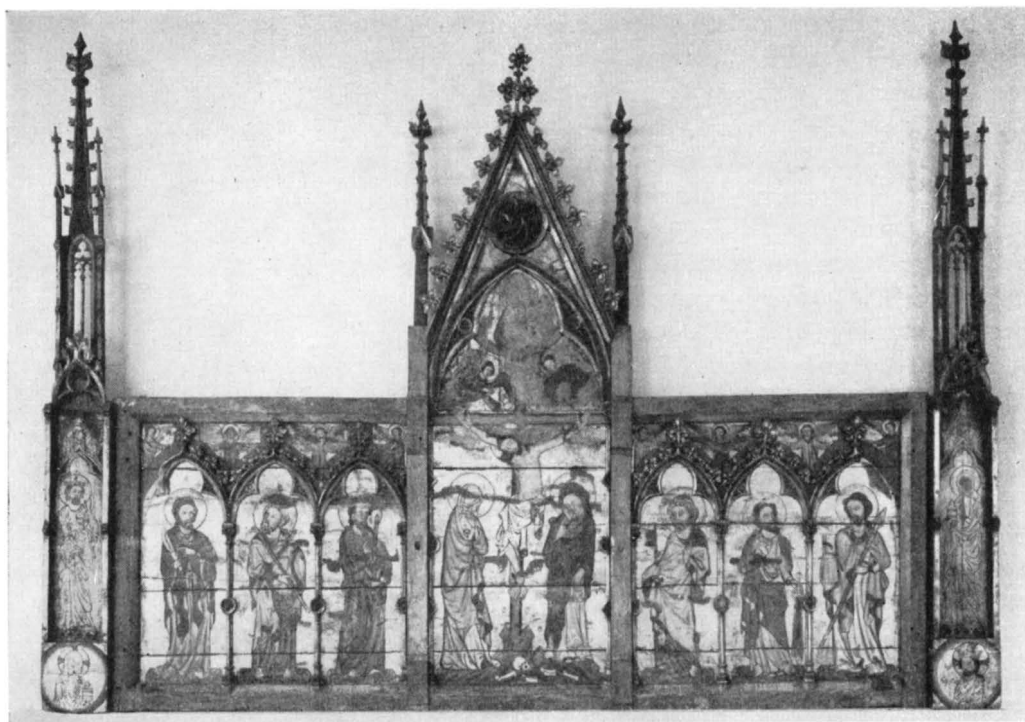

Fig. 254. Retabel från c:a 1330—40. Sidoturellerna sekundära. Nu i Sr. H. M. Foto 1945.
Retabel aus der Mitte des 14. Jahrh. Seiten- Retable, mid-14th cent (the two spires were added
türmchen sekundär. Jetzt in Staatl. Histor. Mus. later).

Sandstensfunt (fig. 260—274) av Hegwaldr från omkr. 1100¹ i två block, cuppa och fot, båda med uttömningshål. Figurscenerna äro starkt vittrade särskilt i övre zonen och där svåra att tyda. På cuppens liv figurfält skilda av pilastrar med rombiska baser, av vilka varannan är kortare och står *på*, varannan är längre och står *framför* en undre flätad kantlist. Pilastrarnas kapital äro mest liksom hela övre zonen fördärvade av vitt-ring, de tyckas bestått av ett enkelt tvärband. Bågarna tyckas sammansatta av två band. Där framställas tolv scener. 1) Två herdar, båda pekande mot nästa scen, den högra herden har en stav med krumböjd ända i vänster hand (fig. 266). 2) I nästa båge se vi barnet i krubban, därunder ett gallerverk med djur i rutorna, det är herdarnas kreatur i en inhägnad (fig. 261). 3) Två vandrare med stavar, pekande uppåt, det är två av de tre kungarna, trol. peka de mot Betlehemsstjärnan, som nu bortvittrad väl funnits i högra svickeln. 4) Tronande Herodes, beredd att mottaga kungarna. 5) Maria ligger i säng, en kvinna lyfter upp barnet (bortvittrat), Josef sitter vid sängkanten. 6) Flykten till Egypten, i första bågen endast Maria och barnet på åsnan (fig. 263). 7) Josef leder åsnan vid tygel och bär packningen i säck, slängd över en stav (fig. 263). 8) Skördeundret (fig. 262). Herodes' soldat färdig att draga svärdet talar vid skördemannen, som

¹ Enl. ROOSVAL, Revision I, var Hegwaldr verksam mellan c. 1095—c. 1130.

Fig. 255. Detalj av fig. 254. S. Olof och apostlarna Bartolomeus, Andreas, Paulus samt Maria ur Calvariegruppen. Foto E. Öberg 1921.

Detail aus Abb. 254. St. Olof und die Apostel Bartholomäus, Andreas, Paulus sowie Maria aus der Calvarien-gruppe.

Detail of fig. 254; St. Olof and the apostles Bartholomew, Andrew and Paul; the Virgin Mary.

barfota och klädd i en kort skjorta griper om en fyllig knippa av mogna ax och mejar dem med en skära¹. 9) Barnamordet i Betlehem (fig. 264—267), i första bågen står en ensam soldat, svärdet rest i höger hand, med den vänstra håller han den väldiga skölden stöttad mot marken. 10) I nästa båge ses en soldat, som huggit huvudet av ett offer, trol. ett barn. I scenen 11) liknande halshuggningsscen, här med två martyrer, den ena har händerna bakbundna, den andra frambundna; de två avhuggna huvudena och soldatens överkropp med svärd och sköld äro bortfallna, men synas alltjämt som ljusa fläckar i stenen. 12). Herodes och Herodias, som åskåda barnamordet och ge sina befallningar (fig. 266).

Arkaderna på cuppans botten äro stickbågiga, själva bågarna

¹ Se s. 282 not 2.

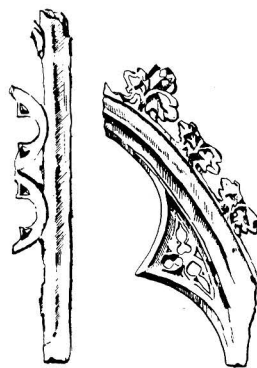

Fig. 256. Detaljer av retablet, bevarade i kyrkan. Uppm. Bo Lindwall 1939. Details vom Retabel, in der Kirche aufbewahrt. Detail of retable in fig. 254.

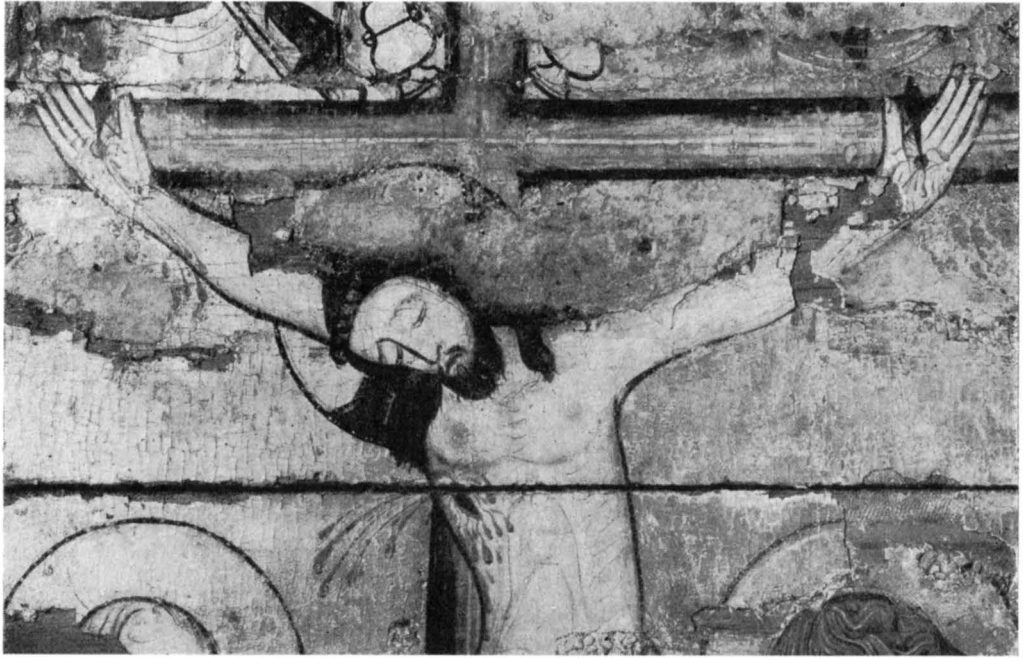

Fig. 257. Detalj av fig. 254, mittpartiet: Kristus på korset. Foto 1945.
 Detail aus Abb. 254, Mittelteil: Christus am Kreuz. Detail of fig. 254, central section. Christ crucified.

bildade av dubbla bredvid varandra lagda band, förenade genom tvärsöver lagda bindningar, i svicklarna runda rosetter. Kapitälerna bilda s. k. irländskt koppel. På fälten: 1) Herodes och Herodias tronande och samtalande. 2) Herodes och Herodias stående i livligt samtal (fig. 268). 3) Heliga tre konungar besöka Herodes, i denna båge (fig. 269) ses en av dem (till höger) med krona och nackband pekande på stjärnan som lik en ros lyser i högra svickeln; bakom kungen en tjänare bärande packningen på en skuldrad stav. 4) I andra bågen (fig. 270) de två övriga kungarna pekande mot stjärnan, som nu syns i nästa högersvickel. 5) Herodes tronar med svärd i hand, blickande mot de från vänster framskridande kungarna och hälsande dem med höjd hand; en av kungarna vandrar bort efter besöket hos Herodes, han håller redan sin gåva till Kristusbarnet färdig i höjd hand (fig. 271). 6) De övriga två kungarna också med gåvan i hand — ett klotliknande föremål — skrida vidare åt höger (fig. 270, 272). Betlehemsstjärnan synes i varje svickel. 7) Målet för konungarnas resa, tronande Kristus-barn med kors i handen, och Maria, också med kors i hand (fig. 272).

På foten (fig. 273) sträcka sig fyra odjurshuvuden fram. Deras tretåiga framfötter förefalla att hänga ned under hakan. Huvudena äro täckta med bandflätning, som löper ut i enskilda med knutar försedda remmar, förenande odjurshuvudena fr. hjässa till

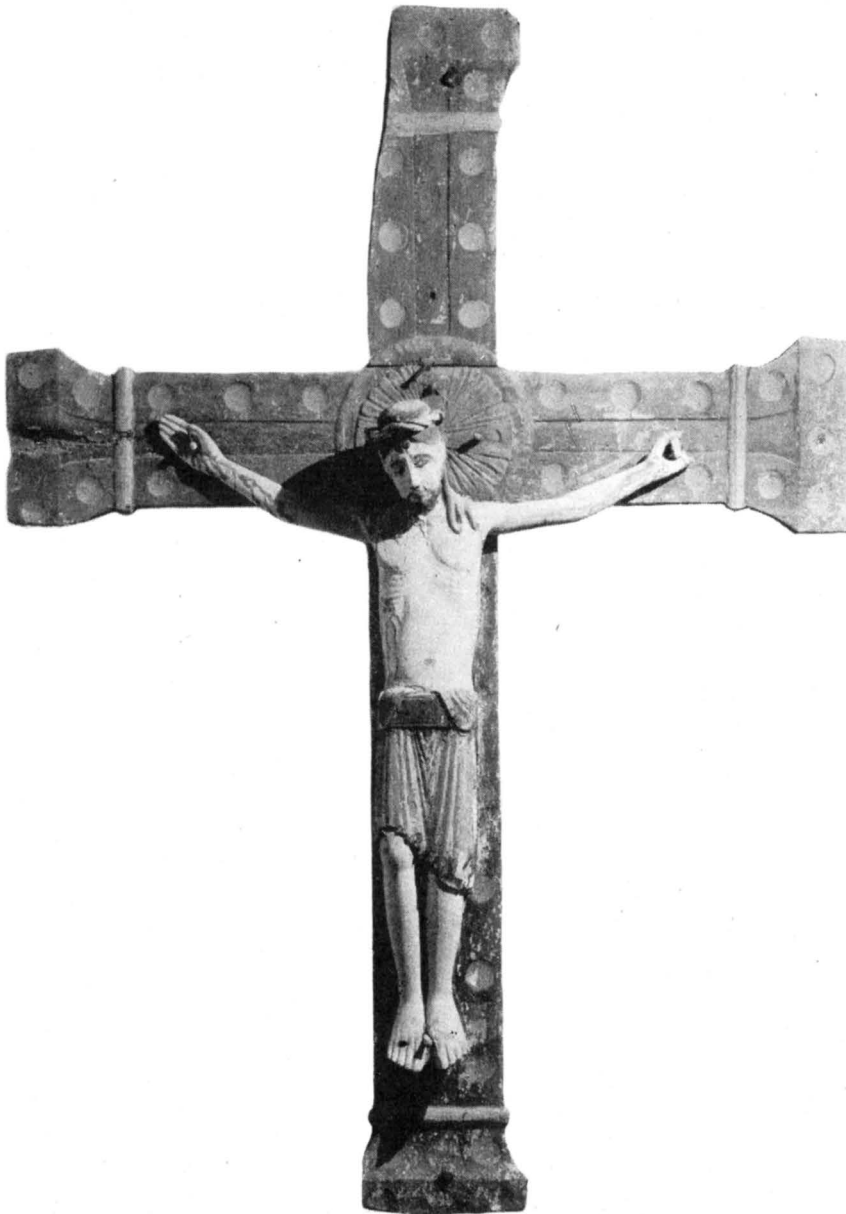

Fig. 258. Triumfkruzifix, omkr. 1210. Foto G. Sjöberg 1925 före restaureringen, då bl. a. törnekranen utbyttes mot en krona.

Triumphkruzifix, um 1210. Foto vor der Restaurierung, bei der u. a. die Dornenkrone in eine Krone umgewandelt wurde.

Rood, c. 1210. Photo taken before restoration, when the crown of thorns was removed and a heavenly crown put in its place.

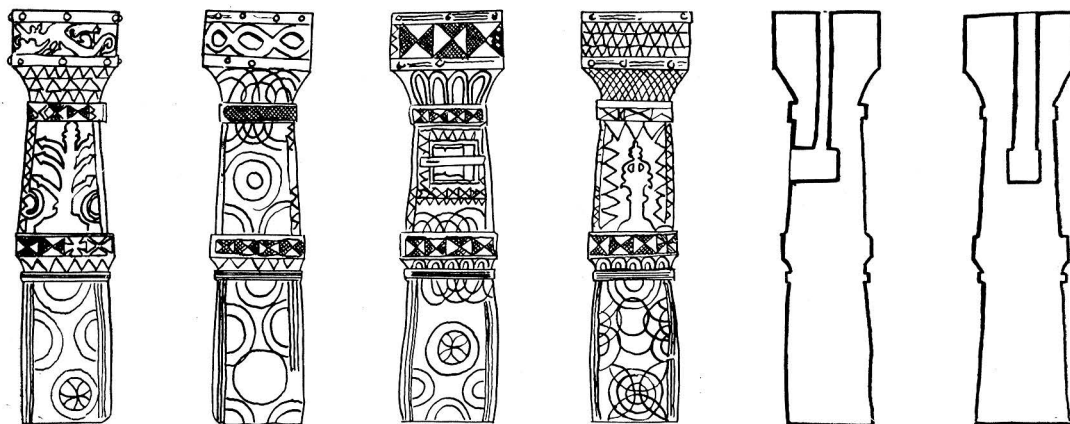

Fig. 259. Fattigstock som trol. urspr. tjänat som piedestal för triumfkrucifixet fig. 258. Skala 1: 20. Uppm. Bo Lindwall 1939.

Almosenstock, der ursprünglich wahrscheinlich als Piedestal für das Triumphkruzifix Abb. 258 gedient hat. Rood pedestal converted into an offertory-box.

hjässa. I mellanrummen framställas: 1) två män hos Herodes i livligt samtal; 2) en dito hos Herodes; 3) en dito hos Herodes; 4) två män hålla gemensamt en bok, de höja händerna med utsträckt pekfinger och tyckas samtala om bokens innehåll, kanske apostlar.

Funten flyttades 1886 upp till koret från sin tidigare plats innanför v.-portalen (Vis. PROT.)

I funten en enkel dopskål av koppar, inskr. ANO 1750; den förtentes 1886. Denna skål efterträdde ett mässingsbäcken (i INV. 1694 och 1738).

På cuppens brädd gröna ärgspår efter den förlorade kopparkittel som (dock icke urspr.) beklätt det inre (jfr Källunge, Bd II, sid. 220). Fotplattan är ett grovt kvadratisk block, lagat med cement, utan vattenhål, alltså icke urspr.

Bland nattvardssilver märkes kalk av Berndt Falkengren, Visby 1740, köpt 1787 från Halla och då »upptuktad» av Visbyguldsmeden P. Sundelius. Medeltida kalk och patén såldes 1787 (jfr Dalhem sockenbudstyg).

Bland ljusredskap märkes en mässingskrona av 1700-tals-typ, skänkt enl. INV. 1830 »i sednare tider af en Skeppare vid namn Chemnitz». Hänger nu i kedja i triumfbågen, olämpligt skymmande krucifixet. Före rest. 1882 uppbars den enl. uppgift av en mässingsstång, fastgjord i trabes(?). Stången nu i korskåpet. Krön till medeltida processionsstav, på orten kallad »korpstöt» nu apterat på nyare stång, i form av en tornspira med krenelerad avsats, därunder genombruten med avsatsen buren av fyra vridna kolonnetter, allt snidat i ett stycke, målat i svart och rött. H. 26 cm.

Medeltida kollekttavla av ek med tämligen bevarad målning; på gavelns baksida en fransk lilja i rött mot grön botten. Helgonbilden saknas. L. 30, B. 21, H. 42,5. Nu i G. F. — Två dylika fr. 1600—1700-t. i korskåpet.

Fig. 260. Dopfunt av sandsten, av Hegwaldr omkr. 1100. Framställningar på cuppan, övre registret: två konungar vandrande (3), Tronande Herodes (4). Maria i säng, sköterskan med barnet, Josef (5), Flykten till Egypten (6); undre registret: Tronande Herodes och Herodias (1); på foten mellan odjurshuvudena två män i samtal om en bok (4). Foto O. Sörling.

Taufbecken aus Sandstein, von Hegwaldr um 1100. Darstellungen am oberen Teil des Beckens: Zwei wandernde Könige, Thronender Herodes, Maria im Kindbett, Dienerin mit Kind, Joseph, Flucht nach Aegypten, unterer Teil: Thronender Herodes und Herodias; am Fuss: zwischen Drachenköpfen zwei Männer im Gespräch um ein Buch.

Sandstone font, the work of Hegwaldr, c. 1100. Upper part of bowl: two Kings walking; Herod on the throne; the Virgin Mary in bed, and nurse with the Holy Child, and Joseph; the Flight into Egypt. Lower part of bowl: Herod and Herodias on the throne. Base: two men discussing a book. On either side of them are monsters' heads in high relief.

Fig. 261. Detalj av dopfunten, övre registret: Barnet i krubban, därunder sex djur i en inhägnad eller ett fähus, där de sova den kalla vinternatten (2). fig. 261, 263-271, foto 1944.

Detail vom Oberteil des Beckens: Das Kind in der Krippe, darunter sechs Tiere in einem Gehege oder einem Schafstall, wo sie in der kalten Winternacht schlafen.

Detail of upper part of bowl. The Holy Child in the crib. Underneath are six animals in an enclosure or cattle-shed.

Fig. 262. Skördeundret (8). Foto J. Roosval. Das Erntewunder. The Harvest Miracle.

Fig. 263. På cuppan: Maria med barnet ridande på åsnan fly till Egypten (6), Josef leder åsnan och bär packning (7), Skördeundret (8).

Am Becken: Maria mit Kind auf dem Esel auf der Flucht nach Aegypten, Joseph führt den Esel und trägt das Gepäck, das Erntewunder.

Details on bowl: The Virgin and Child mounted on an ass: Josep leading the ass; the Harvest Miracle.

Fig. 264. Vaktpost (9).
Wachtposten. A guard.

Fig. 265. Bödel och ett bundet barn
(10).
Büttel und ein gefesseltes Kind. Hangman and a bound child.

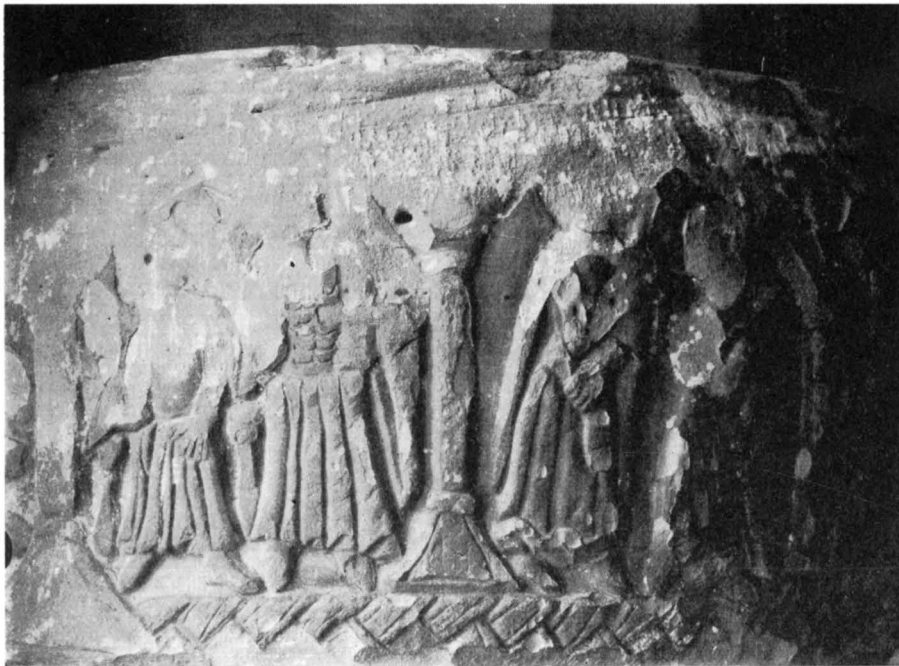

Fig. 266. Herodes och Herodias presidera över barnamordet (12). Två vandrande, trol. herdar, bege sig till Betlehem (1).
Herodes und Herodias überwachen den Kindermord, Zwei Wanderer, vermutlich Hirten, begeben sich nach Betlehem. Herod and Herodias presiding over the Massacre of the innocents, and two people — probably shepherds — on the way to Bethlehem.

Fig. 267. Bödel och två bundna barn (11).
Büttel und zwei gefesselte Kinder. Hangman and two bound children.

Fig. 268. Detalj av dopfunten, undre registret:
Herodes och Herodias i samtal (2).

Detail vom unteren Teil
des Beckens: Herodes
und Herodias im Ge-
spräch. Detail of lower section
of bowl: Herod and He-
rodias in conversation.

Fig. 269. En konung med sin tjänare (3).
Ein König mit seinem A King with his
Diener. servant.

Fig. 270. Två konungar vandra (4).
Zwei wandernde Könige. Two Kings walking.

Fig. 271. Herodes och en konung med
äpple (5).
Herodes und ein König Herod, and a Holy King
mit Apfel. with an apple.

Fig. 272. Två konungar med äpplen (6) på väg till tronande Kristus-barnet och Maria (7).
Foto J. Roosval.

Zwei Könige mit Äpfeln, thronendes Christus-Kind und Maria. Two Holy Kings with apples, the Holy Child and the Virgin enthroned.

Två håvar fr. 1800-t:s början och därtill en pryddlig håvhängare.

Duk av tryckt grovt linne i rött och blått, svickelkomposition med Fortuna(?) samt utfyllande blommönster, sannolikt holländskt arbete, 1600-t:s mitt. 136 × 110.

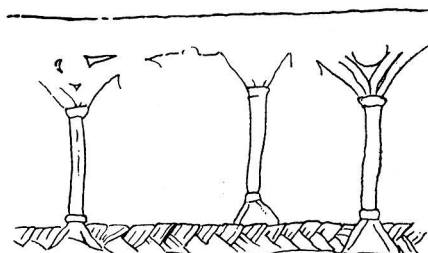
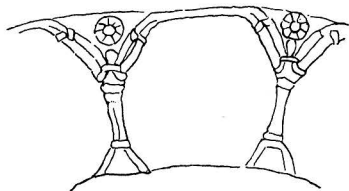
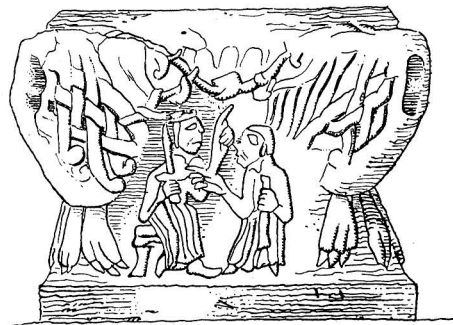
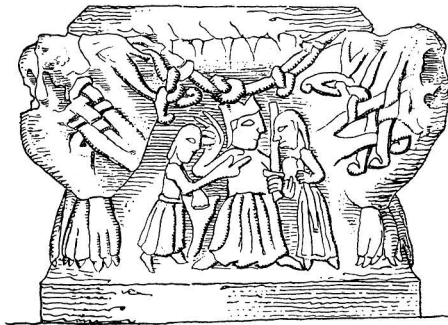
KLOCKA

Kyrkans enda klocka (fig. 275) saknar inskrift. Den är sannolikt gjuten på 1400-talet. Dess enda ornering består av fyra rundstavar runt halsen, parvis ordnade och bildande ett tomt skriftband, samt två rundstavar i övergången mellan kroppen och slagringen. Frågan om vem som gjutit klockan torde få lämnas öppen. Vissa likheter med de klockor, som ha utgått från den släkt vars bomärke utgöres av en gående apa (Gothem, Bro, Lokrume m. fl.), finnas, men något säkert bevis för att denna klocka utgått från denna krets kan icke framläggas. Diam. 113. Höjd med krona 124 $\frac{1}{2}$, utan krona 93.

GRAVKONST

Två likbårar med målade inskr. från 1792 och 1796. I tornets klockvåning.

Trapezoidal gravsten (fig. 276) med ristat kors på fot och med majuskelinskr. av ålderdomlig typ i hård längs kanterna: HIC: REQVIES / CIT:FOTLINIS:MATER: / DOMINI

ARKAD PÅ CUPPANS BOTTEN.

ARKAD PÅ CUPPANS LÖV.

Fig. 273. Detaljer av dopfunten. Överst fotens fyra sidor med 1) Två män hos Herodes i livligt samtal, 2) och 3) En man hos Herodes, 4) Två män i samtal om en bok. Uppm. av Sten Anjou 1916.

Details vom Taufbecken. Die vier Seiten des Fusses. 1) Zwei Männer bei Herodes in lebhaftem Gespräch, 2) und 3) Ein Mann bei Herodes, 4) Zwei Männer im Gespräch um ein Buch. Arkaden am Becken, links: am Unterteil, rechts am Oberteil.

Details of font. Top: two aspects of the base. Left: Two men and Herod in animated conversation. Right: Herod and a man. Middle: two aspects of the base. Left: Herod and a man. Right: two saints discussing a book. Bottom: decorative details in the form of arches; Left: on lower part of bowl. Right: on upper part of bowl.

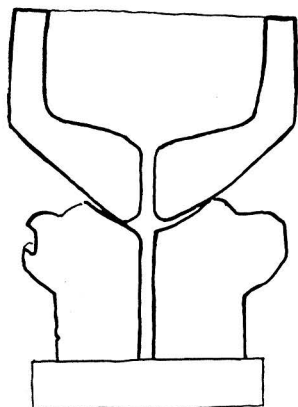

Fig. 274. Sektion av dopfunten. Uppm. Bo Lindwall 1939.

Schnitt des Taufbeckens.
Section of font.

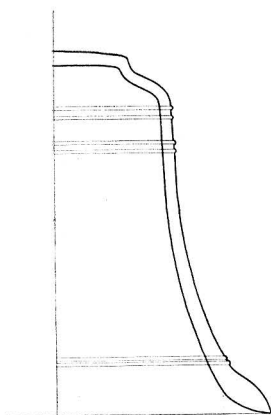

Fig. 275. Klockan, 1400-t. Skala 1:20. Uppm. L.-M.

Holmbäck 1949.
Glocke, 15. Jahrh.
Section of bell (15th cent).

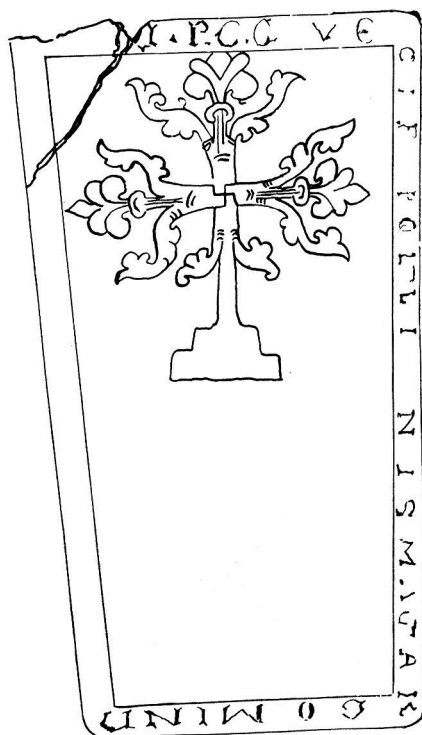

Fig. 276. Gravsten, omkr. 1240. Uppm. Bo Lindwall 1939.
Grabstein, um 1240.
Sepulchral slab (c. 1240).

R[IC...]. (På fjärde sidan ingen text) LM 81. LINDSTRÖM bedömer texten till omkr. 1200. Trol. senare; omkr. 1240, trädet i Lafrans' stil. 186 × 107; 87. Ligger i tornrummets n. v. hörn.

Gustav III:s tal 1772 i snidad ram, målad i rött, blått och grönt (på tornvinden!, tidigare i koret), anskaffad 1775, målad av Weller 1777 (RÄK.). Tidigare ha funnits åtminstone 4 ytterligare dylika plakat från 1600-t:s slut till 1800-t:s början. Ett dylikt nu i G. F., med Karl XII:s namnchiffer.

Bord i sakristian, med oval skiva, anskaffat 1702.

SAMMANFATTNING AV GANTHEMS KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Kyrka har funnits i början av 1100-t., om icke förr, okänt utseende. Dopfunt av Hegwaldr.

II. Omkr. 1180 började nytt kyrkobygge av sten av Calcarius Primus (koret). Märk den för landskyrkorna ovanliga taklisten av huggen sten, som påminner om Tingstäde. Koret hade urspr. öppna takstolar, så även absiden. Vävning skedde något senare, men trol. dock inom 1100-t (fig. 277 a). Det projekt för nya kyrkobygget i dess helhet som nu förelåg, tör ha sett ut ungefär som fig. 277 b.

III. Bygget fortsattes tämligen enligt det uppgjorda projektet, men med avvikelser, att långhusets ö.-gavel icke på normalt sätt byggdes ovanpå och omkring korets v.-gavel, utan v. om densamma och på ny egen grund. Orsaken kan möjligen varit den att man beslutat att öka långhusets H. till taknocken med omkr. 4 m samt att bredda och välva det. Den större belastningen, som grunden alltså skulle komma att bära, ville man möta genom nylagd, tillfredsställande grund v. om den gamla. De fyra kryssvalven omkring mittkolonnen slogs något senare. Förebilden bör ha varit Tingstäde, men i utförandet fingo valven här en modernare form med stigande hjässlinjer. En relief vid sydportalen (fig. 245) som framställer aposteln Jakob d. ä. med pilgrimsstav är möjligen av Calcarius Primus, möjligen av Globus. Tid för bygget 1210, vävningen utfördes något senare. Tornet påbörjades i sammanhang med långhuset men blott det nedersta partiet blev färdigt. Det var nu av samma B som långhuset. Byggmästaren hade nämligen reviderat ritningen för kyrkans fullbordan genom en breddning och höjning av tornet, en konsekvens av den långhusets förstoring som redan genomförts (fig. 277 c). Triumfkrucifix (fig. 258) c:a 1210.

IV. Efter ett kort avbrott fortsätter tornbygget t. o. m. nuvarande lägre klockgluggsvåningen och meningen var att enligt redan vid period III omtalad ritning avsluta stentornet med spetsiga gavelrösten i n. och s. (fig. 277 d) och täcka det med ett sadeltak, nående en H. av 90 ty. f. = 28,2 m), bestämd genom triangulering på kyrkans L bakom tornet utan absiden (se fig. 277 d). Detta skulle givit den rimligaste avslutningen på ett bredtorn, som Ganthems ju är. Byggmästaren i perioderna III och IV använde tysk måttstock, alltså förmodligen upplärd under en tysk byggmästare i Visby. Tid: omkr. 1220.

V. Detta sadeltak blev aldrig byggt. Ny ledning höjer tornet med fyra låga rösten och spira upp till omkr. 41 m. H., d. v. s. 130 ty. f. Röstena avtrubbade och av växlande B. Mästare kanske Lafrans Botvidarson, vars stil igenkännes i moderniseringen av v.-portalen. Tid omkr. 1235—50. (Fig. 277 e).

VI. Retabel med målad calvariegrupp, apostlar m. m. inom skulpterat ramverk. Omkr. 1330—40 (fig. 254—257).

VII. Muralmålningar av Passionsmålarens verkstad omkr. mitten av 400-t. (fig. 250, 251).

VIII. Predikstol 1665.

IX. Inredning och nattvardssilver, 1700-t.

X. Kyrkogården får ny mur och planteras 1876-78.

XI. Restaurering 1882, då bänkkvarteren ersätts med lösa enkla bänkar och en läktare bygges.

XII. Retabet på högaltaret ersättes med en ny altaruppsats i gotikimitation 1901.

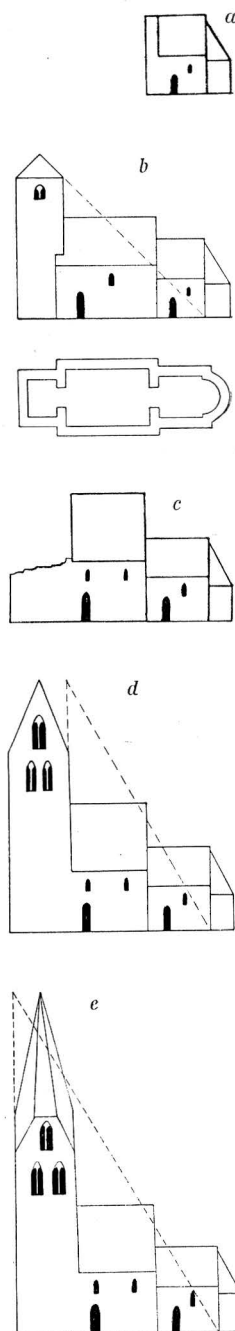

Fig. 277. Kyrkans tillväxt. Skala 1:1000.
Erweiterungen der Kirche.
Growth of the church.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Mindestens vom Beginn des 12. Jahrhunderts an, wenn nicht schon früher, gab es hier eine Kirche von unbekanntem Aussehen. Von dieser ist der Taufstein erhalten (Abb. 260—274), eine Arbeit von Hegwaldr.

II. Um 1180 Beginn eines neuen steinernen Kirchenbaues. Baumeister war Calcarius Primus. Er baute das Chor (Abb. 277 a). Bemerkenswert das für Landkirchen ungewöhnliche Dachgesims aus Haustein, das an Tingstäde erinnert. Zuerst stand das Chor mit offenem Dachstuhl, ebenso die Apsis. Die Einwölbung geschah etwas später, jedoch vermutlich noch im 12. Jahrhundert. Das für den neuen Kirchenbau nun vorliegende Gesamtprojekt, dürfte wie Abb. 277 b ausgesehen haben. Gesamtlänge 90 Stånga Fuss à 27,7 cm. = 24,93 m.

III. Der Bau wird im Grossen und Ganzen nach dem aufgestellten Projekt fortgesetzt, aber mit einigen Abweichungen: der Ostgiebel des Langhauses wird nicht wie gewöhnlich auf und um den Westgiebel des Chores gebaut, sondern westlich desselben auf neuem eigenen Fundament (Abb. 277 c). Die Ursache kann möglicherweise die gewesen sein, dass man beschloss, die Breite und die Höhe des Langhauses zu vergrössern sowie es einzuwölben. Der grösseren Belastung, der das Fundament demgemäss ausgesetzt würde, wollte man daher durch ein neu gelegtes Fundament in genügender Weise begegnen. Die vier Kreuzgewölbe wurden erst etwas später um ihre Mittelsäule gewölbt. Zum Vorbild dürfte Tingstäde genommen worden sein, aber bei der Ausführung erhielt das Gewölbe hier eine modernere Form mit steigenden Scheitellinien. Ein Relief am Südportal (Abb. 245), das den Apostel Jakob 12. Ä. mit Pilgerstab darstellt, ist vielleicht von Calcarius Primus, vielleicht von Globus. Zeit des Baues 1210. Der Turmbau wurde gleichzeitig mit dem Langhaus begonnen, nur der unterste Teil wurde indessen fertig. Der Riss für den Turm war revidiert, er war jetzt breiter und höher vorgesehen als im ursprünglichen Projekt, eine Konsequenz der Erhöhung und Erweiterung des Langhauses (Abb. 277 c). Triumfkreuz (Abb. 258) von c:a 1210.

IV. Nach einer kurzen Unterbrechung wird der Turmbau fortgesetzt bis einschliesslich des jetzigen Schallöchergeschosses und es bestand nach dem schon in der Bauperiode III erwähnten Plan die Absicht, den Turm bereits hier mit einem quergelegten Satteldach horizontal abzuschliessen (fig. 277 d). Doch, dieses Projekt, so angemessen für einen Breiterturm wie Ganthem, wurde nie ausgeführt. Bauleiter während der Perioden III und IV war wahrscheinlich ein Cistercienser, der mit »griechischem« Masstab (1 Fuss = 33 cm) arbeitete.

V. Von ca 1220 bis ca 1235 ist Baustillstand. Dann macht sich eine neue Idee geltend. Nämlich die, auf gotischer Weise die Steinmauern des Turmes mit Giebeln abzuschliessen, zwischen denen sich eine achteckige hölzerne Spitze zu grösserer als der früher bestimmten Höhe erheben sollte auf der Grundlage einer Triangulierung mit der Kirchenlänge hinter der Turmmitte als Basis, die eine Spitzenhöhe von 40,8 M. ergibt, gleich 130 deutsche Fuss. Die Giebel erhielten einen stumpfen Abschluss, vielleicht wegen der länglichen Grundrissform des Turmes. Das Turmportal wurde in frühgotischer Form modernisiert, vielleicht durch Lafrans Botvidarsun. Es ist bemerkenswert dass Lafrans in der Kirchen Hellvi und Hejnum den deutschen Massstab benutzt (fig. 277 e). Periode c:a 1235—50.

VI. Retabel mit gemalter Kalvariengruppe, Aposteln usw. in skulptiertem Rahmenwerk c 1330—40. (Abb. 254—257).

VII. Malereien aus der Werkstatt des Passionsmalers um die Mitte des 15. Jahrhunderts (Abb. 250, 251).

VIII. Kanzel von 1665.

IX. Einrichtung und Abendmahls-Silber, 18. Jahrhundert

X. Der Kirchhof erhält eine neue Mauer und wird bepflanzt 1876—78.

XI. Restaurierung von 1882, bei der das Gestühl durch lose Bänke ersetzt und eine Empore erbaut wird.

XII. Das Hochaltar-Retabel wird durch einen neuen Altaraufsatz in neu-gotischem Stil ersetzt 1901.

SUMMARY

I. A church — its form however unknown — existed early in the 12th century, or even earlier. The baptismal font by Hegwaldr (fig. 260—274) is a relic from this early structure.

II. The building of a stone church commenced about 1180, a chancel being built by the anonymous 'Calcarius Primus'. Note the stone cornice, a feature seldom encountered on provincial churches. This one is akin to the cornice at Tingstäde. For a time, the roof-trusses of chancel and apse were visible. The vaulting was constructed at a later date — during the same century however (fig. 277 a). The project for the new church probably resembled fig. 277 b.

III. Building continued more or less in line with the project, except that the east wall of the nave was not, as is normally the case, built on to and around the west wall of the chancel, but to the west of it on new foundations. The reason for this may have been a decision to add 4 m. to the height of the nave, to have it wider and provide it with vaulting. The problem of increased weight was solved by the provision of this new foundation to the west of the old one. The four crossvaults round the central pillar of the nave are of a somewhat later date. The model must have been Tingstäde, but here in Ganthem the vaulting was given a more advanced form with rising ridges. A relief to the right of the south doorway (fig. 245), probably representing James the Elder with a pilgrim's staff, may be by 'Calcarius Primus' or by 'Globus'. Date of the building: 1210, the vaulting, as we have said, being somewhat later. Work on the tower was begun in connection with the nave, but only the lower part was completed. It had the same width as the nave. The architect had revised the project for the completion of the church, these changes taking the form of an addition to the height and the width of the tower, and being the result of additions already made to the nave (fig. 277 c). The rood (fig. 258) was made to fit the rood-arch, about 1210.

IV. After a short interruption, the building of the tower was continued up to the present bell storey, and the idea was to finish off the whole with a transversal saddle roof (fig. 277 d). This idea so well adapted to a tower with longrectangular ground like Ganthem's, was never brought in action. From c. 1220 to c. 1235 there was a stillstand in the building work.

V. Then a new project was brought in action, namely to finish off the stone walls with pediments, from which an octagonal wooden spire arose. (Height about 40,8 m.) These pediments were truncated, perhaps because of the oblong plan of the tower. The doorway was modernized in the style of Lafrans Botvidarsun. Period: about 1235—1250. (Fig. 277 e and 247 b).

VI. Retable with painted panels of a Calvary group, apostles and saints with a carved framework. 1330—40 (fig. 254—257).

VII. Mural paintings by the 'Passion Master', mid-15th century (fig. 250, 251).

VIII. Pulpit 1665.

IX. Interior details and silver, 18th century.

X. New wall around the churchyard, trees planted 1876—78.

XI. Restoration 1882, when the old pews were replaced by new, plain benches, and a loft was built.

XII. The Gothic retable was replaced by a new one in imitation Gothic, 1901.

Fig. 278. Halla kyrka från SÖ.
Ansicht von SO. Halla church from S.E.

HALLA KYRKA ANNEX TILL DALHEM

TRYCKTA KÄLLOR: BRUNIUS II, s. 327. — STRELOW med årtalet 1196. — P. A. SÄVE BERÄTT. 1864, s. 273—276, fyra teckningar samt akvarell av glasmålningar; anteckning om »Hallegårda slott»

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: A. T. A.: osign. blyertsteckn. av kyrkan med gamla stigluckan, 2 blyertsteckn. av ö. korfönstret, sakr.-fönster och konsol i koret efter ÅBERG; tuschteckn. av dopfunten av S. ANJOU; blyertsteckn. av ornament på nu borttagna sidoaltaret, 5 blyertsteckn. av sakramentsskåp av J. ÅBERG, A. T. GELLERSTEDT, APPELBERG och osign. kalkering av målning i sakramentsskåp. — R. A.: E. D. handl. 17.12. 1875 (om n. sidoaltarets borttagande, nytt golv och nya bänkar samt läktare); E. D. handl. 3.8.1906 (ang. ritn. till uppvärmningsanordn.).

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1696; INV. 1694; HALLA C:1 med förteckning över div. gåvor

Det finns en gård med samma namn som kyrkan, som åtminstone i äldre tid gränsade (enl. ägokartor före skiftet) till kyrkogården. Kyrkan synes alltså tillkommen inom gården Halla och urspr. byggd av gårdens ägare. Att döma av äldsta föremålets datum — funtens — måste kyrkan i någon form existerat åtminstone omkr. 1130. Jfr P. A. SÄVE, BERÄTT. 1864 ang. »Hallegårda slott» och där ännu 1857 synlig ruin.

Kyrkogården omgives av dike med stödmur, ligusterhäck i ö. och s., risig granhäck i n. och v. samt därtill anslutna lönnar och andra lövträd. Tidigare utgjordes inhägnaden av »plank». Stigluckor omtalas i n. och i s. (RÄK. mellan 1722 och 1723); båda äro bevarade i teckningar (fig. 279). Dessutom nämnes i RÄK., vilka av socknens gårdar, som skulle underhålla varje särskild lucka samt planket, som delas upp med »2 ledh» för varje av uppräknade gårdar. Även »luckan i klockaregården» omtalas. Den stod kvar ännu på 1890-t. enl. uppgift av förre folkskolläraren Herlitz.

KYRKO-
GÅRDEN

Halla är en av de många gotlandskyrkor, där byggnadsverksamheten stoppats sedan en stor ansats gjorts i ungotisk tid. 1270 hade endast det ungotiska koret blivit uppmurat. Långhuset är den äldsta kvarstående kyrkodelen, det är troligen invigt 1196 och senare genom en förlängning förenat med det nya koret. Tornet är byggt i samma skala som långhuset och i anslutning till detta omkr. 1230. Sakristian är samtidig med det nuvarande koret.

KYRKOBYGG-
NADENS HU-
VUDELAR

Ett äldre kor måste ha funnits. En rest därav är ett stycke absidsockel framför nuvarande tornportalen (fig. 297—298). Denna portal har så ålderdomlig form, att den kan förmodas urspr. tillhört gamla koret, ja, så ålderdomlig, att detta kor kan tänkas tillhöra en på 1000-t. till Gotland införd plantyp med rakt korslut. I så fall skulle absiden tillbyggt först samtidigt med att man började uppföra tornet omkr. 1230, och man skulle då flyttat gamla korportalen till tornbygget och givit koret en ny portal. Jfr Havdhem i ett kommande band! Vi förmoda, att absiden tillkommit omkr. 1120 (jfr dopfunten s. 284).

Långhussockeln är en skråkant (fig. 287 c) fasaderna huggen sten.¹ Urspr. givetvis blottade blevo de strax före BRUNIUS' besök »på ett vandaliskt sätt» överrappade.

LÅNGHUSET

Av långhusets nuvarande båda stora fönster, ett i n. och ett i s., blev det s. (fig. 289) omkr. 1860 utvidgat. Urspr. var det ett litet rundbågigt »med sneda smygar till det yttre och inre samt med en mycket hög bröstning». (BRUNIUS III, 327). Ett litet rektangulärt fönster i murförlängningen invid predikstolen blev upptaget 1697, samma år som denna möbel fick sin målning. I n. såg BRUNIUS ingen muröppning.

Den enkla portalen i s. (fig. 290) är tydligen vidgad. Arkivolternas halvcirklar äro oregelbundna, liksom om de utökats med en sten och gångjärnen ha flyttats från post till smyg. En av omfattningens kvadrar i ö. pryds av en ryttarebild i relief (fig. 291). Han liknar krigare på Sighrafrs dopfuntar.² Hjälmerna i Halla är dock spetsigare, sköldhörnen mera rundade, jämförligt med sigill och handskriftsillustrationer fr. omkr. 1150—1200.

Remstycket i s. är urspr. och sirat med en snidad repstav (fig. 293, jfr även fig. 279; så ock i Guldrupe, Bd IV: 3). N. remstycket är icke medeltida, det förändrades trol. 1737. — Yttertaket är tegelbelagt sedan 1699—1702, omlagt 1931.

¹ Den huggna stenen framträder i n., där putsen fallit av. En häll vid v. hörnet nederst å s. fasaden är 2,6 m L., 0,69 m H., ett stycke sockel i s. är märkligt långt: 4,46 m. Hela nedre skiftet består här av stående hällar; högre upp, så vitt synligt, liggande block.

² Jfr ROOSVAL, Steinmeister, Taf. LVIII; 1 (Skogstibblefunten) och s. 187 samt REVISION II i Fornvännen 1925, s. 302, där funtar av Skogstibles typ förläggas till 1183—1214.

Fig. 279. Kyrkan med kyrkogårdsinhägnad och S stigluckan från SV. A. visar ett snidat repstavs-ornament på långhusets remstycke (jfr fig. 293). Ösign. teckning före 1875. A.T.A.
 Ansicht von Kirche und Kirchhofsgehege mit südlicher Friedhofspforte von SW. A. zeigt ein Detail vom Maueranschluss des Langhausdaches (vgl. Abb. 293).
 Church and churchyard fence with S. lychgate from S.W. — A. detail of woodwork under eaves of nave (cf. fig. 293). Unsigned drawing before 1875.

Golvet är av trä i hela kyrkan utom å altarpuppningen, där tuktade eller huggna hällar ligga. På fotografi av 1875 (fig. 301) är det lagt med oregelbundna firsidiga hällar. 1733 omtalas sten till kyrkogolvet. 1735 »100 st. 3 quarters sten för golf».

Innertaket är nu ett platt loft målat 1697 (se s. 270), men möjligen byggt tidigare. Urspr. var takstolen öppen, vilket bevisas av att de båda inåt loftet vettande gavel-

Fig. 280. Exteriör från S. Foto C. F. Lindberg 1875.
Äusseres von S. Exterior from S.

röstena äro behandlade som godsidor. Det v., som ju urspr. tillhörde långhuset, har täckande, snyggt utstruket bruk, det ö., som är korets triumfbågeröste, är fint putsat. Även detta tillhörde ju långhusloftet, sedan det gotiska koret tillkommit. Urspr. takstolen är till största delen bevarad (fig. 292), timrad av fur i smäckra mått, som erinra om

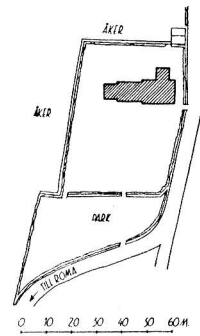
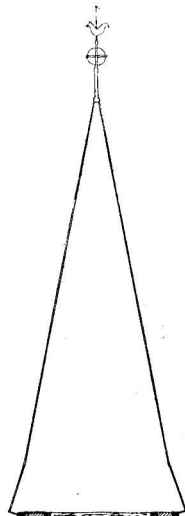

Fig. 281. Situationsplan.
Skala 1:3000. Fig. 281—287
uppm. av E. Persson och
K. J. Karlström 1928.
Situationsplan. Plan of site.

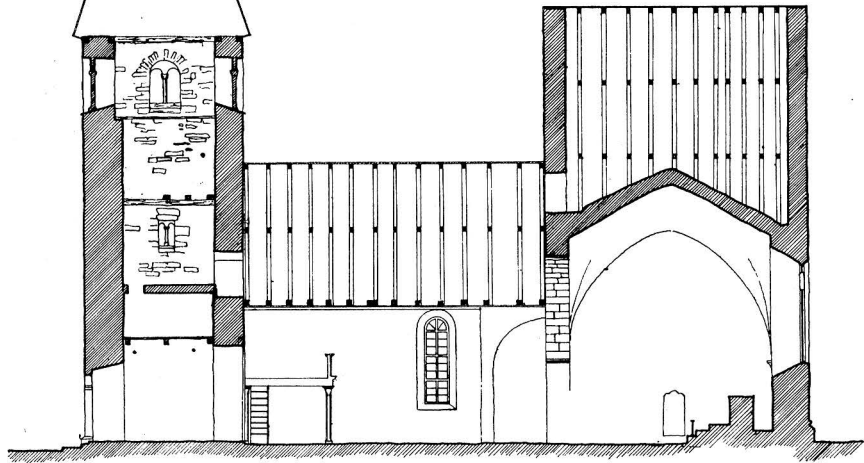
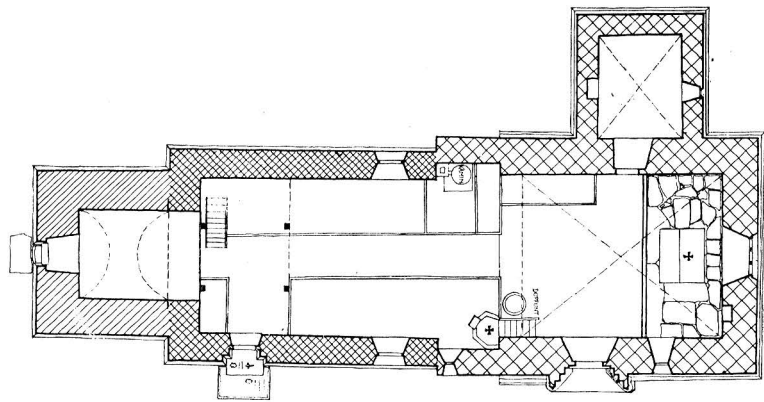

Fig. 282. Längdsektion mot N. Skala 1:300.
Längssnitt gegen N. Complete side elevation towards N.

■■■■ PERIOD I
 ▨▨▨▨ —> II
 ▧▧▧▧ —> III
 0 5 10 15 20 M.

Fig. 283. Plan. Skala 1:300.
Grundriss. Plan.

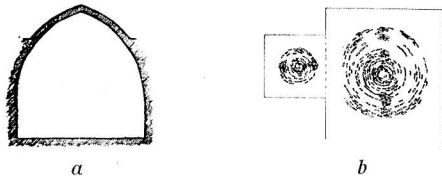

Fig. 284. a. Diagonalsektion genom korvalvet NV. —SÖ. b. Valvplan för kor och sakristia. Skala 1: 600.

a. Diagonalschnitt durch das Chorgewölbe NW.-SO. b. Gewölbeschema für Chor und Sakristei.

a. Diagonal section of chancel vaulting N.W.—S.E. b. Plan of vaulting in chancel and vestry.

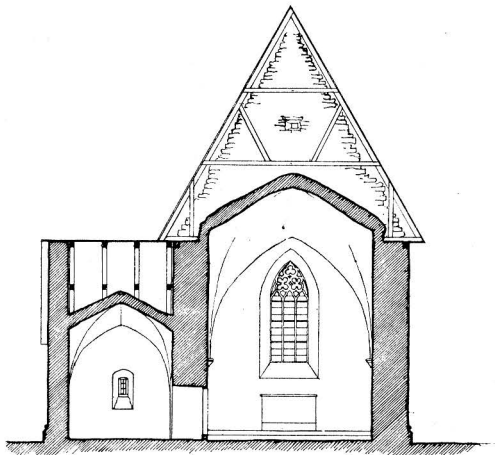

Fig. 285. Sektion genom kor och sakristia mot Ö. Skala 1: 300.

Schnitt durch Chor und Sakristei gegen O. End elevation of chancel and vestry towards E.

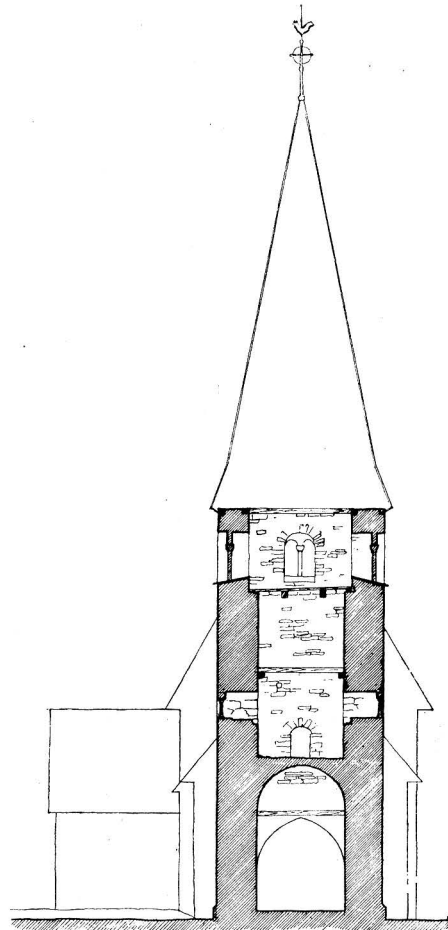

Fig. 286. Sektion genom tornet mot Ö. Skala 1: 300.

Schnitt durch den Turm gegen O. End elevation of tower towards E.

den gamla takstolen i Garde, dock utan den förfinade utformningen därstädes. Det är märkligt att vissa av de v. riorna varit förbundna genom små bjälkar i v.—ö. riktning.

De två östligaste takstolarna äro yngre, tillkomna då förbindelsemurarna (och koret) byggdes. Riorna äro här lagda löst på murkrönen, de tillhöra icke takstolen, utan äro sent tillkomna för brädloftets spikande. F. ö. äro alla takstolar urspr., ganska vittrade och insjunkna i mitten. Under nyare tid, förmodligen 1737, då n. hammarbandet förnyades, har man kapat nederändarna å samtliga sparrar och lappat dem med nya bjälkbitar i vilka också nya högben fästats. Hanbjälkar ha också blivit i nyare tid insatta.

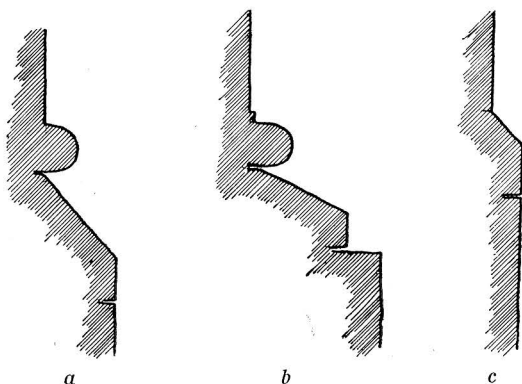

Fig. 287. Socklar. *a.* kor och sakristia; *b.* korets V del; *c.* långhus och torn. Skala 1:20.

Sockelprofile: *a.* Chor und Sakristei; *b.* Westteil des Chores; *c.* Langhaus und Turm.
Ground-courses. *a.* chancel and vestry; *b.* W. part of chancel; *c.* nave and tower.

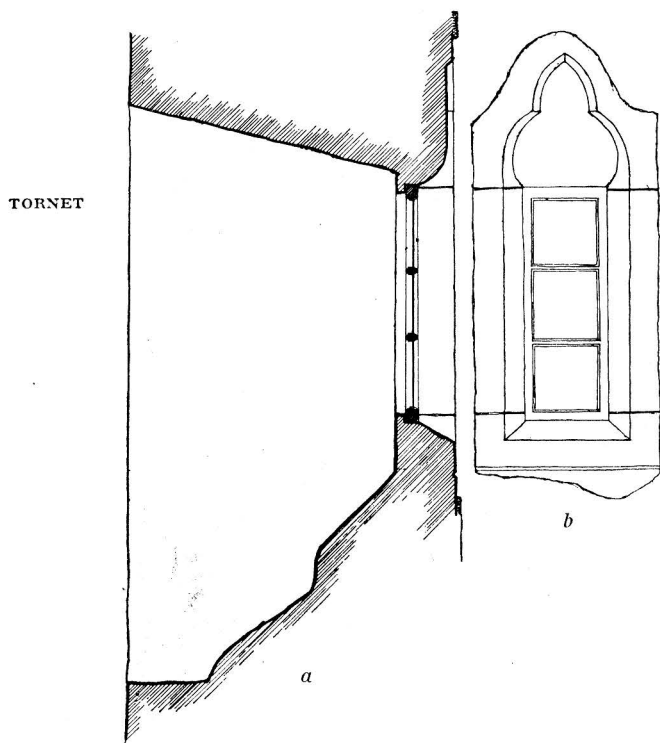

Fig. 288. Fönster i sakristian: *a.* sektion, *b.* från utsidan. Skala 1:20. Uppm. av E. Persson och K. J. Karlström 1928.

Fenster der Sakristei: *a.* Vestry window: *a.* section; *b.* Aussenansicht. *b.* exterior.

År 1931 blev varje sparre förstärkt med en påspikad tunn bjälke, varvid nedsjunkningen i gamla sparrens mitt utfylldes, så att den nya bördningen kunde påspikas i en jämn yta. En huv av bräder, som förut bildat taknock, blev nu borttagen (men är bevarad, liggande på vinden) och ersatt mednocktegel. Vindsområdets v. gavelmur är ovanför bindaren, som sagt, lagd av tuktad sten med utstruket bruk betäckande hela muren. Så bör alltså kyrkans inre murytor inom takstolsområdet tett sig under den förgotiska tiden. Här finnes en stickvälvd muröppning som anlagts med tanke på det blivande tornet.

Ryttarreliefen vid s. portalen bekräftar genom sin ovan givna datering, att STRELOW's årtal 1196 må anses gällande för långhuset.

Tornet är byggt ridande på långhusgaveln. De på vanligt sätt i långhusets v. mur i förväg ordnade utskjutande förbandsstenarna kunna iakttagas i tornbågens vederlag.

Sockeln (fig. 287 c) är lik långhusets, men har bredare skråkant (15 cm) och ligger något lägre. Fasadmaterialet är huggen sten i liggande block, nu putsad.

Ljusgluggar för första våningen ses i n. och s., vardera formad som två små rundbågar i murens ytterliv, skilda av en fint skulpterad kolonnett (fig. 295, 296) med skaft av röd Etehemsmarmor; kapitälet tillhör samma grupp som de enklare i Visby Mariakyrkas kor, invigt 1225. Översta våningens rundbågiga klockhål delas av

Fig. 289. Exteriör från S. Foto B. Sahlin omkr. 1900.
Aussenansicht von S. Exterior from S.

en smärt mittkolonn med tärningskapitäl. S. gluggens inre smyg täckes delvis av en bildsten. De urspr. kolonnskaften torde varit tjockare: i v. gluggen ses ett fragment av dylik.

Den enkla v. portalens (fig. 297) yttre betäckning består av en ur ett block huggen rundbåge, som åt ömse håll vidgas genom fasning. Detta måste vara en äldre portalomfattning, förmodligen från gamla koret. Det är samma primitiva typ som i de urgamla kyrkorna i Garde och Källunge. Dörrens beslag och den skulpterade tåtlisten torde kommit från samma portal.

Den högspesta tornspiran (fig. 280), som övergår från fyr- till åttkant, är till större delen nybyggd 1864, reparerades 1931, med bibehållande av den gamla formen. Samma form synes å teckning i SÄVE BERÄTT. 1864. I RÄK. talas om tornet 1753: »Johan Suderbys förbättrar tornet», av vilka ordalag synes framgå, att även vid denna reparation gammal form bibehållits. Tornets totala H. är 31,4 m från sockeln räknat, men även från marken räknat, om man betraktar marknivån i kyrkans östra del vid nuvarande korportalen som normgivande (31,4 m = 100 ty. f.).

Tornbågen är bruten genom långhusets v. mur, därvid har murkärnan med dess blandning av små stenar och bruk blottats och är nu icke ens betäckt av puts. Man ser här, som redan ovan nämnts, ett par av de vid långhusbygget förberedelsevis inlagda förbandsstenarna till tornet. Trol. är tornbågen vidgad.

Fig. 290. Långhusets S-portal. Foto E. Erics 1914.
Südportal des Langhauses. S. doorway of nave.

Bottenvåningen betäcker av platt trätak. Strax därovan finns ett tunnvalv: bjälkarna, som nu bära det nämnda trätaget, ha urspr. burit valvets skålning och vittna ännu genom sina urtagningar om konstruktionen. I tunnvalvet är nu sedan omkr. 1860 (enl. förre kyrkvaktaren Stenströms uppgift) en genombrytning för stegen. Tidigare gick man upp till tornet genom en ännu nedifrån synlig öppning i långhusloftets s.v. hörn. Här ligga ännu, ovanpå loftet, gångbräder utmed tornmuren fram till tornets mot skeppet vettande glugg. Denna plats för uppgången är säkerligen medeltida tradition.

Tornrummet ovan valvet (tornets 1:a våning), vars väggar äro av huggen sten, upplyses av de nämnda gluggarna med de vackra kolonnetterna samt öppnar sig medelst

Fig. 291. Relief i långhusportalens omfattning, trol. 1196.
 Relief in der Einfassung der Scultured relief in surround of
 Langhausportals, vermutlich nave doorway, probably 1196.
 1196.

redan nämnda rundbågiga genomgång mot skeppsvinden, alltså urspr. mot själva kyrkorummet. Denna 1:a våning gör ett överraskande intryck genom sitt förfinade utförande. Det förefaller som ett privilegierat herrskapsrum, väl för husbonden på Halla gård? Från rummet kunde man dock icke följa altartjänsten. Utsikten var blockerad genom takstolsvirket och den urspr. säkert trånga och låga triumfbågen. Kanske fanns en läktare i eller ovan tornbågen, förenad med torngemaket genom en trappa? Jfr Sv. K. Östergötland II, Vreta klosterkyrka, rekonstruktion av en läktare fig. 28 b!

I tunnvalvet äro flera hål för klocklinor, varav åtminstone ett är urspr. Å dess glatta ytor ses hål efter ekrarna i den numer försvunna hjulnavliknande holken, som måste varit lik de ännu i Lummelunda förvarade, (Bd I, s. 103, 104). Av detta hål framgår att tornet avsetts för klocka eller klockor, och detta bekräftas av förhållandena i 2:a vå-

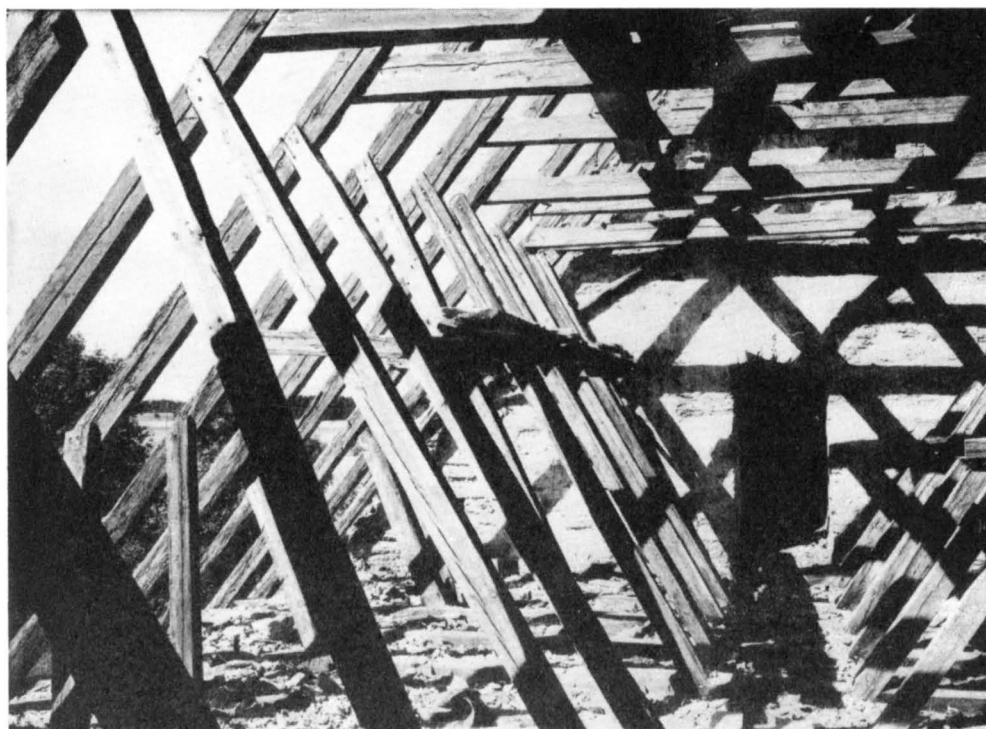

Fig. 292. Långhusets takstol mot V. Foto 1931.
Dachstuhl des Langhauses gegen W. Nave roof-trusses towards W.

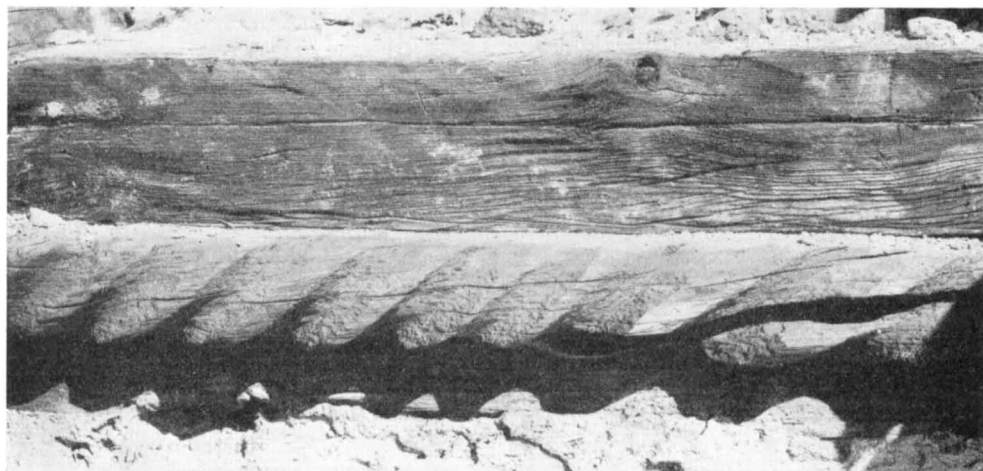

Fig. 293. Remstycket på långhusets S-sida. Jfr fig. 279. Foto 1931.
Oberbalken an der Südseite Detail of woodwork under eaves. Cf.
des Langhauses. Vgl. Abb.279. fig. 279.

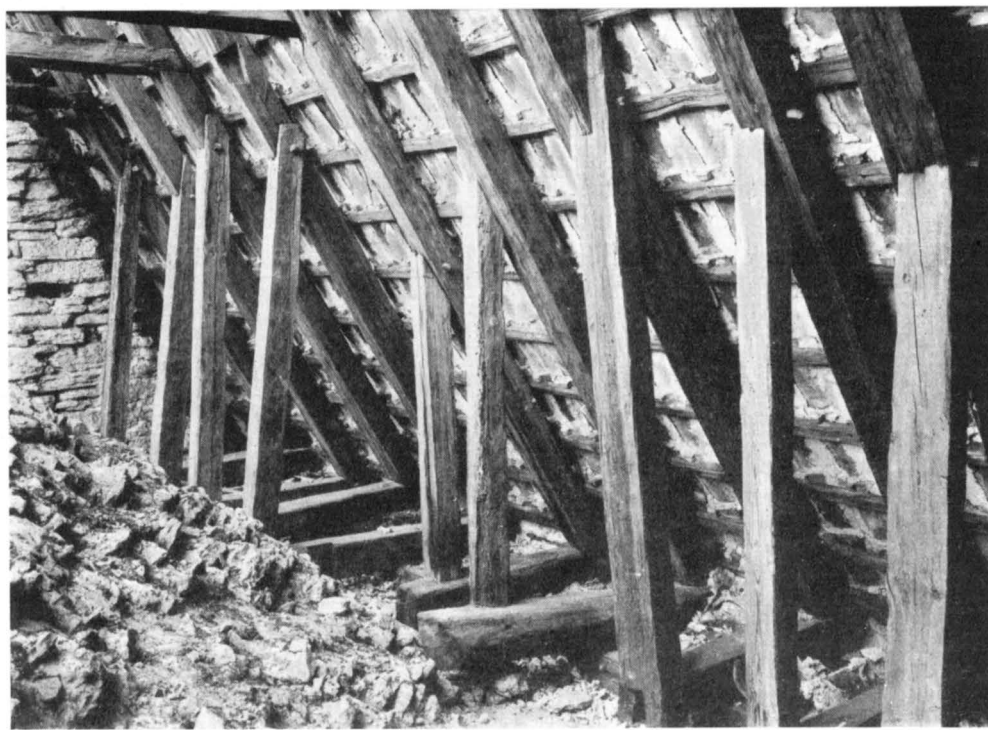

Fig. 294. Takstolen i koret. Foto 1931.
Dachstuhl des Chores. Chancel roof-trusses.

ningen, dit man når på stege. Där ses bjälkar, som förefalla urspr. inmurade, nära murkrönen och som visa flera spår efter tidigare där inhängda klockaxlar. Även nuvarande klockan hänger å dessa gamla bjälkar. Klockvåningen hade intill 1931 ett murket plant trägolv, som då ersattes med ett »vattendäck» av bräder, sluttande ned mot en mittelränna.

Att döma av formen på 1:a våningens kolonnettkapitäl torde tornet byggts av den s. k. Maria-Nicolai-mästaren i Visby, huvudmästaren för Nicolai långhus och för tyska S. Marias kor, förmodligen omkr. 1220.

Korets sockel (fig. 287 a, b) är rundstav på skråkant, hörnkedjorna ha putsrand. Två stenar med runinskr. stå i s.ö. hörnkedjan.

KORET

Sydfönstret (fig. 299) är smalt med triangelformad betäckning i ytterlivet, trifolieformat över posterna. Jfr Klinte kor (Bd III, fig. 380, daterat omkr. 1270 å s. 316), Guldrupe, (h. 3 fig. 389) och Fröjel (Bd III, fig. 415, 419, daterat omkr. 1270 å s. 358), där trifoliefönstret dock är bredare och delat av mittpost. Halla ö. korfönster är brett och rikt uppdelat med spröjsar och rosverk (fig. 302). Det förefaller, i jämförelse med det smala s.-fönstret, som arbete av en senare tid, men å andra sidan har koret i Klinte samma

kombinering av fönsterformer; trifoliebetäckning i s. fönstret, delat rosverksfönster i det ö. Och koret i Follingbo förenar det breda delade ö. fönstret, visserligen icke med ett smalt i s., men med samma portal-komposition som i Halla (se Bd I, fig. 607; s. 520 hänförd till omkr. 1260). Och åtminstone i Follingbo, vars finhuggna murytor ligga klart skönjbara för granskaren, är det tydligt, att båda fönstren äro urspr. Fröjelkorets s.-fönster visar även att den trifolieformade betäckningen kan vara förenad med tvådelning.

Halla korportals tympanon (fig. 299) har en insnört trifolieformad kontur med en rundstavformad droppe i centrum. Kappan är en jämntalig taggbåge, som fortsätter, lagd på karmarna, utmed dörröppningen ända till tröskeln. Kompositionen påminner om Follingbo koringång (Bd I, fig. 607, å s. 520 hänförd till omkr. 1260).¹ Kapitälbanden (fig. 300) äro dock helt annorlunda än Follingbos, som tillskrivas Ronensis. Bl. a. finns det i Halla, jämte de spänstigt unggotiskt modellerade knoppstjälkarna, ett enstaka naturligt ekblad, som eljest tillhör höggotiken (se Martebo, Bd I, fig. 64). Tillkomsttiden skjutes härigenom framåt till omkr. 1300. Emellertid brister sammanhanget mellan kapitälbanden med smygar samt rösten och de inre delarna.² Detta fordrar förklaring. Den grovt tuktade roten å basblocken, som avsågs att vara instucken och dold i muren har måst förbli synlig. Dessutom passa icke smygarna riktigt ihop med portalens poster: *de lodräta bågfriserna på de senare bli överskurna av kapitäl- och basband*. Det är med ett ord fullkomligt tydligt att de yttre delarna äro sekundära, medan de inre funnits inmurade från början. Det var en praktisk åtgärd att bygga in posterna och tympanon genast, även om de rikare dekorerade yttre partierna skulle låta vänta på sig. Sedan den kraftiga, inre fattningen blivit uppsatt kunde nämligen kyrkan låsas med stadiga dörrar. — På ö. posten finnas stenhuggarmärken.

¹ Visserligen gör tympanonformen i och för sig intryck av tidigaste unggotik. Den snörda trifoliekurvan ärves från övergångsstilen, där den uppträtt i Ganns långhusportal (Bd II, fig. 141, å s. 92) hänförd till omkr. 1240 och i det samtida Roma kor (Bd I, fig. 654) och Träkumla kor (Bd III, fig. 36, å s. 31 bestämd till omkr. 1220). I de tidiga unggotiska, spetsbågiga Fole korportal (Bd I, fig. 340; å s. 321 daterad till 1200-t:s mitt eller något senare) och Othems korportal (Bd II, fig. 215; s. 150 bestämd till omkr. 1240) är trifoliekonturen liksom i Halla försedd med droppe i centrum. Men detta måste anses som en genom flera perioder av gotik omtyckt form. Som helhet representerar Halla korportal dock en helt annan rikare typ än dessa nämnda övergångs- och tidigt unggotiska; med sin ända till tröskeln släpande rundbågsfris (som är huggen i samma block som poster och tympanon själva) erinrar Halla om den höggotiska Martebo huvudportal (Bd I, fig. 69), Dalhems tornportal (ROOSVAL, Kirchen, Taf. 116), ja, t. o. m. om Egypticusportaler t. ex. Burs korportal (ROOSVAL, Kirchen, Taf. 118), Lye korportal (ROOSVAL, Kirchen, Taf. 118, lösning såsom Halla), Norrlanda långhusportal (ROOSVAL, Kirchen Taf. 121). Dessa fyra sistnämnda avvika dock från Halla genom tympanonkonturen. Nu finns det en Gotlandsportal, som förenar den genomgående rundbågefrisen med tympanons trifoliekontur just som i Halla. Det är i Follingbo. Det överlägsna, tekniska utförandet i Follingbo synes verkligen varit mönstret för Halla.

² En blandning av stiliserade och naturliga blad har dock även Västkinde långhusportal, Bd I, fig. 216; å s. 201 hänförd till omkr. 1275, unggotik, en datering som nog måste föryngras, de naturliga flikiga blad, synliga å fig. 217 Bd I, likna fullkomligt dem på Dalhems v.-portal av Fabulator. Både Västkinde och Halla kapitälbands datum bör därför skjutas avsevärt framåt, trol. till omkr. 1300.

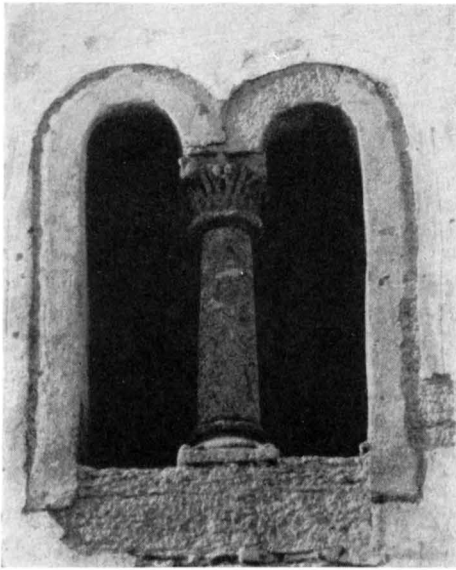

Fig. 295. Ljusglugg i tornets första våning.
Lichtöffnung im ersten Geschoss des Turmes. Window in first floor wall of tower.

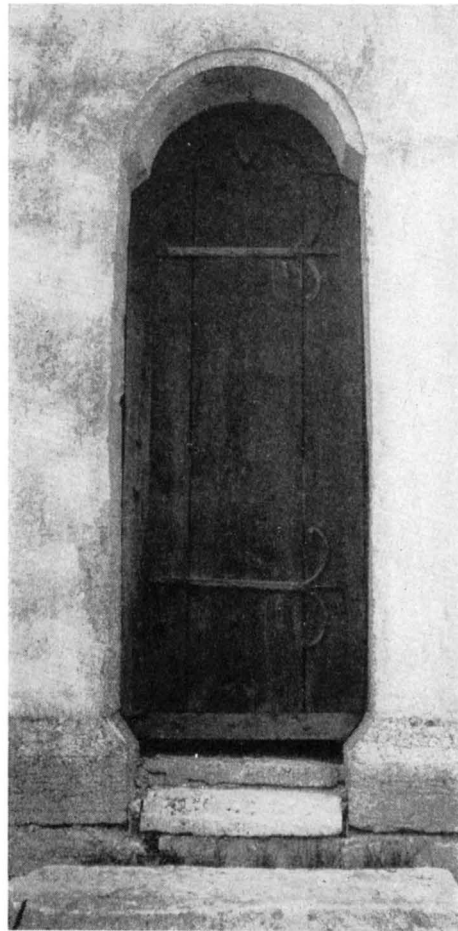

Fig. 297. Tornportalen. Foto E. Erics 1914.
Turmportal. Tower doorway.

Fig. 296. Kapitäel i N. torngluggen.
Kapitell der nördl. Turmschallucke. Capital in N. tower window.

Fig. 298. Trampsten vid tornportalen (=sockelsten från äldre absid?). Skala 1:20. Uppm. E. Persson och K. J. Karlström 1928.

Schwelle des Turmportales (Sockelstein einer älteren Apsis?).

Step in tower entrance (formerly ground-course of vanished apse?).

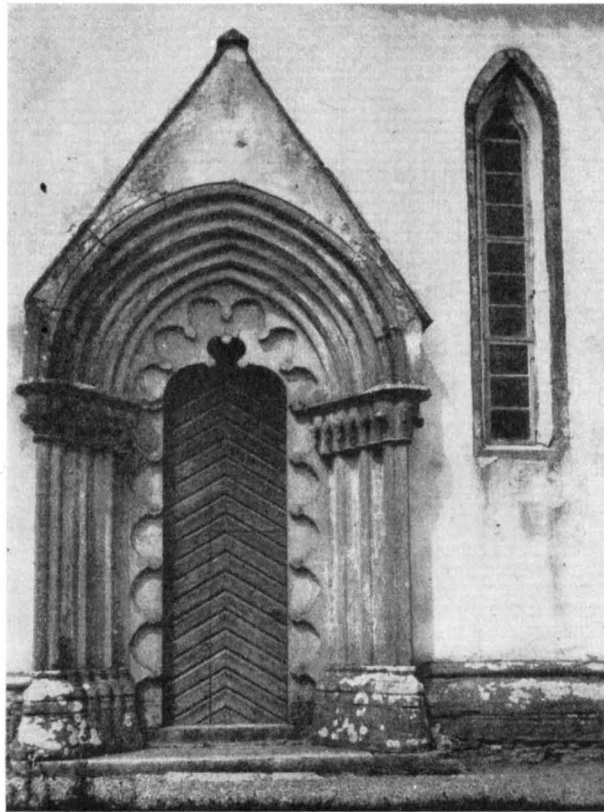

Fig. 299. Korportalen och S korfönstret. Foto E. Erics 1914.
 Chorportal und südliches Chor- Doorway and S. window of chan-
 fenster. cel.

En rekonstruktion av den urspr. ritningen skulle te sig ungefär som Follingbo korportal med den förenklingen, att kapitelbandet icke fördes fram över posten. Märk den låga plinten under basbandet, som skulle passat förträffligt i Halla. Vid utförandet i Halla råkade man komma in i det nya höggotiska schemat med höga plintar såsom i Martebo och till en viss grad redan i Klinte. Därigenom uppstår den misspydande kollisionen mellan rundbågefrisens nedersta del och basbanden. Kollisionen mellan kapitelband och rundbågefris uppstår genom icke fackmässig hopsättning. Meningen var att fris och kapitelband skulle fint tangera, icke skära över varandra.

Vattentaket är spånklätt. Vindskidorna korsar varandra över nocken och sluta i konturskurva drakhuvuden, kopierade 1931 efter de då ännu befintliga.

Golvet är sedan 1876 av bräder, altarpodiet dock stenbelagt.

Triumfbågens anfangslistor profileras av platta, hålkål, rundstav. Därunder skymtar ett inmurat profilerat verkstykke, profilerat med platta och karnis.

Fig. 300. Detalj av korportalens V kapitälband.
 Detail vom westlichen Kapitell- Detail of fig. 299.
 band des Chorportales.

Korets tältvalv (fig. 285) utgår i de båda ö. hörnen från små konsoler, upptill kubiska, profilerade med platta+hålkäl, nedtill omvänt pyramidiska (jfr liknande i Sjonhem, Bd IV: 3).

Den här följande undersökningen av takstolarna skall visa, att valvets fullbordan fördröjdes. Konsolerna torde däremot vara ursprungliga.

Takstolarna, av vanlig gotisk typ (fig. 294), ha ehuru till stora delar förnyade vid olika tillfällen behållit så mycket av den urspr. formen att deras historia åtminstone med sannolikhet kan tecknas. De byggdes först med tvärs över gående rior, de i mitten av grövsta virket, hela stammar endast rått tillyxade; högre upp två hanbjälkar; högbenen voro så ställda att ett valv skulle kunna få plats, d. v. s. högbenen i mitten ställdes tätt intill yttre hammarbanden, högbenen i ö. och v. fotade längre inåt och voro

snett ställda. Riorna blevo sedermera med oregelbundna, sneda hugg avbilade för att giva plats åt det uppväxande valvet. Att rior överhuvud lagts visar, att man under korets första byggnadsperiod var på det klara med att det planerade valvet skulle få vänta en god tid. Kanske spikades ett brädloft under riorna, kanske stod takstolen öppen. I vart fall torde valvet varit förberett genom avsatser å murarna.

Då valvet slogs, torde dess n. och s. sköldbågelinjer höjts omkr. 60 cm ovan den först tänkta linjen. Sedan valvet fullbordats, hade de nu genom avbilningen till takstolsulor förvandlade riorna fast läge på det genom valvet och fyllningen i valvets svicklar vunna massiva underlaget.

Takstolarna förblevo i det gamla tillståndet, men då sparrarna ruttnade utbyttes de mot nya. Detta tyckes först ha skett vid något tillfälle före 1700-t. med takstolarna nr 2, 4, 6, 7, 8, 10, 12 från ö. räknat, i vilka sparrarna utbyttes mot nya under det att de flesta gamla sulorna och högbenen äro kvar ännu i dag. Vid ett senare tillfälle — kanske 1703 (RÄK.) utbyttes sparrarna i nr 1, 3, 5, 9, 11 från ö. räknat och förstärktes systemet genom i hanbjälkarna infällda snedsträvor. Takstolen nr 1 är märkt i rödkrita med 2, nr 3 med 3, nr 9 med 4, nr 11 med 5 (numren ange alltså det nya virkets medlemmar: 2, 3, 4, 5). I de övriga stolarna finnas även snedsträvor men av mera provisorisk art, störar eller rester av utmönstrat äldre virke, påspikade vid okänd tid. Vid reparationen 1931, då förf. J. R. hade tillfälle till denna undersökning, borttogs intet gammalt virke, endast s. sulan i takstolen nr 2 från ö., som ersattes med en ny, men själv fick ligga kvar bredvid den nya. Här insattes också ett högben, som alldeles fattades. F. ö. fästades lossnade hanbjälkar och takfotsbräderna ersattes med nya; för att dessa skulle ligga vågrätt måste sulornas ändar något beskäras. Förut hängde tegelpannor på ribbor. Nu spikades bördning på sparrarna, varpå teglen fästades genom spikning. Då sparrarna delvis vridit sig, måste de ställvis jämnas för att de nya bördningsbräderna skulle ligga jämnt. Genom bördningens påspikning torde gamla takstolarnas fasthet blivit säkrad.

SAKRISTIAN

Sakristian är uppförd samtidigt med koret och har lika sockel (fig. 287 a). — På östväggen ett litet spetsbågigt fönster med skrånande inner- och yttersmygar (fig. 288), likt det lilla västra å S. Karin i Visby, ett i Guldrupe (se Bd IV: 3, fig. 396) och ö. fönstret i Klinte sakristia (Bd III, fig. 404). Ingången från koret med rundbågigt trifolieformad beteckning, dörren är sedan 1783 helt beslagen med järnplåt, övriga järnbeslag 1786. Taket är tegelbelagt (så redan 1734/35) med bördning av 1931. Sakristians golv utgöres av breda bilade plankor med tre hyvlade skåror i kanterna. Valvet (fig. 284 b) är likt korets. Takstolarna gamla, möjligen delvis medeltida.

Såsom Halla efter nya korets fulibordan tedde sig, var hon en klövsadelkyrka och kom genom omständigheternas makt att för all framtid bibehålla denna silhuett, som från början var tänkt som ett övergångsstadium. Korets fullbordan bör alltså betraktas som Halla kyrkas slutdatum. Genom vår undersökning av portalen kan antingen »omkr. 1270» eller »omkr. 1300» nämnas. Vid det första tillfället har säkerligen en invigning

Fig. 301. Interiör mot Ö. Foto C. F. Lindberg 1875.
Inneses gegen O. Interior towards E.

Fig. 302. Detalj av korets Ö fönster med glasmålning, omkr. 1300.

Detail vom Ostfenster des Chores mit Glasmalerei, um 1300. Detail of E. window of chancel with stained glass c. 1300.

ägt rum, ehuru portalomfattningen var ett gapande sår, valv saknades och kanske även ö. fönstret var provisoriskt ordnat. Man kan alltså med rätt beteckna »omkr. 1300» som det verkliga avslutningsdatum.

MEDELTIDA
GLASMÅL-
NINGAR

Medeltida glasmålningar finnas fragment av i ö. fönstret med mönster i stjärnform (fig. 302) samt lösa bitar och blyinfattning, som förvaras i ö. väggskåpet. Bland dessa några figurfragment såsom en signande hand med grön underärm i rödviolett ärm, hälften av ett ansikte samt tre bitar av en korsgloria. Det är, såsom ett stycke bevarad blyinfattning ytterligare visar, resten av en Majestas Domini i ö. korfönstrets mellersta fack, topprutan. Arbete av Alskogsrestauratorn omkr. 1300 (jfr VITRIARIUS, s. 36—40 och 158—160, fig. 117).

MURALMÅL-
NINGAR
TAK-
MÅLNINGAR

Medeltida målning i koret. I valvhjässan en rosett i rött och gult, erinrande om Mästerby.

Långhusets loft (fig. 304, 305) är målat grått i grått samt något blått och rostgult med fält och listverk av blad och frukter i den typ, som är bekant från Drottningholm och andra svenska slott i slutet av 1600-t. och som imiterar skulpterad stuck. I loftets västligare del en framställning av Yttersta domen (fig. 305). I zenit ses Gud Fader med inskr.: »Iag will ingenn Syndare dööd / utan att han omwender Sig / och lefwer.» Nedanför står Frälsaren samt bakom hans rygg orden: »alla edre Synder / kastar iag baakom min / Rygg.» Framför Honom: »Kommer Till / mig alla som arbeten / och ähro betungade / Iag will wederqwickia / eder och i / skolen finna ro / till edra sielar.» Vidare en personifikation av Lagen med orden: »Christus hafwer giordt Lagen till fyllest.» Nederst Adam och Eva samt inskr.: »Herre Tennk På / Tina Barmhertig/heet» och »Herre wij/hafwe Syndat». De beledsagas av en Gudsfruktans personifikation med inskr. tavla, varå »TIMOR / DOMIN / NI».

Fig. 303. Interiör mot Ö. Foto 1943.
Innes gegen O. Interior towards E.

Helvetet är framställt på medeltida vis som ett öppet gap, därinvid Döden som ben-rangel och Satan, hornprydd och lurvig. Liksom på Martebo portal (Bd I, fig. 71) och på en vattenkastare å Visby domkyrkas sydkapell är Satan fängslad med en kedja. En ängel håller kedjan och svänger hotfullt en nyckel, med vilken den Onde skall låsas. Till de tre onda makterna Död, Satan och Helvete höra följande inskr.: »Tu död / hwar ähr / tin udd; / Tu Diefwul hwar / ähr tin macht; Tu Helfwete / hwar ähr tin/ Seger.»

Den förhoppningsfulla stämningen i både ord och bilder är av särskilt intresse, när man erinrar sig de skrämmande Yttersta Doms-framställningar, som eljest äro vanliga å de svenska landskyrkornas loftsmålningar från nyare tid.

I de två ö. hörnen medaljonger med bröstbilder av Paulus och Petrus. Loftet ligger lägre än triumfbågshjässan och den härigenom uppkomna svickeln är stängd med brädvägg (fig. 304), varå takmålningen fortsättes med bladverk och putti, som bl. a. uppbara en inskriftssköld, varå läses att »HENRICH SCHMITZ EFTERLÅTNE ÄNKIA»¹ bekostat all

¹ Hindrick Baltzarsson Schmidt, rådman och vice borgmästare i Visby, d. på 1670-t., g. m. Ingrid Nilsson Gardea, f. 1638, d. 1719, dotter av prosten Nils Larsson Gardeus i Garda (C. J. Hallgren, Gotländska släkter I, Visby 1926, s. 461).

Fig. 304. Interiör mot V. Foto E. Erics 1914.
Inneres gegen W. Interior towards W.

målningen 1697. Här ses också två ovaler med lejonet och vågen samt kräftan och något annat djurkretsens tecken, nu utplånat.

Den i de ornamentala delarna förträffliga målningen synes utförd av samme målare, som målat plafonden i Follingbo (Bd I, fig. 602, s. 519).

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

På altarmassivets s. gavel framspringer en rektangulär uttömningssten, formad av en profilerad list (platta-hålkål-karnis), den förefaller som ett överblivet verkstycke, gjort för annat ändamål. Det forna s. sidoaltaret är nu underlag för predikstolen. Å n. sidan finnes spår av ett dylikt, vilket borttogs 1876 för att bereda plats åt nya bänkar. Vitterhets-Akademien meddelade då förbud mot förstöring av altarets ornerade skiva, vilken borde »förvaras vid väggen inom kyrkan eller på annat ställe undansatt,

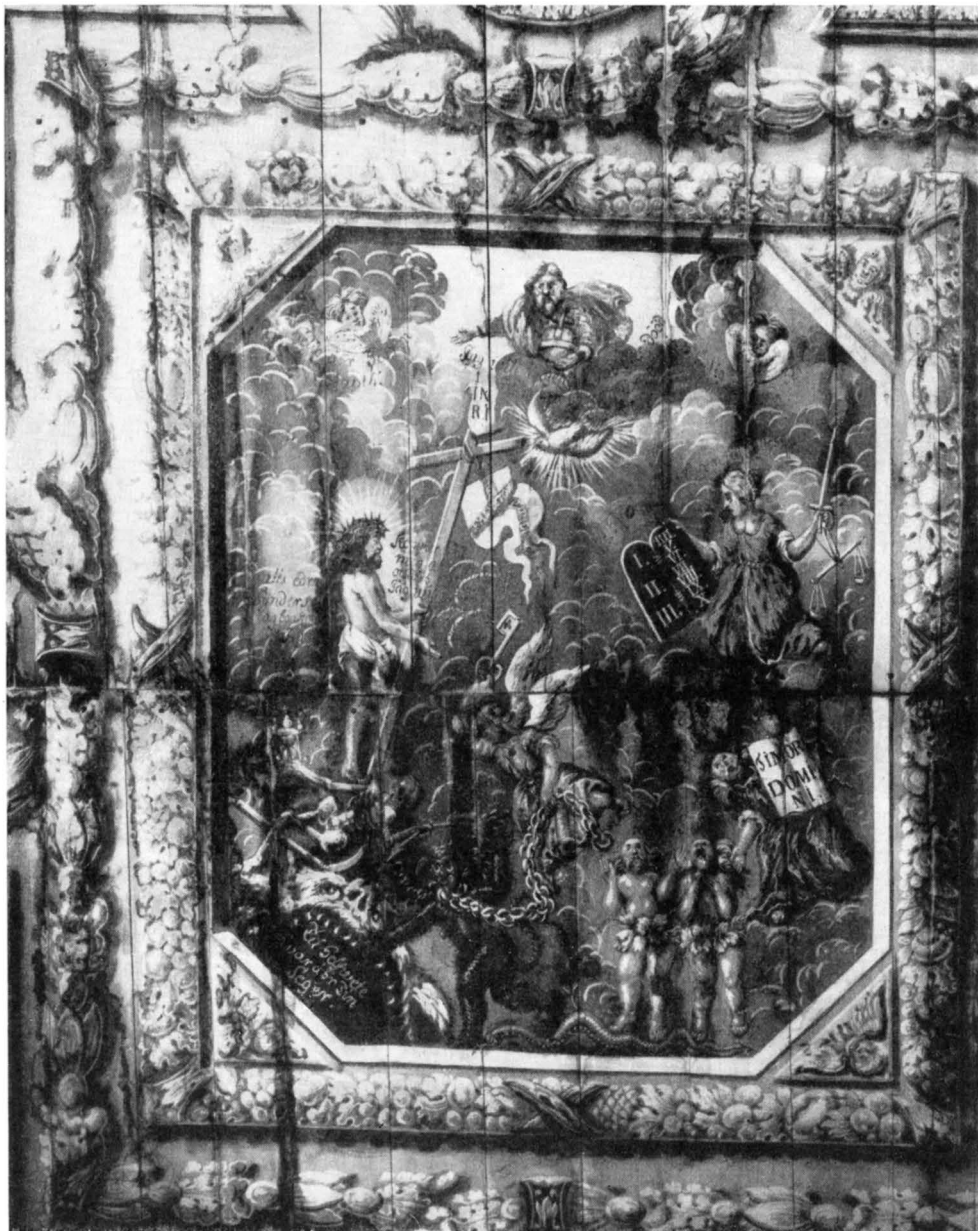

Fig. 305. Yttersta domén, detalj av långhustaket, målat 1697.
 Jüngstes Gericht, Detail vom Dach Painting (1697) of The Last Judgment on nave ceiling.
 des Langhauses, gemalt 1697.

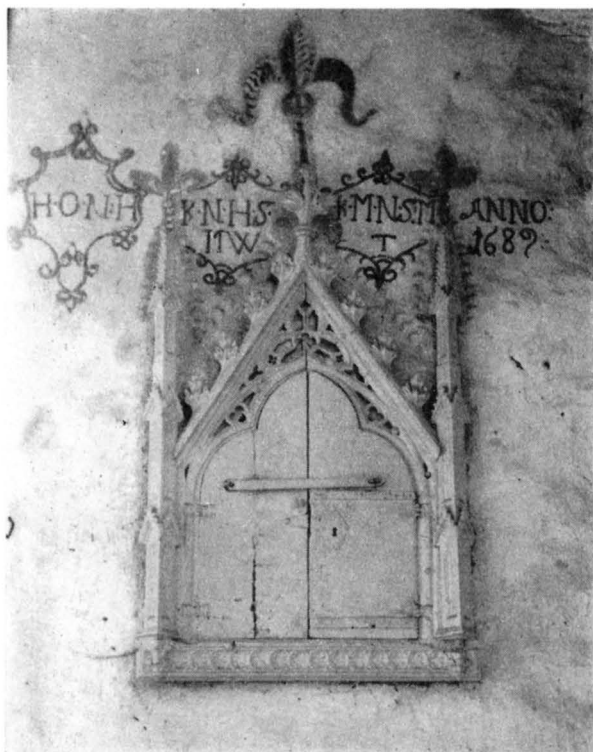

Fig. 306. Väggskåp i Ö kormuren, 1400-ts f. h.
Foto E. Erics 1914.

Wandschrank in der Ostmauer Wall-cupboard in E. wall of
des Chores, Erste Hälfte des chancel. Early 15th cent.
15. Jahrh.

På den tillspikade vänstra dörren är också en apostlamålning, Paulus med svärd, mycket skadad genom ett klumpigt järnbeslag från nyare tid. (Paulus och Petrus tycks ha varit Halla skyddspatroner. Märk att de ännu 1697 hedrades genom konterfej i takmålningen!). Det inre är klätt med furubräder och indelat av en mellanbotten, allt med troligen urspr. blågrön och brunröd färg. Urspr. har här funnits en enklare omfattning, av vars rent spetsgavelformade krön spår synas i putsen. Detta krön var betonat av en palmettmålning på muren av ungotisk typ, som ännu är bevarad, troligen restaurerad 1689, då också 4 kartuscher med dessa inskr. målades: H · O · N · H — K · N · H · S · och ITW — K · M · N · S · M och T — ANNO: 1689: se fig. 306.

Sakramentsskåp (fig. 308) å n. väggen med ungotisk infattning av ekbräder, i form av en plan skiva i spetsgavelform, vari en spetsbågig dörröppning. Krönblomman är från nyare tid, på högra sidan är en del avspjälad, eljest allt välbehållet, även smidet. På trätets yta ristade ornament i form av ett palmett-träd med rundade bladflikar,

så att den ornerade öfversidan kan ses». Trots detta användes altarahällen som trampsten och stympades. Nu bevarad i G. F.; har urspr. varit en bildsten av den äldsta gruppen. Avb. i LINDQVIST, Gotlands Bildsteine Fig. 7.

I ö. muren bakom altaret en öppen nisch med rakspetsig betäckning av huggen sten. En liten fyrkantig, öppen nisch med huggen infattning i s. muren. En stickbågig sittnisch utan huggen infattning i s. muren.

Väggskåp (fig. 306), i ö. kormuren med skulpterat, till det yttre nu gråmålat ramverk i form av ett trifoliefönster med fialer och vimperg med genombrutet masverk. Förra h. av 1400-t. På insidan av den högra dörren en välbehållen samtida målning, S. Petrus med bok och nyckel (fig. 307), som kan tillskrivas Passionsmästaren omkr. 1430—50. Färger: fonden ljusst brungul, manteln brungul, med vitt foder, dräkten f. ö. grön.

stjälkarna stundom stuckna in i varandra (jfr Dalhems huvudportal, tympanon-dekor, fig. 191). På grund av övermålning i grått kommer den vackra ristningen nu icke till sin rätt. Det inre är fodrat med omålade furubräder. Trol. samtida med koret.

Altaruppsats av furu med målning av nattvarden (Lionardos nattvard enl. Rubensskolans gravyr) enl. inskr. donation av H · RADTMAN · HINDERICH · SCHMIDT · INGERI · SCHMIDTZ · ANNO 1686. Av de bibliska inskr. är en på svenska, en på tyska. Trol. tillverkad av Johannes Bartsch. Enl. blyertsinskr. på baksidan renoverad 1876. Möjligen har uppsatsen urspr. haft en övervåning, som borttagits. Nuvarande akantusmålade pappegöjnébb-konturerade profilörstycken och krönstycke sekundära.

Altarring med spetsbågiga arkader, målad i vitt och guld, 1800-t. Tidigare bättre form, se fig. 301.

Liten blåmålade knäfallspall framför altaret. Skriftepall (vitt och guld) 1875, enkelt arbete; en dylik, kallad »altarstol» målad 1730; 1709 och 1730 omtalas en äldre »skriftstol», vilket antagl. betyder en bänk där prästen sittande tar emot en skriftande.

Triumfkrucifix (fig. 309, 310), ringkors med rutformiga armlut, i vilka evangelistsymboler i relief. I nedre ändan en tapp. Omkr. 1460, målning från nyare tid. Total H. ca 230, total B. ca 170. Kristus H. 130. Nu hängande å n. kormuren. Måtten passa icke med triumfbågens. Det är egendomligt att ett krucifix på 1400-t. anskaffats utan hänsyn till den triumfbågestorlek, som det var avsett att fylla. Denna gåta löses, om vi minnas att triumfbågen då, liksom nu, var blockerad av långhusets takstolar. Tänkes

Fig. 307. Målade dörr i väggskåpet fig. 306. S. Petrus, omkr. 1430—50.

Gemalte Tür des Wandschranks Painting of St. Peter on inside
Abb. 306. St. Petrus, um 1430 of door of cup-board in fig.
—50. 306, c. 1430—1450.

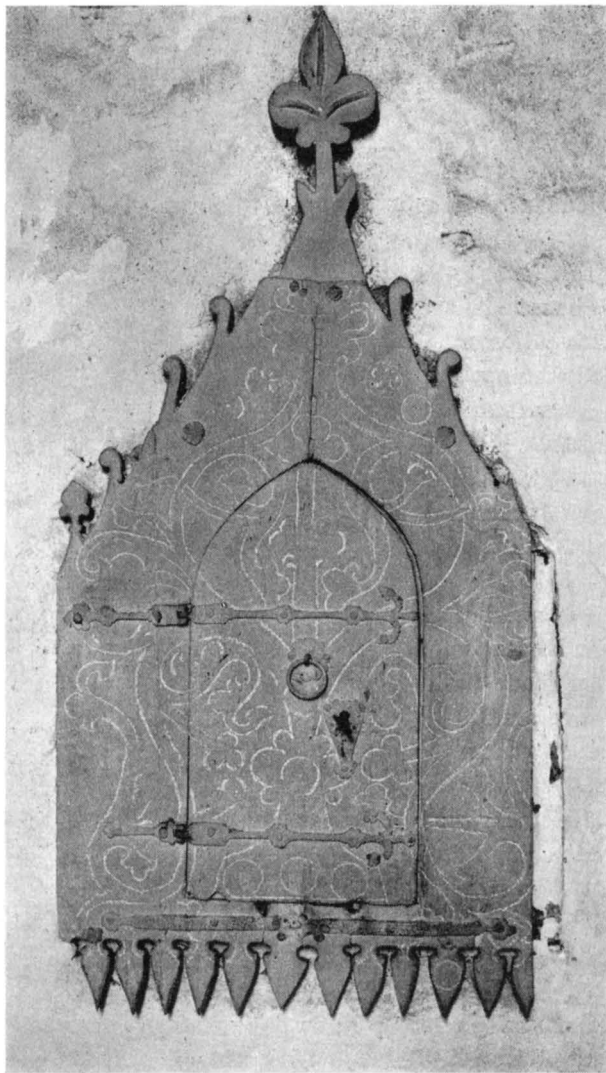

Fig. 308. Sakramentskåp i N kormuren, unggotiskt, omkr. 1270. Krönblomman från nyare tid.

Sakramentschrank in der Nord-
 mauer des Chores, frühgotisch,
 um 1270 (Typus des Blattmoti-
 ves), Blütenbekrönung aus neue-
 rer Zeit.

Wall-cupboard in N. wall of
 chancel. Early Gothic, c. 1270.
 The leaf-motif at the top is later.

Fig. 309. Triumphkruzifix, omkr. 1460, målningen från nyare tid.
Triumphkruzifix, um 1460, Bemal- Rood, c. 1460. Repainted later.
ung aus späterer Zeit.

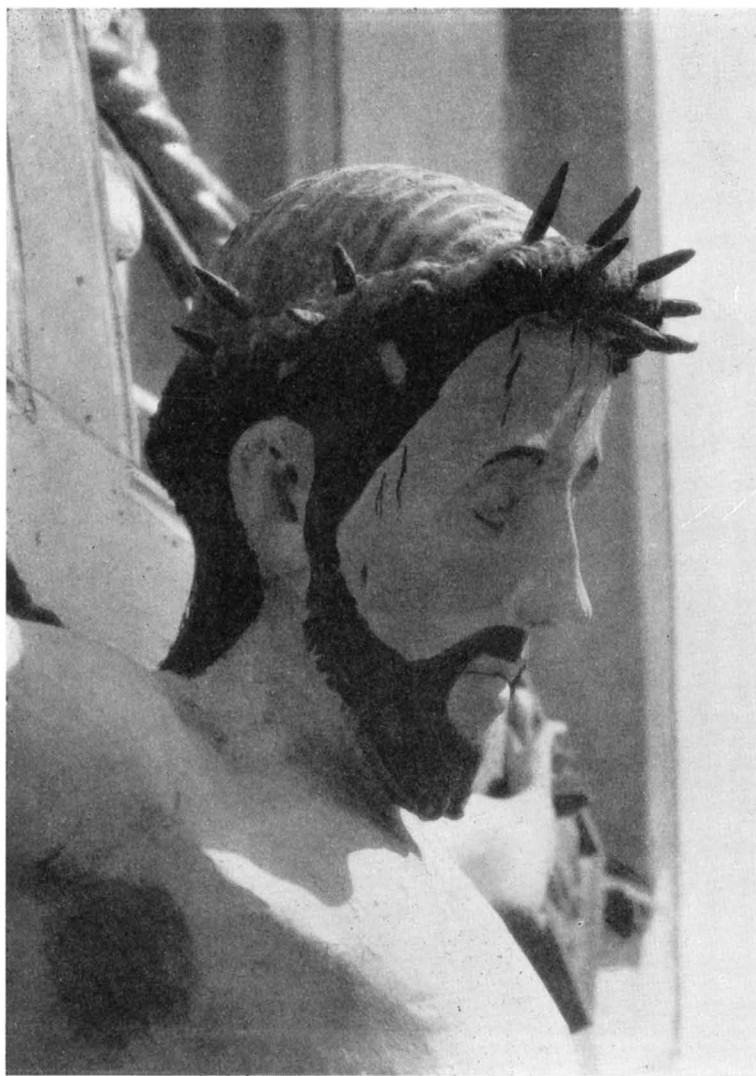

Fig. 310. Kristushuvudet. Detalj av krucifixet fig. 309.
 Christuskopf. Detail des Krucifixes Abb. 309. Head of Christ. Detail of fig. 309.

korset inpassat mellan östligaste bindaren och en på bågens anfangslistor lagd trabes bli dess mått lämpliga. Troligen har den nedre ändan sträckt sig något nedanför trabes och den omtalade tappen var inpassad i en piedestal av samma typ som den i G. F. från Etelhem.

Predikstol (fig. 303, 311) trol. snickrad på 1680-t. På bröstningen figurmålning i

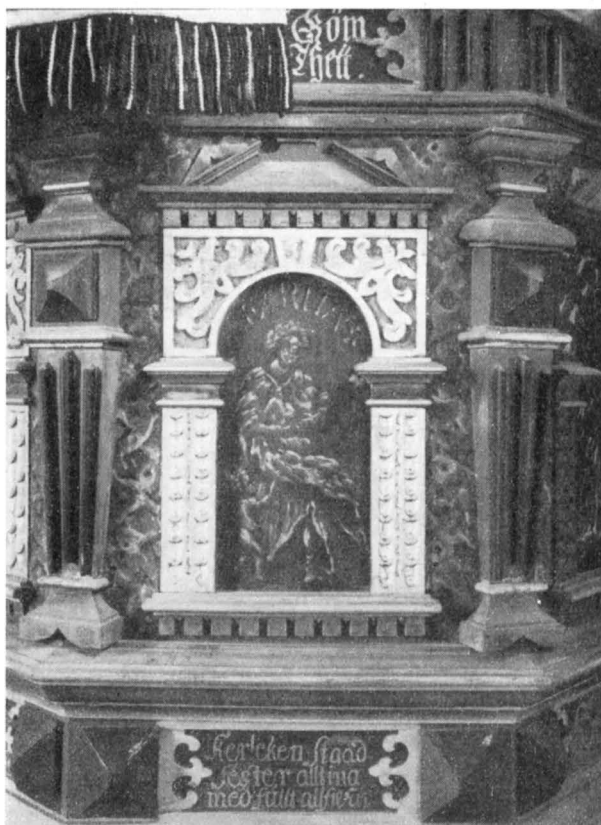

Fig. 311. Detalj av predikstolen med målad framställning av Caritas (Kärleken), 1680-t. Foto G. Svahnström omkr. 1943.
 Detail von der Kanzel mit gemalter Darstellung der Caritas (Liebe). 1680er Jahre. Detail of pulpit, with painted representation of Charity. C. 1680.

brungrön grisaille, framställande FIDES SPES CARITAS BENEDICTIO (= Tro, Hopp, Kärlek, Välsignelse). Målning f. ö. i rött, svart, silver, guld och brunsvartgrå marmoreringar. Ny, grovt imiterande äldre målning, som är ofördärvat behållen å den mot sydmuren vända sidan. Takets huvudparti är samtidigt med korgen och försett med inskr.: s: RÅDMAN HERR HENRICH SCHMIT HUS INGERI GARDEA AO 1697.¹ Här tillades 1747 en krona av uppstående prydnadskartuscher med akantus samt Fredrik I:s namnchiffer, för vilket »bildhuggarearbete» 1747 utbetalades till Hernell 25 daler.

Bänkar, slutna enkla med utåtskjutande gångjärn, enkelt snickeri, målat i ljusbrun träimitation, trol. 1876. Så även korbänken. Tidigare, rikare form på kyrkans hela bänkinredning, se fig. 301.

¹ Se ovan altartavlan och loftet s. 271 och 275.

Fig. 312. Dopfunt av sandsten av Hegwaldr, omkr. 1120. Framställningar på cuppan, övre registret: Kristi födelse (1); Skördeundret och barnamordet (2); undre registret: Två vandrande konungar, två ggr (6, 7); på foten: odjur som bita över fyrfotadjur. Foto C.R. af Ugglas 1907—12.

Taufbecken aus Sandstein von Hegwaldr, um 1120. Darstellungen am Oberteil der Kuppe: Christi Geburt; Erntewunder und Kindermord; Unterteil: Zwei wandernde Könige, zwei desgl.; Am Fuss: Drachen die Vierfuss-tiere beissen.

Sandstone font by Hegwaldr, c. 1120. On upper section of bowl: the Nativity; the Harvest Miracle and the Massacre of the Innocents. Lower section of bowl: two Kings wandering (represented twice). Foot: monsters biting four-footed animals.

Fig. 313. Detalj av dopfunten. Framställningar på cuppan, övre registret: Sittande konung och kvinna (4), Två kvinnor och ett djur (5); undre registret: Herodes och heliga tre konungar (2, 3).
Foto A. Billow 1913.

Detail vom Taufbecken. Darstellung an der Kuppe, oberer Teil: Sitzender König und Frau, Zwei Frauen und ein Tier; unterer Teil: Herodes und die heiligen drei Könige.

Detail of fig. 312; Seated King and woman; two women and an animal; Herod and the three Kings.

Orgelläktare enkelt snickeri, spetsbågiga fält vitt och guld. 1800-t. Där står en kammarorgel. Till läktaren ansluter en vitlimmad brädvägg med dörr, som avstänger ringkammaren, nu begagnad som skräp- och vedbod. Här var funtens plats urspr.

Dopfunten (fig. 312—314) av sandsten i två delar med urtappningskanal. Cuppans liv delas i sju arkader. Stöden äro dubbla torserade kolonner med gemensamma baser och kapital, båda i form av tärningskapital. Tryckta rundbågar med rundad profil. I arkaderna figurreliefer:

1. Kristi födelse. Maria för Salomes vissnade hand upp mot barnets kläder. Salome var en kvinna som betvivlade Marias jungfrulighet och därför ville övertyga sig genom

handgriplig undersökning, varvid hon straffades genom handens vissnande. Hon botades genom att låta handen vidröra det heliga barnet¹ (fig. 312).

2. Skördeundret t. v. Säd upp vuxen under Guds hand skördas med skära. Skäggig man ser bakåt mot säden, pekar framåt, uppåt.² T. h. Barnamordet. Barnet liksom hopviket. Bödeln håller det i håret, höjer svärdet (fig. 312).

3. Flykten till Egypten. Åsnan sparkar bakut, knut på svansen, plantor på marken. En i luften framför Maria flygande figur kan möjligen tolkas som en ängel visande vägen till Egypten³ eller kanske en personifikation av Egypten välkomnande den heliga familjen. Josef, som leder åsnan med en lång tygel och bär en säck över en kapp, tar sig om haksägget och vandrar in på nästa fält (synlig å fig. 313),

4. där även två på samma bänk frontalt sittande personer äro framställda (fig. 313): t. v. en konung med kors eller spira i v. hand, håller vid sitt bröst med h. hand. Han bär krona med nackband (mycket vittrad), nakna fötter. T. h. en kvinna med långt hår och en stor kam i h. hand, beklädda fötter. Båda ha fotsid dräkt med en snodd knuten om midjan. Figurernas betydelse oviss.

5. Två stående kvinnliga figurer med kråsliknande dok om huvudena (fig. 313). Den v. håller upp i h. hand en treflikig spira och i v. hand en kula (?) med ett kors. Fötterna gå i profil i riktning mot den högra figuren, som orantlikt håller upp båda händerna, under det att ett fyrfota djur hoppar upp mot hennes v. sida. Figurernas betydelse oviss.

6. Tronande Kristus med korsgloria och skriftrulle pekar med h. hand upp emot svickeln: en apostel sitter på liknande bänk med cylindriska ben, vars fötter likna en tvåuddig klo med däri innesluten kula; aposteln har en bok i v. hand, böjer överkroppen i lyssnande ställning mot Kristus och lyfter h. hand till tecken på uppmärksamhet.

7. Fyra personer: en liten utan gloria sittande tyckes hålla båda händerna knutna i knät över ett rektangulärt föremål. De övriga tre personerna ha gloria, en håller en blomma i ena handen, ett kors i den andra, hans fötter skrida i profil åt h.; nästa står frontalt, i h. hand en rulle (?), i v. en blomma (?); den fjärde personen skrider åt v. och håller i sin upplyftade hand en kula. Betydelsen oviss. Möjligen apostlar.

I alla svicklarna änglafigurer.

Botten är uppdelad genom varandra skärande kretsar, bildade av oregelbundet flätade remmar. På ett ställe utgöres gränsen mellan två kretsar av en kolonn, lik cuppens, men enkel. I kretsarna är de tre vise människens vandring framställd:

1. Två konungar med svärd i händerna pekande uppåt. Svickeln till h. därom: en gri-

¹ Så i det apokryfiska Proto-Evangelium Jacobi, jfr MAX SCHMIDT, Die Darstellung der Geburt Christi, Stuttgart 1890, s. 36, 47.

² Syftar på legenden om heliga familjens flykt till Egypten. En odlare sådde sin åker, då familjen passerade. Herren lät sådden gro och mogna innan kvällen, då Herodes' knektar kommo sökande efter flyktingarna. »Ja», sade odlaren, »en sådan familj passerade här, när jag sådde denna åker». — »Då kan det inte löna sig att söka hinna fatt dem», svarade Herodes' folk.

³ Sälunda på en trol. belgisk elfenbensrelief från 1000-t. i Victoria and Albert Museum, London, se A. GOLDSCHMIDT, Elfenbeinskulpturen II, Berlin 1918, nr 65.

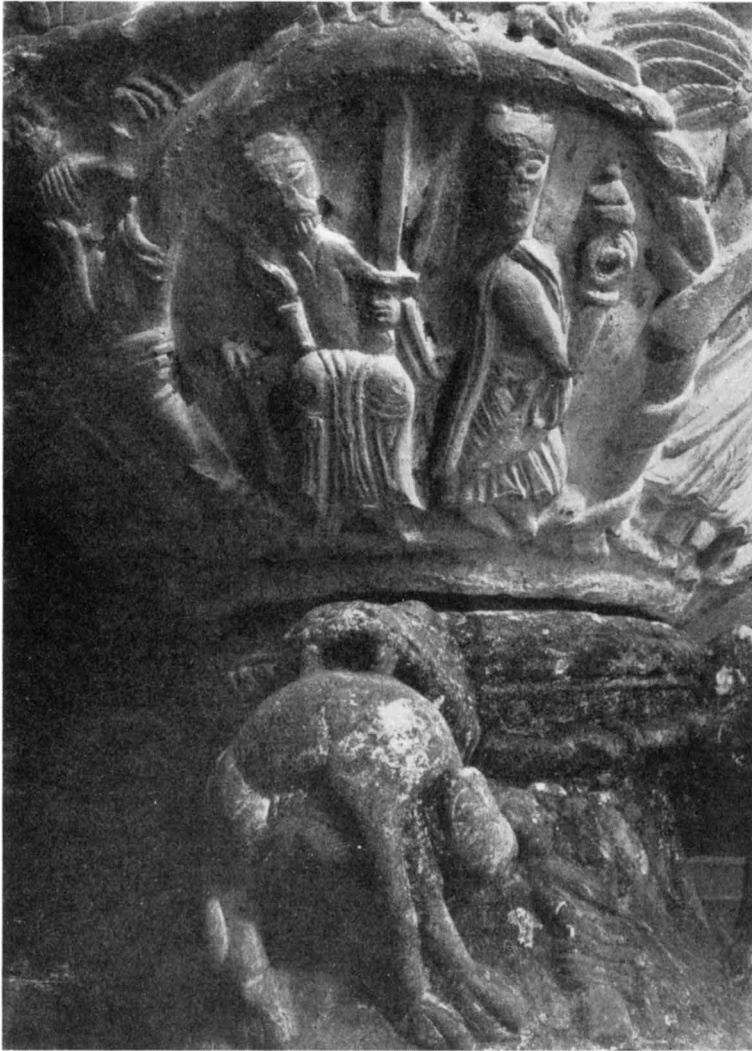

Fig. 314. Detalj av dopfunten. Framställning på cuppens undersida:
Herodes och en konung.

Detail vom Taufbecken. Darstellung an
der Unterseite der Kuppe: Herodes und
ein König.

Detail of fig. 312. Under-part of bowl:
Herod and a King.

nande man, lik en Satan, en svans sticker fram, håller ett avhugget huvud i håret. Troligen bödeln med Johannes' huvud.

2. (Fig. 313, 314) Herodes med svärd i hand samt en från honom bortgående kung med en bågare i handen, hans gåva. I svickeln: en ängel som pekar åt h.

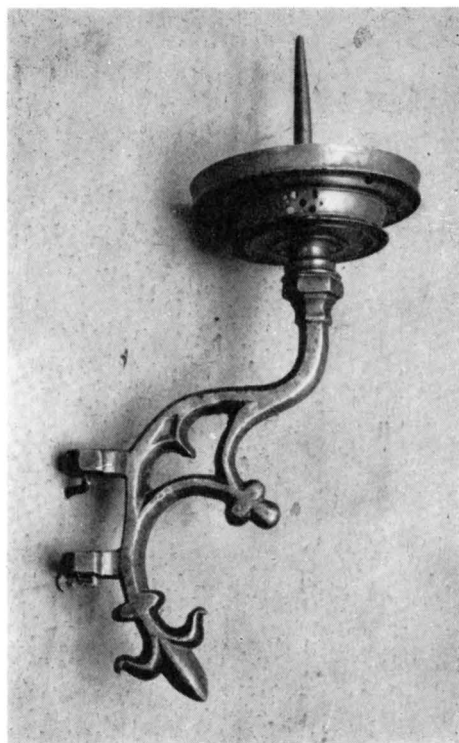

Fig. 315. Ljusarm från ljuskrona av gotisk typ. 1400-t. Dep. i G. F.

Armleuchter von einem Kronleuchter gotischen Typs, 15. Jahrh. Dep. im G. F.

Candle-bracket: formerly part of 15th-cent. Gothic chandelier.

3. En pekande arm sträcker sig fram ur ramverket t. v. Två konungar skrida framåt, den ena bär med båda händerna sin bågareliknande gåva. Märk här att tillika med föregående bilda de en enhetlig triad, alla med gåvorna i höjda händer. Alla med huvuden en face, den främste pekar *nedåt* (?). På ramverket ovan till äro tre kronor fästade. I svickeln ett människohuvud. I kretsarnas skärning en otydd figur.

4. Två vandrande konungar, pekande mot stjärnan, som synes i svickeln.

5. En kung sitter, håller händerna om sin ena fot, den andra kungen med påhängd resväska håller en duk i händerna. I svickeln: en bröstbild invecklad i flätverk, händerna lagda över bröstet. Är det en ängel? Är detta uppenbarelsen för konungarna om natten, Matt. 2: 12?

6. Två konungar vandrande; de bära sina gåvor med dukar över händerna, resväskor. I svickeln t. v.: en välsignande (Guds) hand. I remflätningen t. h. i mellanrummet: ett huvud (Johannes?) (fig. 312).

7. Två konungar vandrande, den v. med stav och resväska. Alltså hela tretalet i lika dräkt. — Den h. har blott svärd och pekar,

han hör ihop med de två i nr 1, som bilda en enhetligt utstyrd grupp. Momentet »de sågo stjärnan igen». I svickeln en blomma? Stjärnan?

På foten fyra odjur (ett nu borthugget) utan munkorgar eller annan flätad ornering, vilka bita över fyrfota djur. Mellan odjuren löpa rep, som tyckas utgå ur örontrakten. Mitt å varje replänga en knut. Å vulsten en tvåbandig fläta samt därunder ett ornament av stående klämda bågar. Mellan odjuren följande reliefer: 1. På en stol sittande man i profil, håller en bok (?). 2. Springande fyrfota djur. 3. Maria med barnet, sittande i profil. 4. Maria och Elisabet. Arbete av Hegwaldr omkr. 1120. Total H. 99, B. 88, Rymd 52. Dj. 28. Fotens H. 33. Tämligen bibehållen, delvis kvarsittande vitlimning, ovanpå denna rester av färg, mest brun. Enl. RÄK. målades funten 1697.

Till funten hör ett dopfat av mässing med cylindrisk skål och åttkantigt brätte (drivet). Inskr.: »INGER HINDRICH SMIT 1679»; Diam. 27 cm. Ett »Dreels Handlaken til funten» gavs av Hindrich Schmit samtidigt.

På kyrkogården finnes ett medeltida dopfuntsunderlag av kalksten med avloppshål och hål för järnstativ för boken. Stenen användes ännu vid BRUNIUS' besök som underlag för funten. H. ca 20, L. 175, B. 107.

Vigvattensskål, slät halvsfärisk med kälning tätt under kanten av röd, troligen öländsk kalksten, utan avloppshål. Medeltida, ligger på kyrkogården. H. 31, Diam. ca 65.

Bland nattvardssilver märkes en kalk i gustaviansk stil enl. stplr av Peter Sundelius i Visby 1786. Till kalken hör en patén av silver med samma stplr. Diam 15,5. Jfr RÅK. 1787 ang. en helt ny kalk och patén köpt av »Guld o Silfwr arbetaren i Wisby hr Pet. Sundelius» 42: 8: —.

1741 omtalas »låtit göra ny kalk o disk av den gamla och tillagt 14,7 lod silver».

Ett sockenbudstyg av tenn saknar inskr. och stplr; kalk H. 11; patén Diam. 8,5. 1787 köpes sockenbudspatén och kalk —: 24: —.

Bland belysningsredskap märkes: en ljusarm från en malmkrona (fig. 315) gotisk typ nu i G. F. Droppskålen med en pigg för ljusets fästade. H. 30. 1400-t.; ett par stakar av tenn på altaret, medeltida baluster-typ med ljuspigg (fig. 316).

Rött altarkläde och vit altarduk med spetsar gåvos av Hindrick Schmidt och h. h., upptagna i INV. 1694, nu borta. Röda enfärgade antependier synas varit vanliga på Gotland. Även nu nytt, rött antependium.

1746 omtalas huldan till »kyrkiodynan», säkert avsedd för altarskrankets knäfall.

Mässhaken av violett sammet är modern. I G. F. är deponerad (inv. nr C 1866) en mässhake av bleknad röd, grov sammet med rest av kors i grov, knypplad silvertrådsspets, trol. köpt 1793.

En kollekttavla av ek med treflikig skiva, kälad längs kanten; på övre och undre sidan krederad och förgylld. L. 32, B. 17. Medeltida arbete (1300-t.?). Urtagning för bakre hög gavel med statyett, vilken nu saknas. — En dito, enkel. Gaveln utbruten. L. 24. B. 12.

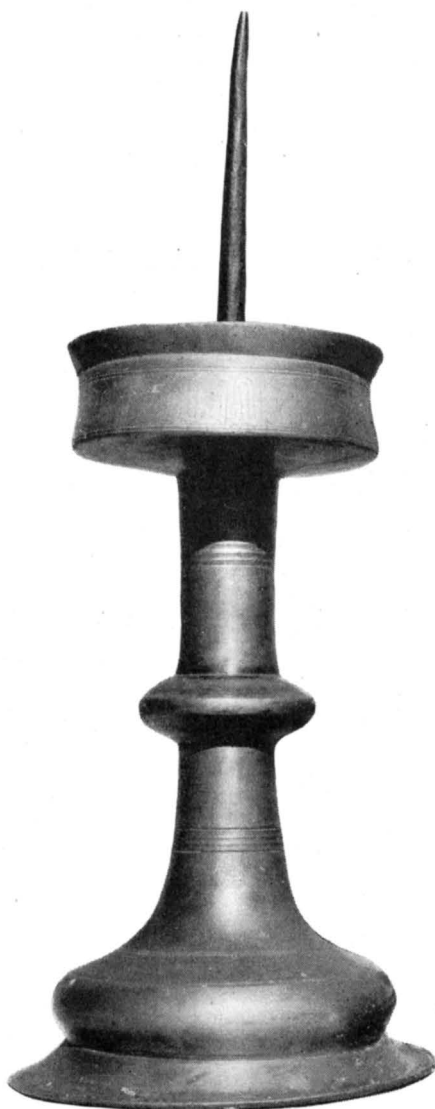

Fig. 316. Medeltida altarstake.
Mittelalterlicher Altarleuchter.
Mediaeval altar-candlestick.

I G. F. äro deponerade två par kollekttavlor av ek. Det ena paret utan handtag och utan gavel resp. spår av dylika med krederad grund. L. 19,5. Möjligen medeltida. Det andra paret med rygg, utsågad i form av en dubbelörn. L. 40; 1600-t. (inv. nr D. C. 211, 212).

Kyrkstötekäpp, svarvad, från 1600-t. Nu i G. F. (inv. nr D. C. 210).

Två budkavlar, den ena med årtal (1694—1844) för kungliga begravningsringningar.

På n. korväggen en värja i läderbalja med sorgflor omkr. 1700. Total L. 98.

På samma vägg en vaktbricka med kungligt namnchiffer, C.

Enl. INV. 1694 funnos då två pallar, en för »kyrkiogångshustruer» och en »hoor pall».

»Ny straffstock» anskaffades 1822.

»Timstenen» på kyrkogården, d. v. s. sol-uret, fick en ny fotställning 1823.

KLOCKA Kyrkans enda klocka har denna inskr.: *S. sidan: ÅR 1863 / BLEF DENNA KLOCKA TILL DALHEMS¹ / KYRKA, OMGJUTEN I STOCKHOLM / AF F. M. BERGHOLTZ. N. sidan: JAHVE med hebreiska bokstäver, omgivet av strålkran, därunder: KOM HERRANS FOLK, DÅ JAG DIG BJUDER / ATT SAMLAS I DIN FADERS HUS; / EN ANNAN GÅNG MIN STÄMMA LJUDER / DU BÄDDAS NED I JORDENS GRUS. Diam. 89,5, H. med krona 80, utan krona 62.*

GRAVKONST I hörnet mellan sakristian och långhuset ligga flera medeltida och senare gravstenar jämte andra stenfragment, somliga nästan oåtkomliga för undersökning. Många äro svårt skadade genom placeringen i takdroppet och i fråga om nr 6 och 7 blir skadan snart obotlig, då översta tunna klovet med texten ramlar loss bit för bit.

RUNSTENS-FRAGMENT I korets s. ö. hörnkedja äro två runstensfragment inmurade. Det övre, som vetter åt ö, sitter 3,15 m över marken. Kalksten. Mått: 48 × 43 cm. I fragmentets övre kant läses: : TRABU : LEYBIKA- »lybeckar dräpte»; i vänstra kanten . . . NA_R : AT : FEÞRKA : BAÞA : KUÞ . . . »stenar(?) efter far och son» . . . ; i högra kanten: . . . RTI : LEGI_R : KOÞR : — — — ; på en slinga mitt på stenen: ainika : Þai_Ra »deras ende son». (S. B. F. JANSSONS undersökning ¹/₃ 1951, ATA).

Det undre fragmentet, som vätter åt s. sitter 2,75 m över marken. Kalksten. Mått 47 × 41 cm. Inskrift -NA : HAS : LIT : RIST : KUML : A[T]KAI_RIELM_R ». . . hans hustru(?) lät ristå minnesmärket efter Gerhjälms». (JANSSONS undersökning ¹/₃ 1951, ATA).

3. Nästan oåtkomlig bakom nr 4, ligger på kant, mycket tjock gravhäll med väl huggna sidokanter och med latinska kors i plattrelief (processionskors). Stenen har svag längsgående ås och är svagt trapezoid. Textlös. Tjocklek 33—35. 182 × 60; 54.

4. Framför dessa: gravhäll med majuskler i bård kring kanten: (H)IC : IACET : BOTWIDVS / QONDĀ : IVDĒX : IN : HALLV : ET : IACOL : FILIVS : / (= här vilar Botvid, fordom domare i Halla, och sonen Jakol.) Mitt på stenen ristat kors över sköld med ett

¹ Obs. klockgjutarens misstag betr. den kyrka till vilken klockan hör. Enl. meddelande av klockaren i Halla torde detta bero på att kyrkoherden i pastoratet i sin korrespondens med gjutaren icke särskilt anmärkt att det gällde klockan i Halla, varför gjutaren rättade sig efter kyrkoherdens bostadsort, Dalhem, då han satte upp inskriptionen.

bomärke: X LM 100. — 205×175 , bård-B. 12; 9 från kanten. Tunn (9 cm) håll med klov. Vänstra delen (»FILIUS») hotar att falla bort genom inverkan av takdropp.

5. Av gravhällen finnes nu i behåll fem större och en liten bit av övre klovets. Hela undre klovets borta. Hällens hela majuskeltext finnes emellertid i behåll på de fem bitarna, så fördelat: I. + HIC : JACET : — II. HALLINGNI/S : UXOR : BO. — III. TWIDI : QVONDAM : IN : HA — IV. LLV. (= här vilar Hallingnis, hustru till Botvid, fordom i Halla). Mitt på stenen stort ristat latinskt kors med fyrbladiga rosor i armarnas skärningspunkt och deras ändpunkter. Övre korsarmen 38, tvärarmarna 26 och av nedre armen 30 cm i behåll. Deras B. 7,5. Över korset samma bomärke som på nr 4. Bård-B. 11; 4 från kanten. Delarnas huvudmått: I. 50×57 ; II. 62×58 ; III. 103×56 ; IV. 48×58 ; V. 23×19 . Stenens urspr. mått 175×108 . — LM 101.

6. Gravhäll med majuskelinskr. i bård kring kanten med en delvis mycket svårtydd text, på grund av takdroppet, där den står till höger om nr 5. HIC : JACET : HALDW/INUS : QUONDAM : COLON' : IN : BRO : ET : UXOR : EIVS : /GUNVI : QUORVM : /ANIME : IN : PACE : REQVIESCANT AMEN (= här vilar Haldwinus, fordom förpaktare i Bro och hans hustru Gunvi [LM har Iudvi], vilkas själar må vila i frid. Amen). LM 102. LM anmärker, att »COLONUS» = lantbo, förpaktare, torpare, måste vara en »munke-ladabo» under Roma kloster, »ty under medeltiden vet man ej av andra på Gotland». — LM har ej kunnat tyda texten längre än till ANI — — i ANIME. — Svagt trapezoidal, 222×115 ; 104. Textbårdens B. 10,5, avstånd från kanten 4. På stenen svagt ristad likbent triangel med spetsen nedåt och smalt tvärband parallellt med basen.

Av stenarna nr 4—6, vilka alla aldrig haft årtal och för övrigt synas vara någorlunda samtida, har denna sista sin urspr. tjocklek i behåll — 20 cm. Men övre högra och vänstra hörnen — särskilt vid »HALDWINUS» — hålla på att förstöras genom klovavfall, orsakat av takdropp (undersökning gjord juli 1950 av A. Edle).

SAMMANFATTNING AV HALLA KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Ett kärnkylkekor (fig. 317: a) har existerat, utan absid, i likhet med vad en undersökning visat ang. Havdhems kor, där absid och portal äro sekundära. Möjligen är Halla äldsta korportal bevarad, ehuru vidgad, i tornets v. ingång (fig. 297) dess dörr har urspr. järnbeslag och urspr. skulpterad tättlist. Dopfont av Hegwaldr (fig. 312—314). Möjligen kan även själva korbygget tillskrivas funtmästaren. Omkr. 1120. L. (utom v. gaveln) kan beräknas till $5,54 \text{ m} = 20 \text{ St. f.}$

II. Långhus, det ännu stående (fig. 317: b). Relief, närmast i Sighrafrs stil, vid portalen (fig. 291). Öppen takstol, 1196. Härmed var Halla kärnkylka färdig med en L. av $16,62 \text{ m} = 60 \text{ St. f.}$, därav på långhuset 40 St. f. Långhusets H. är = L.

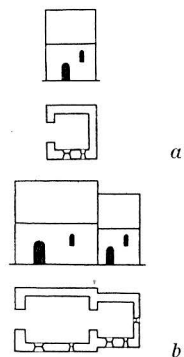

Fig. 317

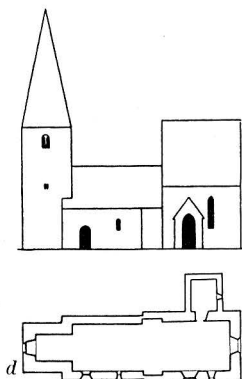
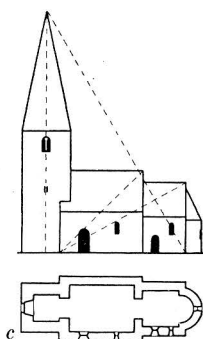

Fig. 317. Kyrkans tillväxt. Skala 1:1000. Erweiterung der Kirche. The growth of the church.

III. Kärnkyrkan kompletteras med ett torn (fig. 317: c), det ännu bestående, som rider på långhusröset. Ett torngemak med två vackert formade ljusöppningar (fig. 295) har möjligen genom en läktare förbundits med långhuset till tjänst för den familj, som väl urspr. varit kyrkans byggherrskap, ägarna till Halla gård. Gamla koret fick en absidial förlängning och en ny portal. Gamla portalen flyttades till tornet. Omkr. 1225. Vi förmoda att byggmästaren var den Visbyitiske Maria-Nicolaimästaren, av tysk skola, som bl. a. byggde Nicolai långhus och S. Marias kor, invigt 1225. Obs. kapitälerna i torngemakets gluggar, som erinra om hans kapital i Visby (fig. 296).

IV. Absidkoret rivs, ungotiskt kor med sakristia bygges i former besläktade med Klinte, Follingbo, Guldrupe, Fröjel, omkr. 1270 (fig. 317 d). Av portalen blir endast den inre smygen samt poster och tympånen färdiga, utsirade med bågfriser. Fasaden däromkring lämnas outfylld i avvaktan på portalens yttre delar. Sakramentskåp (fig. 308). Tysk mästare eller tysk skola. Total L. 28,26 m = 90 ty. f.

V. Korpportalens yttre delar huggas och monteras delvis oskickligt och oriktigt. Glasmålningar i altarfönstret av Alskogsrestauratorn, en liten del bevarad (fig. 302). Omkr. 1300. Om tornet skulle höjts i harmoni med korets mått hade dess H. blivit 43,96 = 140 ty. f.

VI. Målning i korets hjässa av Passionsmästaren. Väggsåp i ö. kormuren med skulpterade dörrar och med målning å innersidorna av Passionsmästaren (fig. 306, 307).

VII. Triumfkrucifix (fig. 309 f). Omkr. 1460. Ljusstakar (fig. 316), ljuskrona, varav endast en ljusarm återstår (fig. 315).

VIII. Plafond med rik målning av 1697 (fig. 304, 305). Retabel av trä med målning av 1686, predikstol 1680-t., målad 1697 (fig. 311), nu försvunna bänkar, senare delen av 1600-t (fig. 301). Allt detta till stor del donationer av rådman H. Schmidt med hustru.

IX. Predikstolstaket dekorerats ytterligare 1747.

X. Den vackra skulpterade 1600-t:s-bänkinredningen slopas och släta brunmålade kvarter uppstå omkring 1876.

XI. De gamla takstolarna från 1100- och 1200-t. förstärkas 1931.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Ein Chor ohne Apsis (Abb. 317: a). Möglicherweise ist sein Portal, wenn auch erweitert, im Westeingang des Turmes erhalten (Abb. 297). Tür mit ursprünglichem Eisenbeschlag und ursprünglicher skulptierter Leiste. Taufstein von Hegwaldr (Abb. 312—314). Vielleicht kann auch der Bau dem Meister zugeschrieben werden. Um 1120. (L. [ohne den Westgiebel] = 5,54 M. = 20 Stänge Fuss).

II. Langhaus, das noch jetzt stehende (Abb. 317: b). Relief, dem Stil des Sigfrar am nächsten stehend, am Portal (Abb. 291). Offener Dachstuhl (Abb. 292). 1196. Gesamtlänge der Kirche = 16,62 M. = 60 Stänge Fuss. Hiermit war die Kernkirche von Halla beendet.

III. Die Kernkirche wird mit einem Turm ergänzt, der noch jetzt bestehende (Abb. 317: c). Er sitzt auf der Westgiebelmauer des Langhauses. Ein Turngemak mit zwei schön geformten Lichtöffnungen (Abb. 295), war möglicherweise durch eine Empore mit dem Langhaus verbunden, um der Familie, die wohl ursprünglich der Stifter des Kirchenbaues war, dem Besitzer des Halla-Hofes, zur

Verfügung zu stehen. Vielleicht wurde jetzt das Chor etwas verlängert, mit der Apsis versehen. Ein Fragment des Apsis-Sockels ist jetzt als Stufe vor der Schwelle des Turmeingangs verwendet (Abb. 298). Das Chor bekam vielleicht dabei einen neuen Portal. Um 1225. Wahrscheinlich war als Baumeister der Visbyter Maria-Nicolai-Meister tätig, der aus deutscher Schule ist und u. a. das 1225 geweihte Chor von St. Maria gebaut hat. Die Kapitelle des Turmgemaches gehören zu seinem Formenvorrat (Abb. 296).

IV. Das Apsischor wird niedrigerissen und ein junggotisches Chor mit Sakristei in Formen gebaut, die mit denen von Klinte, Follingbo, Guldrupe, Fröjel verwandt sind (Abb. 317: d). Um 1270. Vom Portal wird nur die innere Laibung mit Pfosten und Tympanon fertig mit Bogenfriesen verziert. Die umgebende Fassade wird unausgefüllt gelassen in Erwartung der äusseren Teile des Portales. Sakramentsschrein (Abb. 308). Deutscher Meister oder Schüler eines Deutschen. Gesamtlänge 28,26 M. = 90 deutsche Fuss.

V. Die äusseren Teile des Chorportales werden angefertigt und teilweise ungeschickt und unrichtig einmontiert (Abb. 299). Glasmalereien im Altarfenster vom »Alskog-Restaurator«, ein kleiner Teil erhalten (Abb. 302). Um 1300. Wenn der Turm in harmonischem Verhältnis zur Länge der Kirche erhöht worden wäre, hätte seine Höhe 43,96 M. = 140 deutsche Fuss erreicht.

VI. Gemälde im Scheitel des Chores vom Passionsmeister. Wandschrank in der Ostmauer des Chores mit skulptierten Türen und Gemälden des Passionsmeisters auf den Innenseiten 1430—50 (Abb. 306—307).

VII. Triumphkrucifix (Abb. 309), spätes 15. Jahrhundert. Leuchter (Abb. 316), Kronleuchter, von dem nur ein Arm erhalten ist (Abb. 315).

VIII. Decke mit reicher Bemalung von 1697 (Abb. 304—305), Holzretabel mit Gemälde von 1686, Kanzel 80er Jahre des 17. Jahrhunderts, bemalt 1697 (Abb. 311), jetzt verschwundene Bänke aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts.

IX. Das Dach der Kanzel erhält 1747 noch weitere Verzierungen.

X. Das schön skulptierte Gestühl des 17. Jahrhunderts (Abb. 301) wird aufgegeben und um 1876 durch glatte, braungemalte Bänke ersetzt.

XI. Die alten Dachstühle des 12. und 13. Jahrhunderts werden 1931 verstärkt.

SUMMARY

I. The original chancel was probably without an apse (fig. 317: a), this being somewhat exceptional among Gotland's churches. The same thing has however been noted at Havdhem, where our investigations have shown that the apse is a later addition. (This will be more fully dealt with in Vol. V.) The west doorway of the tower is probably the one-time entrance to the original chancel, although it has been somewhat enlarged (fig. 297). The door still has its original iron bands, and the original scalloped moulding is to be seen above (fig. 297). The font is the work of Hegwaldr, about 1120, who perhaps also built the original chancel (fig. 312—314).

II. The nave (1196) still remains (fig. 317: b). To the right of the doorway is a relief in the manner of Sighrafr (fig. 291). The roof-truss (fig. 292 was originally open. And thus the original church of Halla was completed, and it probably measured 16.62 m. or 60 Stånga feet.

III. The tower was added about 1230, and its east wall was mounted upon the west wall of the nave (fig. 317: c). A chamber in the tower, with two well-formed apertures (fig. 295) was possibly arranged for the benefit of the owners of Halla Manor. The church is in fact within the grounds of this estate, and there is reason to regard the Halla people as the builders of the earliest church. In the west part of the nave there was probably a loft connecting with the tower chamber. It is possible that at the same time as the tower was built, an apse and a new doorway were added to the old chancel, whereupon — as we

have said — the old doorway was incorporated into the tower. The architect during this building period was the so-called 'Master Maria-Nicolai' from Visby, German-trained, who built — amongst other things — the nave of St. Nicolai and the chancel of St. Maria. The latter was Visby's German church, consecrated in 1225, and its capitals are to some extent echoed by those of the small arched windows in the tower of Halla (fig. 296).

IV. About 1270, the old chancel was pulled down and replaced by a bigger one in the early Gothic style (fig. 317: d), and in a manner reminiscent of those in Klinte, Follingbo, Guldrupe and Fröjel. As regards the doorway, only the inner embrasure, the doorframe and the tympanum were completed, together with a surrounding scalloped ornament, and a breach was left for the reception of the exterior portions not then ready. Sacramental niche (fig. 308). Judging from the fact that the total length of the church is 90 German feet (28.26 m.), the architect was a German or a pupil of a German quite as in period III.

V. The exterior parts of the doorway — capitals, columns, archmouldings and pediment — were made about 1300 (fig. 299). But the mounting and fitting-in was performed in a crude and awkward way, as if by a non-professional. The stained glass in the altar window — of which a little survives (fig. 302) — was by the anonymous 'Alskog Restorer'. At this stage, building work on Halla church ceased, notwithstanding the fact that both nave and tower remained with the out-of-date forms and on the small scale of the 12th and early 13th centuries. But if the tower had been heightened so as to harmonise with the dimensions of the chancel, it would have ascended to 43.96 m. or 140 German feet.

VI. Painted roundel in the vaulting of the chancel by the 'Passion Master'. Sacramental niche in the east wall of the chancel. On the inside of the two doors, paintings by the 'Passion Master', 1430—50 (fig. 306—307).

VII. Rood (fig. 309—310), late 15th century. Candlesticks (fig. 316) and chandelier — of which latter, however, only one arm remains (fig. 315).

VIII. Elaborately ornamented flat wooden ceiling, 1697 (fig. 304—305). Wooden retable with paintings 1686. Pulpit dating from the 1680's, but painted in 1697 (fig. 311), and other fittings.

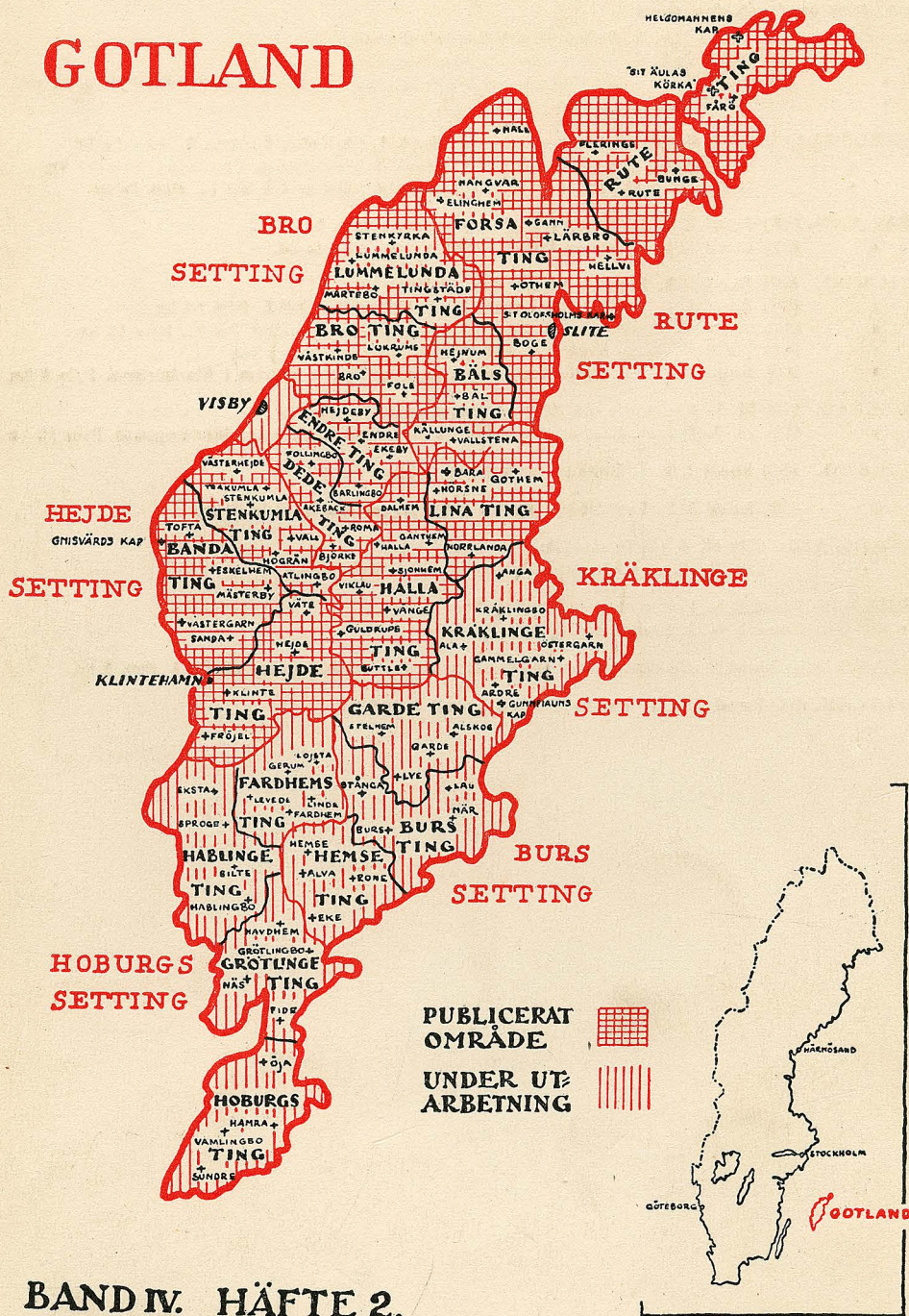
IX. The beautifully painted 17th century pews (fig. 301) were replaced by plain brown seating in 1876.

X. The 12th and 13th century roof-trusses were reinforced in 1931.

(Forts. från omslagets 2:a sida)

- DALARNE. (6) Band I, h. 1. *Leksands och Gagnefs tingslag*. Pris 4: 50.
• (9) Band I, h. 2. *Falu domsagas norra tingslag*. Pris 12 kr.
• (37) Band I, h. 3. *Falu domsagas södra tingslag*. Med register till Bd I. Pris 16 kr.
• (52) Band II, h. 1. *Falun*. Pris 12: 50.
- ÖSTERGÖTLAND. (13) Band I, h. 1. *Bankeinds härad. 1.* (Askeby, Svinstad). Pris 14 kr.
• (14) Band I, h. 2. *Bankeinds härad. 2.* (Vårdsberg, Örtomta). Pris 13 kr.
• (43) Band II. *Vreta klostets kyrka*. Med register till Bd II. Pris 15 kr.
- VÄRMLAND. (18) Band I, h. 1. *Grums härad, norra delen*. Pris 9: 50.
• (19) Band I, h. 2. *Grums härad, södra delen*. Pris 6: 50.
- BLEKINGE. (22) Band I, h. 1. *Östra härad*. Pris 13 kr.
• (36) Band I, h. 2. *Medelsta härad*. Med register till Bd I. Pris 14 kr.
• (51) Band II. *Bräkne och Listers häraden*. Med register till Bd II. Pris 13 kr.
• (59) Band III, h. I. *Fredrikskyrkan i Karlskrona*. Pris 5 kr.
• (65) Band III, h. 2. *Trejaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona*. Pris 8 kr.
- MEDELPAD. (30) H. 1. *Njurunda och Sköns tingslag samt Sundsvalls stad*. Pris 10 kr.
• (47) H. 2. *Indals, Ljustorps och Västra Domsagans tingslag*. Med register. Pris 16 kr.
- DALSLAND. (34) Band I, h. 1. *Sundals härad*. Pris 10 kr.
- SKÅNE (38) Band I, h. 1. *Kävlinge kyrkor i Harjagers härad*. Pris 2: 50.
- GÄSTRIKLAND. (39) H. 1. *Gävle stads kyrkor*. Pris 10 kr.
• (44) H. 2. *Landskyrkorna*. Med register. Pris 17 kr.
- NÄRKE. (46) Band I, h. 1. *Örebro stads kyrkor*. Pris 12 kr.
• (63) Band I, h. 2. *Örebro härad*. Pris 20 kr.
- SMÅLAND. (48) Band I. *Jönköpings och Huskvarna kyrkor*. Med register till Bd I. Pris 8 kr.
- BOHUSLÄN. (57) Band I, h. 1. *Västra Hisings härad*. Pris 8 kr.

GOTLAND

BAND IV. HÄFTE 2.